

LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTA ŽURNĀLS

Valdis Bērziņš, Baiba Dumpe. Cūkdelfīnu zobu iespaidumi neolīta keramikas rotājumā ● *Silva Pocytė. Die Litauische Literarische Gesellschaft – die Festhalterin des Erbes einer “Sterbenden Nation” 1879–1923* ● Ojārs Spārītis. Artura Baumaņa “klusais disidentisms” un tā evolūcijas veicinātāji mākslā ● *Edvīns Everts. Tiesu vara nacistiskās Vācijas okupācijas laikā Latvijas ģenerālapgabalā* ● *Kārlis Kangeris. Evakuācija/bēgšana no Latvijas 1944. gadā: jauns novērtējums uz jaunas datu bāzes* ● Vēstures avoti ● Zinātnes dzīve ● Recenzijas ● In memoriam

2016

1

LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTA ŽURNĀLS

DIBINĀTS 1936. GADĀ
ATJAUNOTS KOPŠ 1991. GADA DECEMBRA
IZNĀK ČETRAS REIZES GADĀ

Izdots ar

VALSTS KULTŪRKAPITĀLA FONDA atbalstu

“Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls” indeksēts EBSCO datubāzē

Rīga, Latvijas vēstures institūta apgāds

Dibinātājs
LATVIJAS UNIVERSITĀTES LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTS
Reģistrācijas apliecība nr. 1651
lvi@lza.lv

Atbildīgā redaktore *Dr. hist.* INETA LIPŠA

Viesredaktore *Dr. hist.* DAINA BLEIERE

Redkolēģija:

Asoc. prof. Ph. D. KARI ALENIUSS (*Kari Alenius*), Oulu Universitāte, Somija; Asoc. prof. Dr. hist. DAINA BLEIERE, Rīgas Stradiņa universitāte, LU Latvijas vēstures institūts; Asoc. prof. Hum. m. dr. AUDRONE BLIUJIENE (*Audrone Bluijienė*), Klaipēdas Universitātes Baltijas jūras reģiona vēstures un arheoloģijas institūts, Lietuva; Prof. Ph. D. LAZARS FLEIŠMANS (*Lazar Fleishman*), Stenforda Universitāte, ASV; Prof. Ph. D. JERGS HAKMANS (*Jörg Hackmann*), Ščecinas Universitāte, Polija; Ph. D. MAGNUSS ILMJERVS (*Magnus Ilmjärv*), Tallinas Universitātes Vēstures institūts, Igaunija; Prof. Dr. hist. ALEKSANDRS IVANOVŠ, Daugavpils Universitāte; Prof. Dr. hist. ĒRIKS JĒKABSONŠ, Latvijas Universitāte; D. Phil. METJŪ KOTŠ (*Matthew Kott*), Upsalas Universitāte, Zviedrija; Vēst. zin. kand., doc. MIHAILS KOVAĻEVŠ, Saratovas Valsts tehniskā universitāte, Krievija; IMANTS LANCMANIS, Latvijas Zinātņu akadēmijas goda loceklis, Baltijas vēstures komisijas (Getingenē) korespondētājloceklis; Prof. Ph. D. ĒRO MEDIJAINENS (*Eero Medijainen*), Tartu Universitātes Vēstures un arheoloģijas institūts, Igaunija; Prof. emer., Ph. D. ANDREJS PLAKANS, Aiovas Valsts universitāte, ASV; Vēst. zin. kand., doc. TAMĀRA PUŠKINA, Maskavas Valsts universitāte, Krievija; Prof. Dr. hist. h. c., Dr. habil. chem. JĀNIS STRADIŅŠ, Latvijas Zinātņu akadēmijas īstenais loceklis, Baltijas vēstures komisijas (Getingenē) korespondētājloceklis, LU Filozofijas un socioloģijas institūts; Prof. Dr. habil. hist. AIVARS STRANGA, Latvijas Zinātņu akadēmijas īstenais loceklis, Latvijas Universitāte; Hum. m. dr. ŽILVĪTIS ŠAKNIS (*Žilvytis Šaknys*), Lietuvas Vēstures institūts, Lietuva; Doc. Ph. Dr. LUBOŠŠ ŠVECS (*Luboš Švec*), Kārļa Universitātes Starptautisko studiju institūts, Čehija; Asoc. prof. Ph. D. IEVA ZAKĒ, Rovana Universitāte, ASV; Dr. hist. GUNTIS ZEMĪTIS, LU Latvijas vēstures institūts

Žurnālā ievietotie zinātniskie raksti ir recenzēti
Articles appearing in this journal are peer-reviewed

Redakcijas adrese
Kalpaka bulv. 4, 126. ist., Rīgā, LV-1050, tālr. 29486005

Redaktors:

Ināra Stašulāne,
Vija Stabulniece (angļu val.)
Ināra Korsaka (vācu val.)
Māksliniece Ināra Jēgere
Maketētāja Margarita Stoka

Nodibinājums "Latvijas vēstures institūta apgāds",
reģistrācijas nr. 40008064387

Iespiests SIA "Jelgavas tipogrāfija"

ISSN 1025–8906

© LU Latvijas vēstures institūts, 2016

SATURS/CONTENTS

ZINĀTNISKIE RAKSTI/SCIENTIFIC ARTICLES

- Valdis Bērziņš, Baiba Dumpe.* Cūkdelfīnu zobu iespaidumi neolīta keramikas rotājumā/
Valdis Bērziņš, Baiba Dumpe. Porpoise Tooth Impressions in Neolithic Pottery Decoration 5
- Silva Pocytė.* Die Litauische Literarische Gesellschaft – die Festhalterin des Erbes einer “Sterbenden Nation” 1879–1923/
Silva Pocytė. Lietuviešu literārā biedrība – “mirstošas tautas” mantojuma fiksētāja 1879.–1923. gadā 28
- Ojārs Spārītis.* Artura Baumaņa “klusais disidentisms” un tā evolūcijas veicinātāji mākslā/
Ojārs Spārītis. “Silent dissidency” of Arturs Baumanis and Stimulation of Its Evolution in the Art 66
- Edvīns Evarts.* Tiesu vara nacistiskās Vācijas okupācijas laikā Latvijas ģenerālapgabalā/
Edvīns Evarts. Judiciary Power in the General District of Latvia during the Period of German Occupation 89
- Kārlis Kangeris.* Evakuācija/bēgšana no Latvijas 1944. gadā: jauns novērtējums uz jaunas datu bāzes/
Kārlis Kangeris. Evacuation/Flight of Civilians from Latvia in 1944: A New Evaluation on a New Database 111

VĒSTURES AVOTI/SOURCES OF HISTORY

- Ēriks Jēkabsons.* Latvijas konsula Ļeņingradā Georga Bisenieka izraidīšana no Padomju Savienības 1934. gada beigās/
Ēriks Jēkabsons. Banishment of the Latvian Consul in Leningrad Georgs Bisenieks from the Soviet Union at the end of 1934 136

ZINĀTNES DZĪVE/SCIENTIFIC LIFE.162

RECENZIJAS/REVIEWS

Latvieši un Latvija: Akadēmiskie raksti. Galv. red. Jānis Stradiņš.
II sēj.: Valstiskums Latvijā un Latvijas valsts – izcīnītā un
zaudētā. Atb. red. Tālav Jundzis, Guntis Zemītis. Rīga:
Latvijas Zinātņu akadēmija, 2013 (aut. *Mārtiņš Mintauris*) 167

Kārlis Kangeris, Uldis Neiburgs, Rudīte Viksne. *Aiz šiem
vārtiem vaid zeme. Salaspils noņemne: 1941–1944.* Rīga:
Lauku Avīze, 2016 (aut. *Kaspars Zellis*)172

Aivars Stranga. *Latvijas ārējie ekonomiskie sakari.
1919.–1940. gads. Attiecības ar lielvalstīm (saimnieciskie,
politiskie, diplomātiskie aspekti).* Rīga: LU Akadēmiskais
apgāds, 2015 (aut. *Jānis Šiliņš*)178

Andrievs Ezergailis. *Caur velna zobiem: vācu laiki šodien:
1941–1945: esejas un domas.* Rīga: Atvērtās krātuves, 2016
(aut. *Didzis Bērziņš*)183

*Kultūras studijas: Zinātnisko rakstu krājums, VII: Vēsturiskā
atmiņa.* Galv. red. Anita Stašulāne. Daugavpils:
DU Akadēmiskais apgāds “Saulē”, 2015 (aut. *Kaspars Zellis*)196

IN MEMORIAM. 204

AUTORI/AUTHORS207

ZINĀTNISKIE RAKSTI

CŪKDELFĪNU ZOBU IESPIEDUMI NEOLĪTA KERAMIKAS ROTĀJUMĀ*

Valdis Bērziņš

Dr. archaeol., LU Latvijas vēstures institūts, vadošais pētnieks.

Zinātniskās intereses: akmens laikmeta saimniecība un dzīvesveids, neolīta keramika.

Baiba Dumpe

Mg. hist., Mg. art., Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, pētniece.

Zinātniskās intereses: vēsturisko un aizvēsturisko laiku keramika, podniecības tehnoloģijas.

Eksperimentālā ceļā noskaidrots, ka “smalko zobiņu” ornamenti, kāds bieži sastopams uz vidējā neolīta keramikas no piejūras apmetnēm Latvijā un Igaunijā, iespiests ar cūkdelfīna (*Phocaena phocaena* L.) zobu spiedogu. Cūkdelfīns ir jūras zīdītājs, kas Baltijas jūras baseinu apdzīvoja Litorinas jūras stadijā, bet šī dzīvnieka zobu iespaidumi sastopami arī uz traukiem no neolīta apmetnēm Lubāna ezera baseinā. Šķiet maz ticams, ka ar nevietējas izcelsmes spiedogu rotātā keramika iekšzemes apmetnēs varēja nonākt iedzīvotāju sezonālas pārvietošanās rezultātā. Šī parādība drīzāk atspoguļo eksogāmijas procesus, vai arī māla trauki pārceļoja neolīta laika attīstītās maiņas sistēmas ietvaros, iespējams, kā tvertnes produktu transportēšanai.

Atslēgas vārdi: keramika, neolīts, ornamenti, cūkdelfīns, maiņa.

IEVADS

Starp daudzveidīgajiem iespiestā ornamenta elementiem, kādi izmantoti keramikas rotāšanā neolīta laikā Austrumbaltijā, sastopami ķemmes ornamentam līdzīgi iespaidumi, kurus arheoloģe

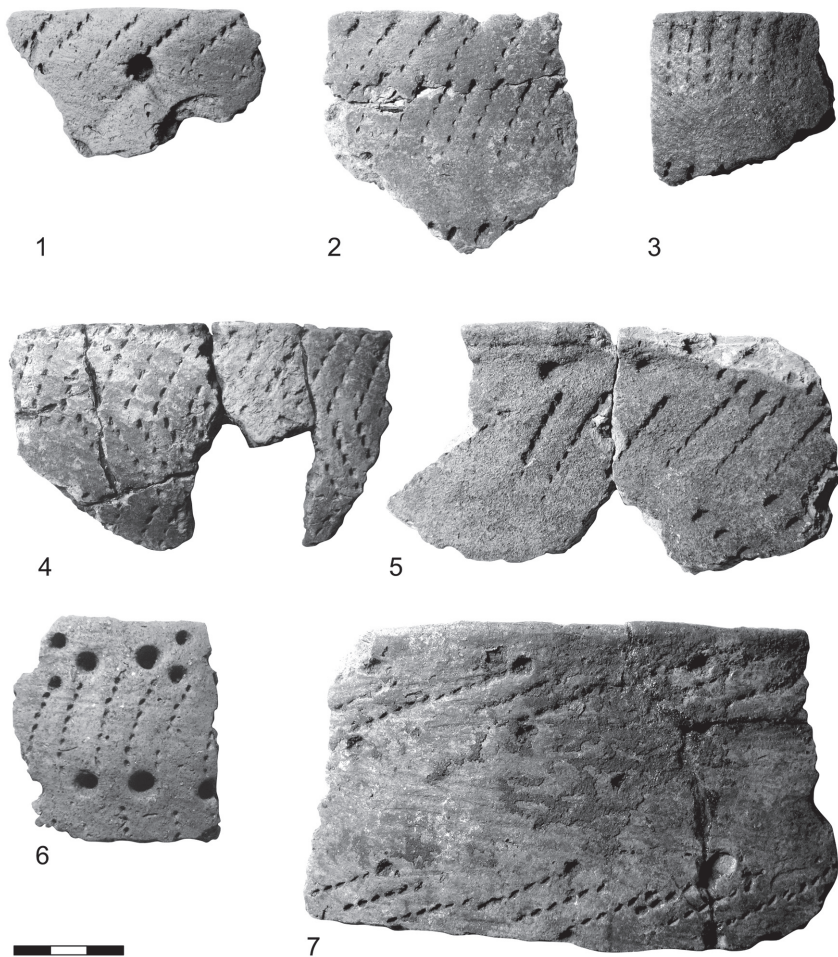
* LETONIKA Raksts sagatavots ar Valsts pētījumu programmas “Letonika – Latvijas vēsture, valodas, kultūra, vērtības”, atbalstu. Projekts “Latvijas vēsture: kultūrvēsturiskā vide un sociālpolitiskās norises Baltijas jūras reģiona kontekstā”.

Lūcija Vankina, klasificējot Sārnates apmetnes keramiku, izdalīja kā “smalkus zobīņus”.¹ Garenos iespaidumus veido sīku lēcveida bedrišu jeb “zobīņu” virkne. Sārnates apmetnes materiālā iespaiduma kopgarums ir līdz 2,9 cm, to veido 4–8 “zobīņi”. Paši “zobīņi” orientēti aptuveni iespaiduma garenvirzienā, taču mēdz būt arī ieslīpi attiecībā pret to. “Zobīņu” virkne ir taisna vai nedaudz liekta. Dziļi iespiesta nedaudz ieslīpi novietoto cūkdelfīna zobu rinda līdzinās grodas aukliņas iespaidumam, tikai katra atsevišķā “vijuma” (zoba) iespaidums ir ievērojami dziļāks nekā aukliņas iespaiduma gadījumā. Bet, ja spiedogs iespiests sekli, tad lēcveida formas “zobīņu” vietā redzama tikai īsu svītriņu rinda.

Uz Sārnates apmetnes trauku virsmas “smalko zobīņu” iespaidumi veido rombus, skujiņas, līkloča rakstus (1. att.: 4, 5, 7), dažkārt kombinācijā ar seklām bedrītēm. Tie nereti sastopami arī uz trauka plakanās augšmalīņas. Ornamenta rakstos skaidri saskatāma ķemmes keramikas tradīcijas ietekme, var pat teikt, ka ornamenta raksti ir analogi vai ļoti tuvi tiem, kādus uz ķemmes keramikas veido ķemmes vai aptītās auklas iespaidumi.

Šāds ornaments konstatējams arī Sārnates tipa keramikai no apmetnēm Rīgas liča krastā: tas sastopams uz lauskām no Pūrciema apmetnes C mītnes apakšējā slāņa,² uz keramikas no Ģipkas A un Ģipkas B apmetnēm,³ kā arī uz Siliņupes apmetnes keramikas.⁴

“Smalko zobīņu” ornaments uz keramikas, kas iegūta noteiktās Sārnates apmetnes mītnēs, L. Vankinai kalpoja par vienu no kritērijiem, lai attiecīgās mītnes pieskaitītu, viņasprāt, relatīvi vēlākai apdzīvotības fāzei.⁵ Atkārtotas, padziļinātas keramikas analīzes rezultātā, pamatojoties uz radioaktīvā oglekļa (¹⁴C) datējumiem un stratigrāfiskajiem datiem no Pūrciema apmetnes, L. Vankinas piedāvātā hronoloģiskā secība tiek apvērsta otrādi. Izdalīta agrā un vēlā Sārnates tipa keramika: “smalkie zobīņi” raksturīgi agrajam tipam, bet vēlā tipa keramikā nav sastopami.⁶

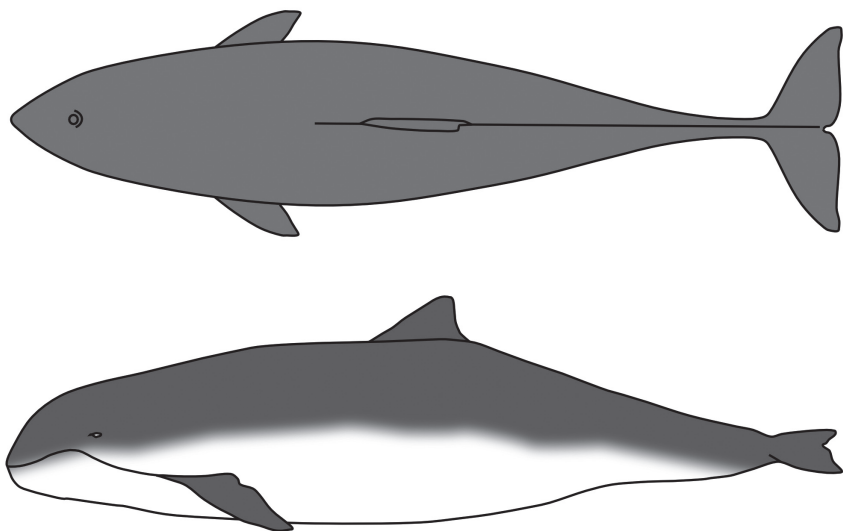

1. att. Ar cūkdelfīnu zobu iespaidumiem rotāta keramika no piejūras neolīta apmetnēm: 1–3 – Siliņupe (VI 292); 4, 5, 7 – Sārņate (A 11417: 304; A 11417: 206; A 11417: 313); 6 – Nākamē (*Naakamäe*; AI 4211: 1531)

TEHNISKĀ PAŅĒMIENA IZPĒTE

Sārnotes apmetnes keramikas izpētes gaitā radās arī interese noskaidrot, kāda veida spiedogs izmantots, lai iegūtu īpatnējos “smalko zobiņu” iespaidumus. Vispirms mēģināts šo ornamentu atdarināt, izmantojot upes gliemenes čaulas malu ar ieslīpētiem robiņiem, taču neveiksmīgi – iegūtie iespaidumi būtiski atšķīrās no tiem, kas konstatēti uz arheoloģiskajiem paraugiem.⁷ Secināts, ka šajā gadījumā par spiedogu drīzāk kalpojis kāds dabas materiāls nepārveidotā vai maz pārveidotā formā. Ņemot vērā, ka neolītā keramikas rotāšanai samērā plaši izmantoti zīdītāju zobi un kauli, kā arī zivju skriemeļi,⁸ pēc ilustrācijām osteoloģiskajā literatūrā meklētas arī analogas kaulu un zobu formas. Konstatēts, ka starp Austrumbaltijas reģionā mūsdienās un senatnē sastopamo dzīvnieku zobiem pēc morfoloģijas un izmēriem atbilstoši varētu būt vienīgi jūras zīdītāja cūkdelfina (*Phocaena phocaena* L.) zobi.

Lai eksperimentāli pārbaudītu hipotēzi, ka “smalko zobiņu” iespaidumi uz keramikas iegūti ar cūkdelfina zobiem, veikti zobu nospiedumi ar šī dzīvnieka apakšžokļa kaula paraugiem, kas glabājas Latvijas Dabas muzeja zooloģiskajā krājumā. Apakšžokļa kauls sastāv no divām taisnām sānu daļām, kas ieliekas tikai pašā priekšgalā pie savienojuma vietas. Muzeja kolekcijā glabājas gan veseli apakšžokļa kauli, gan atdalītās kaula puses (3.a att.). Uz katras apakšžokļa puses gandrīz taisnā līnijā izvietots liels skaits sīku, lāpstiņas formas zobu. Zobu rindu atspiežot veidmasā, ieguva iespaidumus, kas pārliciecināši līdzinās ornamentam uz neolīta keramikas (3.b att.). Secināts, ka tieši cūkdelfina apakšžoklis (vai tā fragments) izmantots par spiedogu raksturīgo “smalko zobiņu” iespiešanai. Turklāt apakšžokļa kaula platākā, aizmugures daļa ir ērti satverama – tā kalpo kā dabisks “rokturis” (3.c att.). Nolaūžot priekšējos zobus uz žokļa liektās daļas, kā arī nevajadzīgos zobus uz taisnās daļas, varēja iegūt spiedogu ar nedaudziem taisnā līnijā izvietotiem zobiņiem.

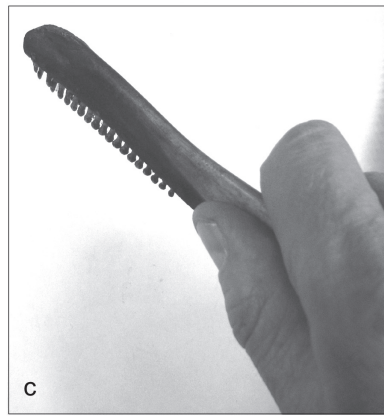
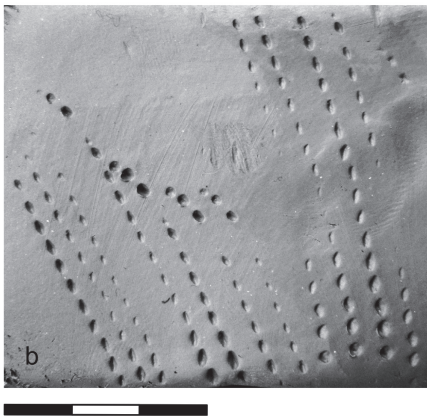

2. att. Cūkdelfīns (*Phocaena phocaena* L.). Zīmēts pēc: <http://wildwhales.org/harbour-porpoise>

CŪKDELFIŅS KĀ MEDĪBU OBJEKTS NEOLĪTA LAIKĀ

Cūkdelfīns (2. att.) ir zobvaļu apakškārtas mazākais pārstāvis, kas apdzīvo jūras un okeānus ziemeļu puslodes aukstajā un mērenajā joslā. Tas visu mūžu pavada jūrā, lielākoties relatīvi seklos ūdeņos (piekrastē, ličos, upju grīvās), dzīvo pa vienam vai nelielās grupās, barojas galvenokārt ar zivīm. Cūkdelfīns ir vienīgā delfīnu suga, ko var droši atzīt par pastāvīgu Baltijas jūras iemītnieci.⁹

Par cūkdelfīnu izplatību senatnē Baltijas jūras baseinā var spriest pēc šī dzīvnieka kaulu atradumiem akmens laikmeta apmetnēs jūras piekrastē. Saskaņā ar jaunākajiem pētījumiem cūkdelfīns Baltijas jūras baseinā iecēloja Litorīnas jūras stadijas sākumposmā, ap 7000. kal. g. pr.Kr., bet ap 5500. kal. g. pr.Kr. bija izplatījies visā baseina teritorijā (izņemot Botnijas līci). Sugas

3. att. a) Eksperimentā izmantotais cūkdelfina apakšžokļa kauls Latvijas Dabas muzeja kolekcijā; b) iegūtie zobu iespaidumi; c) žokļa turēšanas veids, veicot iespaidumu

izplatīšanos šajā periodā labvēlīgi ietekmēja ekoloģisko apstākļu izmaiņas baseinā (lielāks sāļums, siltāks klimats, paaugstināts barības vielu daudzums), kā rezultātā izveidojās ļoti bagātīga zivju fauna – cūkdelfīniem piemērota barības bāze. Apmēram kopš 2000. kal. g. pr.Kr. Baltijas jūras baseina sāļums atkal samazinājies, un cūkdelfīnu izplatības areāls attiecīgi sarucis. Mūsdienās cūkdelfīni apdzīvo vairs tikai baseina rietumdaļu, jo vienīgi te saglabājušies sugai labvēlīgi vides apstākļi.¹⁰

Litorīnas jūras stadijā cūkdelfīni bija bieži sastopami arī Austrumbaltijas piekrastē. Piekrastes iedzīvotāji intensīvi medīja ne tikai roņus, bet arī cūkdelfīnus, par ko liecina daudzskaitlīgie šo dzīvnieku kaulu atradumi neolīta apmetnēs. Šī suga pārstāvēta dzīvnieku kaulu kolekcijās no vairākām vidējā neolīta (4.–3. g.t. pr. Kr.) apmetnēm Igaunijas piekrastē. Augsts cūkdelfīnu kaulu īpatsvars ir starp zīdītāju kauliem, kas iegūti Vabaduses (*Vabaduse*) vidējā neolīta apmetnē mūsdienu Tallinas pilsētas teritorijā (16% no identificētajiem kaulu fragmentiem),¹¹ arī Nākamē (*Naakamäe*) apmetnē Sāremā salā (6% no identificētajiem kaulu fragmentiem).¹² Vēl cūkdelfīns nedaudz pārstāvēts kaulu materiālā no Lonas (*Loona*)¹³ un Kepu (*Kõpu*) XI¹⁴ vidējā neolīta apmetnēm Igaunijas salās, kā arī Rīgikilas (*Riigiküla*) III un IV¹⁵ agrā–vidējā neolīta apmetnēs senas lagūnas krastā pie Narvas upes grīvas. Latvijas teritorijā cūkdelfīnu kauli pagaidām konstatēti tikai Siliņupes vidējā neolīta apmetnē Rīgas līča piekrastē, toties šeit tie veido ievērojamu daļu no dzīvnieku kaulu materiāla (16% no identificētajiem kaulu fragmentiem).¹⁶ Cūkdelfīnu kauli nelielā skaitā atrasti arī Sventājas 2B un 3B vidējā neolīta apmetnēs Lietuvas piekrastē¹⁷ (4. att.).

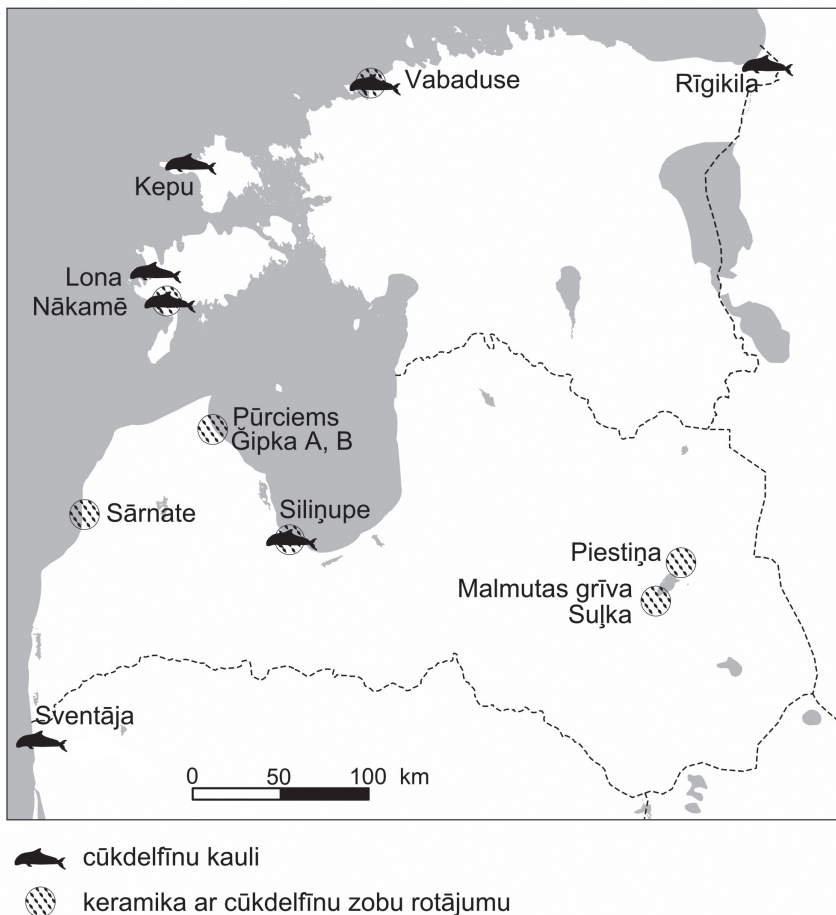
Domājams, cūkdelfīni medīti galvenokārt vasaras beigās – rudenī jūras līčos un lagūnās, jo šajā gadalaikā tie barojas piekrastes ūdeņos.¹⁸

KERAMIKAS AR CŪKDELFĪNU ZOBU IESPĪEDUMIEM IZPLATĪBA, HRONOĻĢIJA UN IESPĒJAMĀ SIMBOLISKĀ NOZĪME

Cūkdelfīnu zobu spiedogu izmantojums ir raksturīga agrās Sārnaves tipa keramikas pazīme Sārnaves apmetnē. Šāds virsmas rotājums ir lauskām no 19 traukiem mītņēs ar agro Sārnaves tipa keramiku (28% no aprēķinātā šo mītņu trauku kopskaita).¹⁹ Spriežot pēc līdz šim iegūtajiem diviem radioaktīvā oglekļa datējumiem, šo keramiku var attiecināt uz laikposmu aptuveni 4365.–3780. kal. g. pr.Kr.,²⁰ tātad uz vidējā neolīta sākumposmu. Kā jau minēts, analogi iespaidumi konstatējami uz trauku lauskām no Pūrciema C mītnes apakšējā slāņa. Pēc šī ornamenta, kā arī pēc trauku malu formas un citām pazīmēm keramika no šī mītnes slāņa pieskaitāma pie agrās Sārnaves tipa keramikas un attiecināma uz to pašu laikposmu.²¹ Vēl Latvijas jūras piekrastē cūkdelfīnu zobu ornaments konstatēts uz vidējā neolīta keramikas no Siliņupes apmetnes (1. att.: 1–3), turklāt cūkdelfīnu kauli ir bieži sastopami šīs apmetnes dzīvnieku kaulu materiālā.

Nepārprotami cūkdelfīna zobu spiedogs trauku rotāšanai izmantots arī Ģipkas A²² un Ģipkas B²³ apmetnēs, turklāt tas redzams arī uz trauku fragmentiem ar minerālo piejaukumu veidmasai, kuri, pēc Ilzes Lozes atzinuma, pieder skandināviskas izcelsmes bedrīšu keramikai.²⁴

Pārskatot Tallinas Universitātes Vēstures institūta arheoloģiskās kolekcijas no neolīta apmetnēm jūras piekrastē, konstatēts, ka cūkdelfīnu zobu iespaidumi ir bieži sastopams ornamenta veids uz keramikas no Nākamē²⁵ un Vabaduses²⁶ vidējā neolīta apmetnēm. Uz Nākamē apmetnes keramikas slīpi orientēti cūkdelfīnu zobu iespaidumi veido horizontālas rindas, dažkārt mijoties ar dziļu bedrīšu rindām (1. att.: 6), kā arī rombus un skujiņu rakstus. Vabaduses apmetni pēc radioaktīvā oglekļa datējumiem attiecina uz laikposmu 3200.–2900. g. pr.Kr.,²⁷ tātad uz vidējā neolīta beigu posmu. Līdzīgi kā Nākamē apmetnē, cūkdelfīnu zobu iespaidumi uz Vabaduses apmetnes keramikas veido rombus un horizontālas slīpu iespaidumu rindas apvienojumā ar dziļām bed-

4. att. Neolīta apmetnes Austrumbaltijā, kurās konstatēti cūkdelfīnu kauli un keramika ar cūkdelfīnu zobu rotājumu

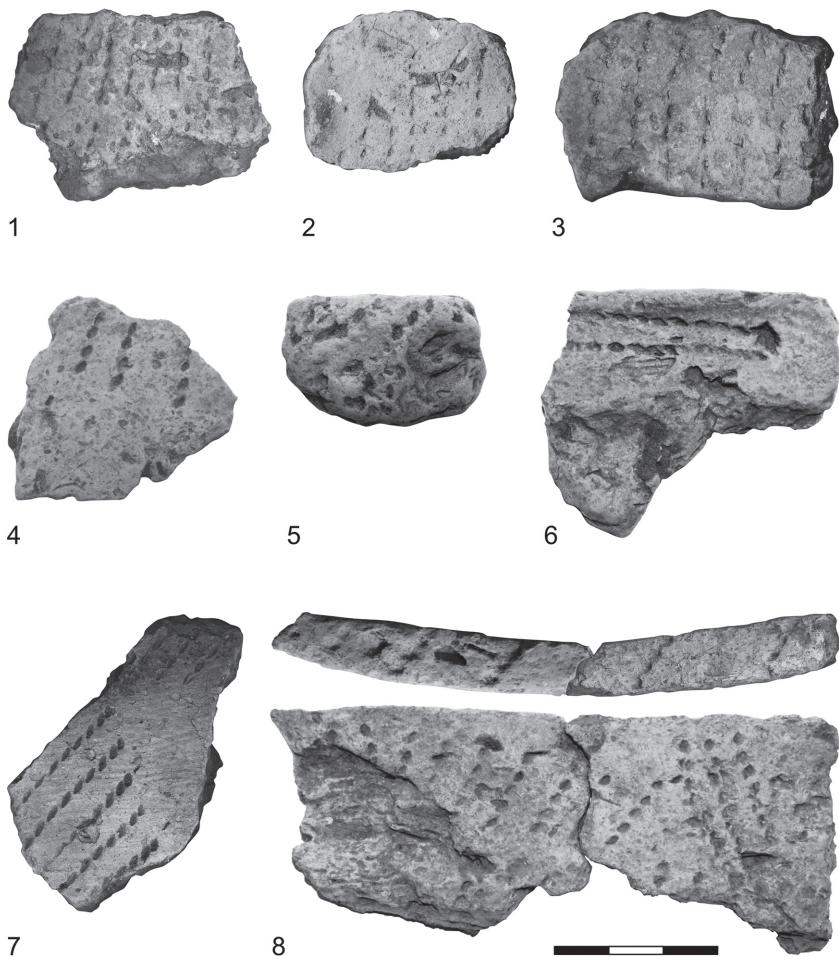
rītēm.²⁸ Kā iepriekš atzīmēts, abās apmetnēs lielākā skaitā atrasti arī nomedīto cūkdelfīnu kauli.

Jāsecina, ka Austrumbaltijas jūras piekrastes vidējā neolīta iedzīvotāji samērā plaši piekopa tradīciju no nomedīto cūkdelfīnu žokļiem izgatavot spiedogus keramikas rotāšanai (4. att.).

Ņemot vērā cūkdelfīna ciešo saistību ar jūru, pārsteidzošs un nozīmīgs atklājums ir šī dzīvnieka zobu iespaidumu klātbūtne uz

keramikas lauskām no Lubāna zemienes apmetnēm – tālu no jūras krasta. Trauku lauskas ar skaidri identificējamiem cūkdelfīnu zobu iespaidumiem līdz šim konstatētas vidējā neolīta materiālā no Malmutas grīvas, Piestiņas un Suļkas apmetnēm. Malmutas grīvas apmetnes materiālā cūkdelfīnu zobu ornamenti atpazīts vismaz uz četrām keramikas lauskām, kur tas veido slīpi izkārtotu iespaidumu rindas (5. att.: 1, 3).²⁹ Piestiņas apmetnes materiālā konstatētas divas lauskas ar šādu ornamentu, kas veido slīpi izvietotu iespaidumu rindas vai rombus (5. att.: 2, 7).³⁰

Šādu rotājumu izdevās atpazīt uz četrpadsmit lauskām no Suļkas apmetnes.³¹ Starp tām ir četri nelieli trauku malu fragmenti, kam rotāta arī augšmalā. Divi no tiem ir saderīgi, pārējo divu malu profilējums ir atšķirīgs. Tātad var pieņemt, ka Suļkas apmetnes keramikā atrodami vismaz trīs trauki, kas rotāti ar cūkdelfīnu zobu iespaidumiem. Iespiedumi uz trauku augšmalas visos gadījumos izvietoti slīpi, nedaudz atstatu. Mazākajam malas fragmentam ārpusē redzama cieši pie augšmalas novietotu slīpu iespaidumu rinda (5. att.: 5). Saderīgie malas fragmenti (5. att.: 8) rāda nedaudz lielāku virsmas laukumu – iespaidumi ir pavirši, veidoti ar nelielu atkāpi no augšmalas, mainīgā slīpumā. Šķiet, ka plašākā joslā tie veidojuši pretēji vērstu trīsstūru kompozīciju jeb līkloča joslu. Zem slīpajiem iespaidumiem iezīmējas trauku aptveroša vertikāli novietotu iespaidumu josla. Trešā trauka malas fragmentam divas iespaidumu rindas novietotas tuvu pie augšmalas, gandrīz horizontāli (5. att.: 6). Tomēr nelielais slīpums un mezglveida bedrīte iespaiduma galā ir līdzīgi Sārnavas apmetnes keramikā redzamajai rombveida kompozīcijai ar bedrītēm stūros (1. att.: 7). Šis fragments tuvu novietoto “zobiņu” dēļ ticis interpretēts arī kā aukliņas iespaidums,³² tomēr dziļi iespiestās un asi konturētās bedrītes līniju vidusdaļā liek to saistīt ar cūkdelfīna zobu iespaidumu. Desmit nelielie sānu fragmenti neļauj spriest par ornamenta kompozīcijām, ko iespaidumi veidojuši uz trauka. Vienai lauskai redzams horizontāla iespaiduma fragments, kam seko nerotāts virsmas laukums. Uz pārējām lauskām iespaidumi kārtoti slīpās rindās vai vertikāli, vai arī ir daļa no kādas ģeometriskas figūras.

5. att. Ar cūkdelfīnu zobu iespaidumiem rotāta keramika no Lubāna zemienes apmetnēm: 1, 3 – Malmutas grīva (VI 101: 19, 33); 2, 7 – Piestiņa (VI 90); 4–6, 8 – Suļka (VI 99: 58, 44, 45, 29/49)

Visos gadījumos cūkdelfīnu zobu rotājums sastopams uz porainas keramikas, kas liesināta ar sasmalcinātiem gliemežvākiem. Pēc I. Lozes publicētajiem datiem, Suļkas apmetnē iegūtas 1704 porainās keramikas vienības, no kurām rotāti 30% lausku.³³ Vienkārši aprēķini rāda, ka ar cūkdelfīna zobu iespaidumiem rotāti apmēram 2,7% no Suļkas apmetnes porainās keramikas. Ņemot vērā lausku nodilumu un sadēdēšanas pakāpi, kas daudzos gadījumos traucē noteikt rotājuma raksturu, šādi rotātas keramikas īpatsvars varētu būt vēl lielāks.

Suļkas apmetnes materiālos atrodamas lauskas, kurām ir Sārnotes tipa keramikai raksturīgas īpatnības: viena trauka malas fragments rotāts ar divās rindās kārtotiem mezglu iespaidumiem; kāda cita trauka sānu fragments klāts ar vairākās paralēlās rindās kārtotiem sīku pinumu nospiedumiem. Vairāki fragmenti saglabājušies no trauka, kam piemīt Sārnotes tipa keramikai raksturīgais virsmas viļņojums un švīkājums.³⁴ Šīs pazīmes, tāpat kā cūkdelfīna zobu nospiedumi, ir identiskas Sārnotes apmetnes keramikas materiāliem, kas norāda uz daudz ciešāku saikni starp piejūras un iekšzemes apgabaliem, nekā domāts līdz šim.

Piekrastes dzīvesvietu un Suļkas apmetnes keramikā saskatāmas līdzības arī citu, mazāk zīmīgu rotājošo rīku pielietojumā, kā arī rotājuma kompozīcijās. Tā, piemēram, salīdzināmi ir Suļkas apmetnes un Ģipkas A apmetnes keramikā redzami puslokveida, V veida un neregulāru bedrišu iespaidumi,³⁵ kas, pēc E. Kostīļevas un I. Kaļiņinas eksperimentāliem pētījumiem³⁶ un šī raksta autoru atkārtotiem izmēģinājumiem, veidoti ar bebra priekškāju pirkstu falangām. Gan Suļkas, gan Sārnotes un Ģipkas apmetnēs bieži sastopams iespaidumu kārtojums atstatus novietotās horizontālās joslās, lielus trauku virsmas laukumus atstājot nerotātus. Minēto pazīmju kopums – gan līdzīgās, gan identiskās – norāda uz to, ka vismaz daļu iekšzemē atrodamās keramikas darinājuši cilvēki, kuru podniecības prasmes atbilst piejūras apgabalu iedzīvotāju keramikas izgatavošanas paņēmieniem.

Uz jautājumu, vai cūkdelfīnu zobu iespaidumiem uz keramikas bija arī simboliska nozīme, šobrīd iespējams atbildēt tikai mi-

nējumu formā. Teorētiski varētu pieļaut, ka šī dzīvnieka zobu rakstam uz keramikas bija simboliska saistība ar piejūras iedzīvotāju kā cūkdelfīnu mednieku identitāti. Iespējams arī iztēloties, ka traukos ar šādu rotājumu glabāti no šī jūras dzīvnieka iegūtie produkti (tauki, gaļa). Tas nākotnē varētu tikt noskaidrots, ķīmiski analizējot piedegumā uz attiecīgajiem traukiem saglabājušās taukvielas.

Austrumbaltijas akmens laikmeta mākslā līdz šim nav atrasts neviens skaidri atpazīstams cūkdelfīna attēlojums. Keramikas rotājumā ļoti shematizētu cūkdelfīna ķermeņa kontūru iespējams saskatīt rombiskajos ornamentos, kas iespiesti ar šī paša dzīvnieka zobiem. Rombi dažkārt papildināti ar bedrītēm, kas varētu iezīmēt dzīvnieka spuras (1. att.: 7). Vēl jāatzīmē Ģipkas B apmetnē atrastas divas fragmentāras māla figūriņas ar “kāju izciļņiem”.³⁷ Šīs figūriņas, kurām nolauzta galvas daļa, tiek interpretētas kā antropomorfas, tomēr iespējams, ka izciļņi atveido nevis cilvēka kājas, bet gan jūras dzīvnieka (cūkdelfīna? roņa?) asti. Vienas figūras rotājumā, iespējams, izmantoti cūkdelfīna zobu nospiedumi, ar kuriem varētu būt attēlots astes izliekums un pāreja uz muguras spuru.

Ir iespējams saskatīt zināmu saistību starp cūkdelfīnu medībām un keramikas izgatavošanu. Proti, cūkdelfīnu medības jūras piekrastē visticamāk notika gada siltajos mēnešos (atšķirībā no roņu medībām, kuras tradicionāli norisinājās galvenokārt ziemā uz ledus), un tas, bez šaubām, bija arī keramikas izgatavošanai piemērotākais gadalaiks. Skatoties no praktiskā viedokļa, tajā gadalaikā, kas bija visizdevīgākais keramikas izgatavošanai, piekrastes iedzīvotāji nodarbojās arī ar cūkdelfīnu medīšanu un nomedīto dzīvnieku pārstrādi, tādējādi viņu rokās nonāca keramikas rotāšanai ērti pielāgojamie cūkdelfīnu žokļi. Līdz ar to pieļaujams, ka abas aktivitātes – cūkdelfīnu medības un keramikas darināšana – neolīta piekrastes iedzīvotāju apziņā saistījās ar priekšstatiem par raksturīgiem vasaras–rudens sezonā veicamiem darbiem.

KĀ SKAIDROT KERAMIKU AR CŪKDELFĪNU ZOBU IESPIEDUMIEM IEKŠZEMES APMETNĒS?

Pētījumi liecina, ka no jūras dzīvnieka cūkdelfīna žokļa izgatavoti spiedogi vidējā neolītā plaši tika izmantoti keramikas rotāšanai Latvijas un Igaunijas piejūras teritorijās. Bez tam atsevišķi trauki, kuriem ornamenti nepārprotami veidoti ar tādu pašu instrumentu, konstatējami arī šī perioda apmetnēs Lubāna zemienē.

Var formulēt vairākas iespējamās atbildes uz jautājumu: kāpēc Lubāna baseina apmetnēs – 300 km no jūras krasta – atrodama keramika ar cūkdelfīna zobu iespaidumiem? Pirmā iespēja saistāma ar atsevišķu cilvēku grupu vai kopienu sezonālu pārceļošanu no šī iekšzemes baseina uz jūras piekrasti medību nolūkos. Šajā gadījumā piekrastē noteiktā sezonā izgatavotie trauki nonāca iekšzemē kopā ar pārējiem iedzīves priekšmetiem, kas, protams, neizslēdz to izmantošanu pārtikas transportēšanai. Lai arī šādu skaidrojumu nevar izslēgt, pēdējo gadu pētījumi tomēr drīzāk norāda uz pastāvīgi apdzīvotām dzīvesvietām, nevis kopienu sezonālu pārvietošanos kā neolīta dzīvesveida pamatu.³⁸ Attiecībā uz Lubāna ezera baseinu, ņemot vērā ievērojamo attālumu no jūras, tēzi par sezonāliem medību ceļojumiem uz jūras piekrasti varētu uzskatīt par maz ticamu, turklāt jūras dzīvnieku kauli šī baseina apmetņu materiālā nav konstatēti.

Otrs skaidrojums, kas arī ietver pašu keramikas darinātāju pārvietošanos no piejūras uz iekšzemes reģionu: ar cūkdelfīna zobu iespaidumiem rotātās keramikas klātbūtne iekšzemes baseinā atspoguļo eksogāmijas praksi. Var pieļaut, ka keramikas darinātājas ierastos darbarīkus ņēma līdzi uz jauno dzīvesvietu, lai tur izmantotu savas podniecības prasmes. Šobrīd grūti izvērtēt, vai neolīta laika sociālajās attiecībās nozīmīgu lomu spēlēja uz eksogāmiju balstītu radniecisko saišu veidošanās starp piejūras un iekšzemes baseinu iedzīvotājiem. Neapšaubāmi, tas ļautu skaidrot konstatētās līdzības vidējā neolīta keramikā. Nākotnē lielāku skaidrību šajā jautājumā varētu ieviest, ķīmiski analizējot neolīta cilvēku skeletu zobu emalju – pēc ķīmiskā sastāva izmai-

ņām zobu emaljas slāņos var cerēt noskaidrot, vai konkrētais indivīds dzīves laikā pārcēlies no viena reģiona uz citu.³⁹

Trešais risinājums iekļaujas koncepcijā par apjomīgu maiņas sakaru pastāvēšanu. Vispirms jāpiemin teorētiskā iespējamība, ka maiņas objekts bija nevis pati keramika, bet gan no cūkdelfīnu žokļiem izgatavoti spiedogi keramikas rotāšanai. Tomēr hipotēze par vienkāršu spiedoga aizgūšanu būtu noraidāma, ņemot vērā, ka trauku lauskām no Lubāna baseina Suļkas apmetnes konstatējamas arī vairākas citas pazīmes, kas raksturīgas jūras piekrastes apmetņu keramikai (konkrētas spiedogu formas, ornamenta raksti, virsmas viļņojums).

Tādējādi nonākam līdz iespējamībai, ka paši māla trauki maiņas ietvaros pārceļoja no piekrastes uz iekšzemi. Jāatzīst gan, ka attiecībā uz aizvēstures senākajiem posmiem arheologu vidū vispārīzplatīts ir pretējais pieņēmums, proti, ka keramika tika izgatavota uz vietas un tāpēc raksturo konkrētās kopienas radīto materiālo kultūru. Visbiežāk šāds pieņēmums acīmredzot tiek uzskatīts par pašsaprotamu, tāpēc jautājums netiek pat aplūkots. Dažkārt literatūrā tomēr rodami skaidri pētnieku izteikumi šajā sakarā. L. Vankina no šādām pozīcijām raugās uz Sārnotes apmetnes keramiku, uzskatot, ka "traukus izgatavoja uz vietas katra saime savām vajadzībām, tāpēc tie vislabāk saglabāja katrā radnieku grupā valdošo tradīciju".⁴⁰ Tas acīmredzot nav viņas personīgais uzstādījums, bet gan atspoguļo pētniecības tradīciju kopumā. Piemēram, akmens laikmeta pētniecības klasiķis krievu arheologs A. Brjusovs par neolīta keramiku raksta: "Ņemot vērā šo trauku trauslumu un neiespējamību runāt par vairāk vai mazāk plašu apmaiņu ar šādiem traukiem neolīta laikā, visos šajos gadījumos varam pieņemt, ka tipisku trauku izplatīšanās reizē liecina arī par iedzīvotāju, kuri izgatavoja šādus traukus, pārvietošanos."⁴¹

Argumentētu pamatojumu šādam pieņēmumam sniedz krievu pētnieks A. Bobrinskis. Viņa etnogrāfiskie novērojumi ataino divu podniecības veidu – mājražošanas un amatniecības, kas atšķiras arī pēc keramikas izgatavošanas paņēmieniem, – līdzāspastāvēšanu. Viņš uzskata, ka mājražošanas apstākļos izgatavoti

trauki lietoti pašu vajadzībām vai dāvināti, bet nekad nav pārdoti. Arī dāvināšanas gadījumā tie palikuši tās pašas ģimenes/saimes vai – retāk – tā paša ciema iedzīvotāju rokās, kur tie izgatavoti. Ar šādiem traukiem saistās pat īpašs *tabu* – aizliegums tos dāvināt citas etniskas grupas piederīgajiem.⁴² Tiesa, nav skaidrs, ciktāl šādus 19.–20. gadsimta Austrumeiropas etnogrāfijā balstītus secinājumus var attiecināt uz neolītu: vai neolīta saimniecībā keramikas izgatavošana atbilst Bobrinska izvirzītajam mājražošanas modelim, vai arī trauki tika izgatavoti arī apmaiņai, tātad to izgatavošana daļēji atbilst amatniecībai?

Izvērtējot šo parādību, jāņem vērā vidējā neolīta “vēsturiskās īpatnības”. Šī perioda arheoloģiskais materiāls Austrumbaltijā liecina par attīstītu maiņas sistēmu, kuras ietvaros ļoti plašā reģionā tika izplatītas dzintara rotas, kā arī krams un slānekļa darbarīki.⁴³ Pilnīgi iespējams, ka neolītā pastāvošā maiņas sistēma varēja aptvert krietni daudzveidīgāku izejmateriālu un izgatavoto priekšmetu loku, nekā tas arheoloģiski konstatējams: tajā varēja ietilpt arī organiski priekšmeti (piemēram, jūras un sauszemes dzīvnieku ādas un tauki, medus un vasks, augu izcelsmes produkti), kas nav saglabājušies. Šādā kontekstā vieglāk iedomāties, ka par maiņas objektu varēja kļūt arī keramika, vai arī – īstais maiņas objekts varēja būt produkti un keramika kalpoja par tvirtnēm šo produktu pārvadāšanai. Tas zināmā mērā izskaidrotu salīdzinoši lielo “pārceļojušās” keramikas īpatsvaru, kurai turklāt nepiemīt īpašības, kas to padarītu par maiņas vērtu izstrādājumu tā unikalitātes vai nepieejamības dēļ.

Arheologi bieži atsaucas uz neolīta keramikas trauslumu, norādot uz māla traukiem kā grūti un neērti transportējamiem. Tomēr jāņem vērā, ka akmens laikmetā satiksme starp piejūras un iekšzemes teritorijām, piemēram, Lubāna ezera mikrorajonu, galvenokārt notikusi nevis pa sauszemes ceļiem, bet gan pa upēm (konkrētajā gadījumā – pa Daugavu un Aivieksti), un šādā veidā samērā ērti varēja transportēt pat liela izmēra podus. Turklāt, pārvadājot keramiku laivā, to daudz vieglāk pasargāt no fiziskiem bojājumiem. Ņemot vērā autoru eksperimentos gūto pieredzi, jādomā, ka keramiku transportēšanai varēja atbilstoši iesaiņot,

tādam nolūkam izmantojot pītas tvertnes, grozus, kas pildīti ar sienu vai sausām lapām.

Noskaidrot, kurš no autoru piedāvātajiem skaidrojumiem atbilst neolīta laika realitātei, ir turpmāko pētījumu uzdevums. Aprakstītā parādība būtu skatāma plašākā vidējā neolīta sociālekonomisko attiecību kontekstā: iegūstot skaidrāku priekšstatu par kopieni un indivīdu attiecībām, kuru ietvaros šajā periodā no viena reģiona uz otru pārceļoja dzintars, krams u.c. materiāli, šīs kopainas ietvaros labāk varēsim izprast arī tādu parādību kā keramika, kas uzrāda nevietējas izcelsmes pazīmes. Liela nozīme varētu būt arī keramikas petrogrāfiskām un ķīmiskām analīzēm, kas ļautu precīzāk raksturot izmantoto mālu, kā arī piejaukuma materiālus un tādējādi skaidrāk atšķirt ievestu keramiku no tās, kas izgatavota uz vietas.

Autori pateicas par palīdzību Latvijas Dabas muzeja direktora vietniekam krājuma un pētnieciskajā darbā paleontologam Ivaram Zupiņam.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ Lūcija Vankina (1970). *Torfianikovaia stoianka Sarnate*. Rīga: Zinatne, s. 117.
- ² A 10741: 3; A 10079: 114.
- ³ VI 311; VI 314.
- ⁴ A 11399; VI 292.
- ⁵ Vankina. *Torfianikovaia stoianka Sarnate*, s. 114–124, 137–141; Lūcija Vankina (1974). Sārnatē tipa atradumi Latvijas neolīta apmetnēs. No: *Arheoloģija un etnogrāfija*, 11. laid. Rīga: Zinātne, 39.–52. lpp., šeit 39. lpp.
- ⁶ Valdis Bērziņš (2003). Sārnatē apmetnes keramikas klasifikācija un statistiska analīze. No: *Arheoloģija un etnogrāfija*, 21. laid. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 53.–74. lpp., šeit 61. lpp.; Valdis Bērziņš (2008). *Sārnatē: Living by a coastal lake during the East Baltic Neolithic*. Oulu: Oulu University Press (Acta Universitatis Ouluensis B Humaniora 86), pp. 101–102, 141, Fig. 17. Pieejams: <http://herkules oulu.fi/isbn9789514289415/isbn9789514289415.pdf> (skatīts 20.10.2015.).
- ⁷ Bērziņš. *Sārnatē: Living by a coastal lake during the East Baltic Neolithic*, p. 141.

- ⁸ Sk., piemēram: I. V. Kalinina, E. A. Gadzhieva (1995). Ispol'zovanie che-liusteizhivotnykh dlia ornamentatsii drevnei keramiki. *Rossiiskaia arkheologija*, 2, s. 69–83; T. M. Gusentsova, I. A. Andreeva (1996). Nekotorie osobennosti izgotovleniia ranneneoliticheskoi keramiki mezhozer'ia (iugo-vostochnoe priladozhè i prionezhè). *Tverskoi arkheologicheskii sbornik*, 2, s. 226–234; E. L. Kostyleva, I. V. Kalinina (2002). Ispol'zovanie kosteizhivotnykh dlia ornamentatsii iamochno-grebenchatoi keramiki. *Tverskoi arkheologicheskii sbornik*, 5, s. 248–256.
- ⁹ Cūkdelfīns, jūras cūka. *Sugu enciklopēdija. Latvijas daba*. Pieejams: <http://www.latvijasdaba.lv/ziditaji/phocaena-phocaena-l/> (skatīts 20.10.2015.).
- ¹⁰ Robert S. Sommer, Juliane Pasold, Ulrich Schmölcke (2008). Post-Glacial immigration of the harbour porpoise (*Phocoena phocoena*) into the Baltic Sea. *Boreas*, 37, pp. 458–464.
- ¹¹ Lembi Lõugas, Teresa Tomek (2013). Marginal effect at the coastal area of Tallinn Bay: the marine, terrestrial, and avian fauna as a source of subsistence during the Late Neolithic. In: Kristiina Johanson, Mari Tõrv (eds.). *Man, his time, artefacts, and places: A collection of articles dedicated to Richard Indreko*. Tartu: University of Tartu, Institute of History and Archaeology (Muinasaja teadus, 19), pp. 463–486, here p. 467, Fig. 2.
- ¹² K. Paaver (1965). *Formirovanie teriofauny i izmenchivost' mlekopitaiushchikh Pribaltiki v golotsene*. Tartu: Akademiia nauk Estonskoi SSR, Institut zoologii i botaniki, s. 439.
- ¹³ Turpat.
- ¹⁴ Lembi Lõugas (1997). *Post-glacial development of vertebrate fauna in Estonian water bodies: A palaeozoological study*. Tartu: Tartu University Press (Dissertationes Biologicae Universitatis Tartuensis, 32), p. 69.
- ¹⁵ Turpat, 73. lpp.
- ¹⁶ Ilga Zagorska (2000). Sea mammal hunting strategy in the Eastern Baltic. *Lietuvos archeologija*, 19, pp. 275–285, here p. 280, Fig. 4.
- ¹⁷ Linas Daugnora (2000). Fish and seal osteological data at Šventoji sites. *Lietuvos archeologija*, 19, pp. 85–101, here p. 96, Fig. 15.
- ¹⁸ Lõugas. *Post-glacial development of vertebrate fauna in Estonian water bodies*, p. 54; Lõugas, Tomek. Marginal effect at the coastal area of Tallinn Bay, p. 476.
- ¹⁹ Bērziņš. *Sārņate: Living by a coastal lake during the East Baltic Neolithic*, p. 446, Table 9.
- ²⁰ Turpat, 408. lpp.
- ²¹ Turpat, 111. lpp.
- ²² Ilze Loze (2006). *Neolīta apmetnes Ziemeļkurzemes kāpās*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 137. lpp., 73. att.: 12, 138. lpp., 74. att.: 4.
- ²³ Turpat, 73. lpp., 30. att.: 6.
- ²⁴ Turpat, 76. lpp., 32. att.: 2–5, 7.

- ²⁵ AI 4211: 85, 142, 161, 162, 448, 1279, 1531. "Smalko zobiņu" iespaidumus uz Nākamē apmetnes keramikas konstatējusi jau L. Vankina. Sk.: Vankina. *Torfianikovaia stoianka Sarnate*, s. 143.
- ²⁶ Ulla Kadakas (2013). Research into the Stone Age use of quartz in Estonia. Preliminary results of the quartz finds from the Vabaduse Square settlement site. In: Kristiina Johanson, Mari Tõrv (eds.). *Man, his time, artefacts, and places: A collection of articles dedicated to Richard Indreko*, pp. 427–458, here p. 439, Fig. 5.
- ²⁷ Lõugas, Tomek. Marginal effect at the coastal area of Tallinn Bay, Table 4.
- ²⁸ AI 6917: 418, 440, 443, 444.
- ²⁹ I. Lozes pētījumu materiāls, glabājas LNVM Arheoloģijas departamentā (VI 101: 19, 33, 38).
- ³⁰ F. Zagorska pētījumu materiāls, glabājas LNVM Arheoloģijas departamentā (VI 90).
- ³¹ I. Lozes pētījumu materiāls, glabājas LNVM Arheoloģijas departamentā (VI 99: 3, 29, 42, 44, 45, 49, 58); Ilze Loze (2015). *Lubāna mitrāja apdzīvotība akmens laikmetā*. Rīga – Rēzekne: Rēzeknes Augstskola, 189. lpp., 47. att.: 1, 2, 11, 13.
- ³² Loze. *Lubāna mitrāja apdzīvotība akmens laikmetā*, 161. lpp.
- ³³ Turpat, 160. lpp.
- ³⁴ I. Lozes pētījumu materiāls, glabājas LNVM Arheoloģijas departamentā (VI 99: 121).
- ³⁵ Salīdzināt, piemēram: VI 99: 45 un Loze. *Neolīta apmetnes Ziemeļkurzemes kāpās*, 137. lpp., 73. att.: 6.
- ³⁶ Kostyleva, Kalinina. Ispol'zovanie kostei zhivotnykh dlia ornamentatsii iamochno-grebenchatoi keramiki, s. 249.
- ³⁷ Loze. *Neolīta apmetnes Ziemeļkurzemes kāpās*, 158.–159. lpp., 86.–87. att.
- ³⁸ Ilga Zagorska (2000). Daži savācējsaimniecības aspekti Austrumbaltijā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2, 5.–23. lpp., šeit 19. lpp.; Valdis Bērziņš (2011). Sārnotes neolīta apmetne: vide un saimniecība. No: *Arheoloģija un etnogrāfija*, 25. laid. Rīga: Zinātne, 26.–45. lpp., šeit 36.–38. lpp.
- ³⁹ Sk., piemēram: T. D. Price, J. H. Burton, R. A. Bentley (2002). The characterization of biologically available strontium isotope ratios for the study of prehistoric migration. *Archaeometry*, 44, pp. 117–135.
- ⁴⁰ Vankina. *Torfianikovaia stoianka Sarnate*, s. 143.
- ⁴¹ A. Ia. Briusov (1956). Arkheologicheskie kul'tury i etnicheskie obshchnosti. *Sovetskaia arheologija*, 26, s. 5–27, šeit s. 10.
- ⁴² A. A. Bobrinskii (1978). *Goncharstvo Vostochnoi Evropei*. Moskva: Nauka, s. 26.

- ⁴³ Ilze Loze (2008). *Lubāna ezera mitrāja neolīta dzintars*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 60.–68. lpp.; Aivar Kriiska, Alexey Tarasov (2011). Wood-chopping tools of Russian-Karelian type from Latvia. No: *Arheoloģija un etnogrāfija*, 25. laid. Rīga: Zinātne, 57.–72. lpp.

SAĪSINĀJUMI

- A – Latvijas Nacionālā vēstures muzeja arheoloģisko kolekciju šifrs
 AI – Tallinas Universitātes Vēstures institūta arheoloģisko kolekciju šifrs
 LNVM – Latvijas Nacionālais vēstures muzejs
 VI – Latvijas vēstures institūta arheoloģisko kolekciju šifrs (kolekcijas mūsdienās glabājas Latvijas Nacionālajā vēstures muzejā)

PORPOISE TOOTH IMPRESSIONS IN NEOLITHIC POTTERY DECORATION

Valdis Bērziņš

Dr. archaeol., senior researcher at the Institute of the History of Latvia, University of Latvia.

Research interests: Stone Age economy and lifeways, Neolithic pottery.

Baiba Dumpe

Mg. hist., Mg. art., researcher at the National History Museum of Latvia.

Research interests: historical and prehistoric pottery, pottery technology.

It has been shown experimentally that the “fine tooth” impressions found on Middle Neolithic pottery from coastal sites in Latvia and Estonia were stamped with teeth of the harbour porpoise (*Phocaena phocaena* L.). This marine mammal inhabited the Baltic Sea Basin during the Littorina Stage, but the impressions also occur on pottery from Neolithic sites in the Lake Lubāns Basin. It seems unlikely that pottery decorated using this non-local stamp could have reached inland sites as a result of the seasonal movement of human groups. More likely, it can be linked to the practice of exogamy, or else the vessels were relocated within the frame of the highly-developed Neolithic exchange system, possibly as containers for transporting products.

Key words: pottery, Neolithic, decoration, harbour porpoise, exchange.

Summary

Frequently seen on pottery vessels from the Sārņate site in western Latvia are elongated comb-like impressions, consisting of a row of fine lens-shaped pits, which Lūcija Vankina referred to as “fine tooth” impressions (Fig. 1). Experiments using a mandibula of the harbour porpoise (*Phocaena phocaena* L., Fig. 2) demonstrated convincingly that the row of teeth of the porpoise provided the stamp used to make these distinctive impressions in pottery (Fig. 3). The ramus of the mandibula provides a convenient handle, and the stamp could have been made simply by removing the superfluous teeth from the mandibula.

Palaeozoological research shows that the harbour porpoise, nowadays restricted to the western part of the Baltic Sea, inhabited most of the basin during the Littorina Sea Stage. As indicated by bone finds from the Neolithic sites in Estonia (Vabaduse, Naakamäe, Loona, Kõpu XI, Riigiküla I, III and IV), Latvia (Siliņupe) and Lithuania (Šventoji 2B and 3B), the marine mammal species hunted at this time included not only seals but also porpoise (Fig. 4).

In addition to the Sārņate site, where it constitutes a characteristic feature of Early Sārņate Ware, porpoise-tooth decoration also occurs on pottery from other Middle Neolithic coastal sites in Latvia: in the lower layer of Dwelling C at Pūrciems; at Ģipka A and B and at Siliņupe (Fig. 1). It is also frequent on pottery from the coastal sites of Naakamäe and Vabaduse in Estonia.

Rhombic designs on pottery executed using a porpoise-tooth stamp might be seen as highly schematic porpoise representations, especially since they are sometimes supplemented with pits that could indicate fins (Fig. 1: 7).

Particularly surprising is the occurrence of porpoise-tooth decoration on pottery from contemporaneous sites in the Lake Lubāns Depression of eastern Latvia, 300 km from the coast. Clearly identifiable porpoise-tooth impressions have so far been found on pottery sherds from Malmutas grīva, Piestiņa and Suļka, in all cases on shell-tempered pottery (Fig. 5).

Several possible explanations may be offered for the occurrence of pottery stamped with the teeth of this marine mammal at sites located far inland:

- Seasonal movement by groups from this inland basin to the coast for the purpose of hunting, pottery made at the coast during this season being taken to the inland site along with other equipment (and potentially used for transporting food-stuffs). Although such an explanation cannot be ruled out, recent studies indicate that the way of life in the Neolithic was more probably based on permanent settlement rather than seasonal movement of whole communities. This hypothesis seems improbable with respect to the Lake Lubāns Basin because of its remoteness from the coast and the absence of marine mammal bones on sites in this basin.
- Practices of exogamy, in the frame of which pottery-makers moved to the inland basin, taking with them their tools and applying their pottery production skills in the new place of residence.
- Exchange, either of pottery stamps or of pottery itself. The former possibility, however, does not account for the occurrence of various other characteristic features of pottery from the coastal sites (other stamp forms, decorative designs, undulating vessel surface). The idea of pottery exchange in the Neolithic runs contrary to the widely-held view that early prehistoric pottery was made locally and thus serves to characterise the material culture created by the particular group. However, it is necessary to take into account that the archaeological material from the Eastern Baltic testifies to the existence of a highly-developed system of exchange, in the frame of which amber ornaments, flint and slate tools were distributed within a very large region. Quite possibly, the Neolithic exchange system could also have included a range of organic objects (e.g. skins of marine and land animals, honey and wax, plant materials) that have not been preserved. In this context, the idea that pottery could also have constituted an item of exchange seems more plausible, although in reality the exchange could have been focussed on foodstuffs, the pottery vessels serving as containers for transportation.

Interpretation of the phenomenon of pottery exhibiting non-local characteristics evidently demands a clearer understanding of the social relationships governing the movement of amber, flint and other

materials from one region to another in the Neolithic. Petrographic and chemical analysis holds major potential for distinguishing non-local from locally made pottery.

FIGURE CAPTIONS

- Fig. 1.* Pottery decorated with porpoise-tooth impressi`ons from coastal Neolithic sites. 1–3 – Siliņupe (VI 292); 4, 5, 7 – Sārņate (A 11417: 304; A 11417: 206; A 11417: 313); 6 – Naakamāe; AI 4211:1531)
- Fig. 2.* Harbour porpoise (*Phocaena phocaena* L.). Drawing after: <http://wildwhales.org/harbour-porpoise>
- Fig. 3.* a) Porpoise mandible in the collection of the Latvian Museum of Natural History used for the experiment; b) tooth impressions obtained; c) mode of holding the mandibula for making impressions
- Fig. 4.* Neolithic habitation sites in Latvia and Estonia where porpoise bones and pottery with porpoise tooth impressions have been found
- Fig. 5.* Pottery decorated with porpoise tooth impressions from sites in the Lubāns lowlands. 1, 3 – Malmutas grīva (VI 101: 19, 33); 2, 7 – Piestiņa (VI 90); 4–6, 8 – Sulķa (VI 99: 58, 44, 45, 29/49)

DIE LITAUISCHE LITERARISCHE GESELLSCHAFT – DIE FESTHALTERIN DES ERBES EINER “STERBENDEN NATION” 1879–1923

Silva Pocyté

Historikerin, Doz. Dr., Direktorin des Instituts für die Geschichte und Archäologie der Ostseeregion Universität Klaipėda, Litauen, wissenschaftliche Mitarbeiterin.

Wissenschaftliche Interessen: Geschichte der preußisch-litauischen Kultur und Problematik der preußisch-litauischen Identität im 19.–20. Jh., Geschichte der Region Klaipėda im 20. Jh., das ethnisch-konfessionelle Kulturerbe der Region Klaipėda.

Das im Jahr 1871 gegründete Deutsche Reich verkündete die Germanisierungspolitik nichtdeutscher Bürger, zu denen ebenfalls Preußisch Litauer in Ostpreußen gehörten. In dieser für Preußisch Litauer ungünstigen kulturellen Lage, während die Auffassung von Preußisch Litauern als einer “sterbenden Nation” sich verstärkte, gründeten Vertreter der deutschen Intelligenz, viele von denen an der lituanistischen Tätigkeit aktiv teilnahmen und das litauische Segment in Ostpreußen als eine bedeutende Komponente der lokalen Identität bezeichneten, 1879 in Tilsit die *Litauische Literarische Gesellschaft*. Diese Gesellschaft wurde nach dem Vorbild der *Lettisch-Literarischen Gesellschaft* gegründet. Zu der Litauischen Literarischen Gesellschaft gehörten zahlreiche Wissenschaftler aus Deutschland, viele russische, polnische Gelehrten, auch die Vertreter der nationalen Wiedergeburt in Litauen, das damals ein Teil des Russischen Imperiums war. Als herausragendstes Mitglied aus dem lettischen Areal gilt zweifellos Eduard Wolter (1856–1941), der baltische und slawische Sprachen sowie die alten litauischen Schriften, die baltische Kultur, Folklore und Ethnographie forschte. In den Jahren 1883–1886 hat er in Preußisch Litauen litauische Folklore und sprachliche Beispiele gesammelt. Im Jahre 1908 zählte diese Gesellschaft 228 Mitglieder. Von 1880 bis 1911 wurden 30 Hefte der “Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft” veröffentlicht. Die *Litauische Literarische Gesellschaft* verkörperte in sich die kulturelle deutsche Orientierung mit den “preußischen” Sentiments der eigenen Heimat und ihrer Vergangenheit gegenüber, was für die Vertreter grenzüberschreitender Kulturen typisch war.

Schlüsselwörter: Die Litauische Literarische Gesellschaft, Preußisch Litauer, Deutsches Reich, "Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft", die Lettisch-Literarische Gesellschaft, August Bielenstein, Eduard Wolter.

EINLEITUNG

1883 ist im Kalender *Lietuwiszkas Auszros kalendorius ant metų 1884* [Der Litauische Kalender von Auszra. 1884] unter dem Pseudonym Girėnas das Gedicht *Lietuvninkai mes esam gimę* [Als Litauer sind wir geboren] veröffentlicht worden. In dem Gedicht lesen wir: *Als Litauer sind wir geboren, / Als Litauer soll'n wir bestehn. / Die Ehre ist uns angeboren, / Sie darf uns nie verloren gehn. / [...] Den Kaiser wollen wir wohl ehren, / Sind auch dem Reich ergeben stets, / Doch kann dem Herzen niemand wehren / Das Innigste – nur litau'sch geht's*¹. Dieses Gedicht von Georg Sauerwein, einem Deutschen, der 1874 nach Ostpreußen kam, richtet sich an Preußisch Litauer, die zu der damaligen Zeit im Areal der Germanisierungspolitik im Deutschen Kaiserreich lebten. In den Strophen des Gedichts sind zwei bedeutende Leitsätze verschlüsselt: die Treueerklärung der Preußisch Litauer dem deutschen Kaiser gegenüber und das Erhalten der litauischen Sprache unter den Litauischsprachigen. Ebenfalls wird hier eine wichtige Frage gestellt: warum mahnt ein Deutscher die Preußisch Litauer, ihre Muttersprache nicht zu verleugnen? Um diese Fragen beantworten zu können, sollte man einige Fakten aus der preußisch litauischen Geschichte in Betracht ziehen, die darauf hinweisen, dass Preußisch Litauer als ethnographische Gruppe um die Wende vom 15. Jh. zum 16. Jh. entstanden sind und seit Beginn des 16. Jh. innerhalb des Herzogtums Preußen, am östlichen Rand im Norden dieses Staates lebten. Das stärkste Bindeglied zwischen der litauischsprachigen Gruppe in der multinationalen Umgebung und dem preußischen/deutschen Staat war die protestantische Kirche, während verschiedene staatliche Reformen den sozialen, kulturellen und wirtschaftlichen Wohlstand förderten, und die "Einstellung der Litauer dem Königreich Preußen gegenüber als dem eigenen Staat formten, ihre Treue der

Monarchie gegenüber, Gehorsamkeit und Disziplin pflegten”². So sind im Laufe von einigen Jahrhunderten “Preußisch Litauer zu den in das Königreich Preußen integrierten Hohenzollern-Untertanen geworden, die sich zwar durch ihre Sprache und Bräuche unterschieden, jedoch niemals Zweifel an ihrer Loyalität dem Herrscher gegenüber gezeigt haben [...]”³.

Die Loyalität der Preußisch Litauer der Monarchie gegenüber blieb unverändert, man kann behaupten – der Stolz auf den eigenen Staat und den Kaiser verstärkt sich sogar nach dem siegreichen Deutsch-Französischen Krieg 1870–1871 und der Gründung des Deutschen Reiches, und das geschieht ungeachtet der Germanisierungspolitik, die bereits in den ersten Jahren ihrer Verwirklichung an Schwung gewinnt, als der Oberpräsident von Ostpreußen Karl Wilhelm Georg von Horn am 24. Juni 1873 den Befehl erteilt, “die polnische und litauische Sprache aus dem öffentlichen Leben zu verbannen”, und die “sofortige Einführung deutschsprachigen Unterrichts in allen anderssprachigen Elementarschulen” anordnete⁴. Dieser Aspekt der Germanisierungspolitik – das Verdrängen der litauischen Sprache aus dem öffentlichen Leben, insbesondere aus der Schule – löste die größte Unzufriedenheit unter Preußisch Litauern aus. Das unterstützte auch G. Sauerwein und forderte die Preußisch Litauer auf, sich der Entnationalisierung zu widersetzen. Seine Sorge um Preußisch Litauer und die gefährdete litauische Sprache war kein Zufall. G. Sauerwein war der Meinung, dass er mit der Fürsprache für Preußisch Litauer mehr Deutschland als den Preußisch Litauern einen Gefallen tut, weil er auf diese Weise Deutsche von der Sünde an Ausrottung des litauischen Geschlechts fernhalten und dem Kaiser sowie der deutschen Heimat dabei helfen würde, die treuesten Soldaten und Staatsuntertanen beizubehalten⁵. Auf diese Weise war seine Sympathie für Preußisch Litauer sehr deutlich staatlich und politisch motiviert. G. Sauerwein war nicht die einzige Person fremder Herkunft, die ihre Sorge um das Verschwinden der litauischen Sprache und Bräuche in der 2. Hälfte des 19. Jh. zum Ausdruck brachte. Das Ziel der vorliegenden Forschung besteht darin, die Gründe der Entstehung der *Litauischen*

Literarischen Gesellschaft 1879 in Tilsit zu beleuchten, die wichtigsten Aspekte ihrer Tätigkeit, die mit dem Festhalten von Zeichen der litauischen kulturellen Tradition und wissenschaftlich-lituanistischen Intentionen verbunden sind, zu erörtern und ihre Verbindung zu der 1824 gegründeten *Lettisch-Literarischen Gesellschaft* hervorzuheben.

Die Historiographie der Tätigkeit der *Litauischen Literarischen Gesellschaft* ist nicht umfangreich. Die ausführlichste Beleuchtung der Entstehungsursprünge der Gesellschaft und der wichtigsten Aspekte ihrer Tätigkeit stammt von Leonas Gineitis, der ihre Beziehungen zu gleichartigen lettischen und estnischen Gesellschaften in einige Worte fasste, die *Litauische Literarische Gesellschaft* als eine rein lituanistische Organisation bezeichnete und viel Aufmerksamkeit der Analyse der wissenschaftlichen Vorträge von Gesellschaftsmitgliedern schenkte⁶. Ebenfalls fragmentarisch ist die Analyse des Einflusses der *Litauischen Literarischen Gesellschaft* auf die Entstehung von preußisch litauischen kulturellen Gesellschaften am Ende des 19. Jh.⁷ und die der einzelnen Tätigkeitsaspekte der Gesellschaft, die ein Sinnbild Preußisch Litauens als Konzept des deutschen Raumes am Ende des 19. Jh. – zu Beginn des 20. Jh. schafft⁸. Es muss festgestellt werden, dass die Beziehungen zu der *Lettisch-Literarischen Gesellschaft* in der litauischen Historiographie ein völlig unerforschtes Gebiet ist und diese Arbeit die Benennung gemeinsamer Berührungspunkte der Tätigkeit ermöglichen würde, die für das baltische Kulturareal gemeinsam waren.

PREUSSISCH LITAUER ALS OBJEKT DES ETHNOGRAPHISCHEN INTERESSES IN OSTPREUSSEN UND AUSDRUCK DES REGIONALEN PATRIOTISMUS BIS ZUM ENDE DES 19. JH.

Es ist wichtig zu betonen, dass im Laufe von einigen Jahrhunderten aus wirtschaftlichen und soziokulturellen Gründen unter den Preußisch Litauern keine Intelligenzschicht entstanden ist. „Bäuerliches Litauisch“⁹ brachte die Bäuerlichkeit der Preußisch

Litauer zum Ausdruck und symbolisierte in einer gewissen Weise ihre Unfähigkeit, Ideen der Bildung des eigenständigen Nationalvolkes in der Epoche des Nationalismus zu absorbieren. Das wurde auch durch die geringe Zahl der Preußisch Litauer verhindert, die nach der in der Mitte des 18. Jh. durchgeführten Kolonisierung¹⁰, aufgrund der am Anfang des 19. Jh. beschleunigten Akkulturation¹¹ und Prozesse des eigenständigen Identitätsverlustes rapide sank, sodass am Anfang des 20. Jh. der Anteil der Preußisch Litauer in den litauischen Gebieten im Norden Deutschlands nur noch 14,5% bildete¹². Alle diese Faktoren bildeten in der ostpreußischen Intelligenzschicht, die fast ausschließlich aus Deutschen bestand, eine Einstellung zu Preußisch Litauern als “sterbenden Nation”, deren geistiges Erbe erhalten werden sollte¹³.

Als eine Nationalgruppe innerhalb des Herzogtums Preußen werden Preußisch Litauer seit dem 2. Viertel des 16. Jh. erwähnt, als das gegründete Herzogtum Preußen unter dem Einfluss der Reformationsideen die sprachlichen Aspirationen aller Nationen respektierte, was günstige Vorbedingungen für die Entwicklung der Tradition der litauischen Kultur und insbesondere des Schrifttums geschaffen hat. Als 1618 Preußen und Brandenburg in Personalunion verbunden und das politische Zentrum von Königsberg nach Berlin verlegt wird, “verschlechtern sich die Bedingungen für die lituanistische Tätigkeit in Ostpreußen fortwährend [...], jedoch [förderte] die Betonung der regionalen politischen und administrativen Selbständigkeit innerhalb der Union die Bemühungen mancher prolitauischer Gebildeten um das Fortdauern dieser Tätigkeit trotz Hindernisse”¹⁴. Einen Anstoß für die Entwicklung des litauischen Schrifttums im 17. Jh. gab ebenfalls die Verordnung über die Generalvisitation der Evangelisch-Lutherischen Kirche von 1638, in der “praktische Fragen zur Verbreitung des Protestantismus gestellt wurden: Vorbereitung und Veröffentlichung von protestantischen Schriften in litauischer Sprache, die Ausbildung von Predigern für litauische Pfarrämter”¹⁵. Diese wesentlichen Postulate der protestantischen Kirche, genau wie die inneren politischen Faktoren, förderten

ebenfalls das Interesse an der Ethnographie und Vergangenheit der einheimischen Einwohner, der Preußisch Litauer¹⁶.

Zu einem "wirksamen Impuls, der die nationale Lebendigkeit der hiesigen [preußischen – S. P.] Litauer als Nachfolger der Preußen im 18. Jh." förderte, wurde die Gründung des Königreichs Preußen im Jahre 1701 sowie die staatliche politisch-diplomatisch begründete Strategie der Anlehnung an Preußen¹⁷, die insbesondere von der Gemeinde der Universität Königsberg und der Intelligenz anderer Gebiete Ostpreußens unterstützt wurde. Die kulturelle und literarische Tätigkeit dieses Jahrhunderts ist nicht nur durch die weitere Entwicklung der litauischen Schriften und die Entstehung sprachlicher Dispute gekennzeichnet, sondern auch durch die Anfänge des wissenschaftlichen Interesses an der Vergangenheit und Archäologie Ostpreußens, dessen Beginn mit der Tätigkeit des lutherischen Pfarrers und Botanikers Georg Andreas Helwig (1666–1748) und der Veröffentlichung seines Werks "Litographia Angerburgica" (1717 m.) in Verbindung gebracht wird¹⁸.

Seit Beginn des 19. Jh. kam in Preußen die Idee über die Vereinigung des deutschen Volkes unter der preußischen Fahne immer deutlicher zum Ausdruck, andererseits haben "die Kriege Napoleons die alten patriotischen Reminiszenzen des Preußentums wiederbelebt, die durch Suggestionen der Romantik, die zum nationalen Individualismus und zur heldenhaften Vergangenheit neigte, vergegenwärtigt wurden"¹⁹. Zu der Zeit verstärkt sich der regionale Patriotismus in Ostpreußen, der durch eine eigene Auffassung der Vergangenheit gekennzeichnet ist, die zum Teil durch die Multikulturalität dieser Provinz gefördert wurde, die aus den polnischen, masurischen und litauischen Segmenten bestand, und das alles im "19. Jh., dem Jahrhundert des Nationalismus, auf natürliche Weise eine Grundlage für die Entstehung der Absonderung der historischen Selbstbilder aufgrund der kulturellen Unterschiede geschaffen hat"²⁰. Diese historischen Verhältnisse regten das Interesse an der regionalen Vergangenheit an. Besonders herausragend in dieser Tätigkeit waren die Intellektuellen aus Königsberg, der akademischen Stadt und des

kulturellen Zentrums in Ostpreußen. Der Kunstschriftsteller und Novellist Ernst August Hagen gründete zusammen mit dem Maler Knorre, dem Stadtrat Hensche, dem Regierungsrat Bartiusius und dem Juristen Reusch anlässlich des 300jährigen Jubiläums der Universität Königsberg 1844 die Altertumsgesellschaft "Prussia"²¹. Die wichtigste Aufgabe deren Tätigkeit war "die Erforschung der Vergangenheit der Region, die archäologischen Ausgrabungen, das Sammeln von Altertümern und die Propagierung der Vorgeschichte"²². Zu Beginn ihres Bestehens publizierte die Gesellschaft in der seit 1829 in Königsberg erscheinenden Monatszeitschrift "Preußische Provinzialblätter" das Material der Versammlungen und Vorträge. Seit 1866 wurde die Zeitschrift "Altpreußische Monatsschrift" zu ihrem offiziellen Organ, das bis 1917 erschien²³. Die Gründung der "Prussia" bezeichnete nicht nur einen gewissen Schwung im geistigen Leben der Stadt Königsberg, sondern gab auch Impulse zur Gründung solcher Gesellschaften in verschiedenen Orten der ostpreußischen Peripherie, förderte das Interesse sowohl an allgemeinen Abschnitten der Vergangenheit als auch an archäologischen Ausgrabungen und der Ethnographie, Folklore sowie sprachlichen Belegen dort ansässiger Volksgruppen.

Im Jahre 1856 wurde der Historische Verein für Ermland in Braunsberg gegründet²⁴. Die andere Gesellschaft, die das polnische Areal Ostpreußens umfasste, war der Verein für die Kunde Masurens in Lötzen, der 1884²⁵ von dem Schriftsteller Martin Gerss gegründet wurde²⁶. Die Gesellschaft, die nach einem verstärkten Interesse an den Masuren und der Intensivierung der regionalen Forschungen strebte, wurde in *Literarische Gesellschaft Masovia* umbenannt²⁷. Von den Regionen des ostpreußischen Areals, in denen Gesellschaften dieser Art gegründet wurden, sind noch folgende erwähnenswert: die 1880 gegründete Altertumsgesellschaft Insterburg, die die Erkenntnis und die Popularisierung der Gegend Nadrauen (lit. Nadruva) im frühen Mittelalter betonte,²⁸ sowie die *Litauische Literarische Gesellschaft*, die ihre Tätigkeit 1879 in Tilsit aufnahm²⁹. Es ist bemerkenswert, dass das Interesse an der Vergangenheit der Region, die Stärkung

der lokalen Identität in der 2. Hälfte des 19. Jh. sich ebenfalls in Westpreußen beobachten lässt, wo 1873 der Superintendent Otto Louis Siegfried Anger³⁰ die Gründung der Elbinger Altertums-gesellschaft, und 1875 G. von Hirschfeld die Gründung des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder initiierten.

DIE VORBEDINGUNGEN DER GRÜNDUNG DER *LITAUISCHEN LITERARISCHEN GESELLSCHAFT* UND IHR LETTISCHER ASPEKT

Die Entstehung der historischen Gesellschaften Ende des 19. Jh. in Ost- und Westpreußen war zweifellos durch politische Verhältnisse bedingt, als das 1871 gegründete Deutsche Reich die Germanisierungspolitik nichtdeutscher Bürger, zu denen ebenfalls Preußisch Litauer in Ostpreußen gehörten, verkündete. Preußisch Litauer selbst haben zwar während der Zeit des Reiches (bis zum Ersten Weltkrieg) ca. 30 vorübergehend oder eine längere Zeit bestehende kulturelle Gesellschaften gegründet³¹, ihre Tätigkeit bekam jedoch wegen einer zahlenmäßig geringen Intelligenzschicht der Preußisch Litauer keine große Resonanz und beschränkte sich auf Aufforderungen unter den Preußisch Litauern, ihre Identität beizubehalten und ihre Muttersprache zu pflegen. In dieser für Preußisch Litauer ungünstigen kulturellen Lage, während die Auffassung von Preußisch Litauern als einer "sterbenden Nation" sich verstärkte, gründeten Vertreter der deutschen Intelligenz, von denen viele an der lituanistischen Tätigkeit aktiv teilnahmen und das litauische Segment in Ostpreußen als eine bedeutende Komponente der lokalen Identität bezeichneten, 1879 in Tilsit die *Litauische Literarische Gesellschaft*. Die charakteristische Bezeichnung der Tätigkeit dieser Gesellschaft wurde in der Zeitung *Keleivis [Wanderer]*, die von dem Professor der Universität Königsberg, evangelischen Pfarrer Friedrich Kurschat herausgegeben wurde, formuliert: die Leser wurden informiert, dass die Gesellschaft verschiedene litauische Vokabeln und Gegenstände sammeln und sie wie ein Denkmal

aufbewahren würde, nämlich für zukünftige Zeiten, wenn “unser preußisch litauisches Geschlecht bereits ausgestorben sein wird”³².

Was die Vorbedingungen der Gründung dieser Gesellschaft betrifft, ist hier sowohl der Einfluss des estnischen als auch des lettischen Aspekts zu betonen. F. Kurschat, der bereits erwähnte Leiter des Litauischen Seminars an der Universität Königsberg Mitte des 19. Jh., bedauerte 1844 in seinem Brief an den Slawisten in Petersburg P. Preiss das verschwindende Litauischtum und bekam von dem Wissenschaftler aus Petersburg eine Aufforderung, eine litauische Gesellschaft mit dem eigenen Presseorgan zu gründen, nach dem Vorbild einer “neulich (d. h. im Jahre 1838 – S. P.) in Dorpat (estn. Tartu) gegründeten *Gelehrten Estnischen Gesellschaft*”³³. In Dorpat, das zu der Zeit ein Bestandteil des Russischen Imperiums war, gab es seit 1802 eine Universität, die “nach dem Vorbild deutscher Universitäten organisiert war, den Einfluss von westlichen, vor allem deutschen Wissenschafts- und Studienleistungen genossen hatte und Deutsch als offizielle und Unterrichtssprache bis zum Jahre 1892 beibehielt”³⁴. Die Universität erlebte ebenfalls die Russifizierungspolitik zaristischen Russlands, als “im ersten Drittel – in der Mitte des 19. Jh. die Regierung das von dem Minister S. Uwarov ausgearbeitete Russifizierungsprogramm verstärkte, die Verfolgung des demokratischen Ausdrucks von Dozenten und Studenten mit fortschrittlichen gesellschaftlichen Ansichten begann und ihre Kontrolle verstärkte” und wie der litauische Wissenschaftler Antanas Tyla behauptet, “1834 von den Studenten verlangt wurde, offiziell zu unterschreiben, dass sie keiner geheimen Organisation zugehören werden”³⁵. Trotz der eingeschränkten Verhältnisse entstanden in der universitären Umgebung mehrere wissenschaftliche Gesellschaften. So wurde die *Gelehrte Estnische Gesellschaft* als erste und älteste wissenschaftliche Gesellschaft am 18. Januar 1838 von den Professoren der Bereiche Jura, Medizin und Geisteswissenschaften der Universität Dorpat gegründet. Die Gesellschaft hatte “zum Zweck, die Kenntnis der Vorzeit und Gegenwart des estnischen Volks, seiner Sprache und Literatur, sowie des von ihm

bewohnten Landes zu fördern³⁶. Die universitäre Umgebung förderte die Gründung von mehreren wissenschaftlichen Gesellschaften, unter denen P. Preiss in seinem Brief an F. Kurschat auch diese erwähnte. Dennoch blieb diese Idee nicht verwirklicht, weil die Politik des *preußischen Liberalismus* des Königreichs Preußen noch einen gewissen Freiraum für den Gebrauch der litauischen Sprache im öffentlichen Diskurs eingeräumt hatte. Auf der anderen Seite hatte Kurschat aufgrund seiner aktiven wissenschaftlichen und verlegerischen Tätigkeit nicht genügend Zeit für die Entstehung und Entwicklung eines solchen kulturellen Werkes.

Als der meist litauische Teil Ostpreußens der 2. Hälfte des 19. Jh. gilt sein nördlicher Teil, in dem zu einem bedeutenden kulturellen geisteswissenschaftlichen Zentrum die Stadt Tilsit wurde. In Tilsit gab es zwei Gymnasien: Königliches Gymnasium zu Tilsit³⁷ und die 1838 gegründete Höhere Bürgerschule, die 1882 ein Realgymnasium wurde³⁸. Hier wurden Zeitungen in litauischer und deutscher Sprache herausgegeben, und viele Lehrer und evangelische Pfarrer der benachbarten Pfarrämter, hauptsächlich Deutsche, nahmen aktiv an der lituanistischen Tätigkeit teil. Als herausragende Persönlichkeit im damaligen Tilsit gilt zweifellos Eduard Karl Samuel Gisevius, der durch seine vielseitige lituanistische Tätigkeit bekannt ist: durch die Sammlung und Veröffentlichung des ethnographischen und folkloristischen Materials und den Unterricht der litauischen Sprache am Gymnasium in Tilsit³⁹. 1870 wurde Gisevius mit dem Roten Adlerorden 4. Klasse des Königs von Preußen ausgezeichnet, und die Königsberger Gesellschaft "Prussia" hat ihn zum Ehrenmitglied ausgewählt⁴⁰. Der Oberlehrer des Realgymnasiums in Tilsit Maximilian Voelkel, der als Schüler Friedrich Kurschats und G. H. F. Nesselmanns an der Universität Königsberg studierte und dadurch sich aktiver für die litauische Sprache interessierte, entwickelte seine wissenschaftlichen lituanistischen Intentionen und brachte seine Gleichgesinnten zum "Litauischen Kränzchen" in Tilsit zusammen⁴¹. Die wichtigsten sprachlichen Werke M. Voelkels, *Der Tonwandel in der litauischen Deklination* [1873] und *Die lettischen*

Sprachreste auf der Kurischen Nehrung [1879]⁴², zeugen von der Vielfalt seiner wissenschaftlichen Interessen in den Bereichen von beiden baltischen Sprachen, des Litauischen und des Lettischen. So kommen die Intentionen der Zusammenarbeit M. Voelkels mit der *Lettisch-Literarischen Gesellschaft* (lett. *Latviešu literāriskā biedrība*) nicht als überraschend vor. Die *Lettisch-Literarische Gesellschaft* war 1824 von deutsch-baltischen Gelehrten, vorwiegend Pfarrern aus Kurland und dem südlichen Livland, gegründete Gesellschaft. Hellmuth Weiss behauptet: "ihre Aufgabe sollte es sein, die lettische Sprache weiter auszubilden und zu erforschen"⁴³. Der Pfarrer in Doblen, Kurland, Linguist, Ethnograph und Archäologe Johannes Gottfried August Bielenstein, seit 1864 Präsident dieser Gesellschaft⁴⁴, beschrieb das Ziel der Tätigkeit dieser Gesellschaft mit folgenden Worten: "Wir erfuhren damals den öffentlichen Vorwurf, dass wir (die *Lettisch-Literarische Gesellschaft*) das lettische Volk und seine Sprache nur als ein Forschungsobjekt ansähen und das Resultat unserer Forschungen der internationalen Wissenschaft darböten, aber nicht des lettischen Volks Kenntnisse, Bildung und geistiges Wohlergehen förderten"⁴⁵. Am 4. Dezember 1879 betonte Johannes Gottfried August Bielenstein in seiner Rede auf der Jahresversammlung der *Lettisch-Literarischen Gesellschaft*, in der er hauptsächlich die Leistungen besprochen hat, vor allem im Bereich der Lettonistik, dass die Tätigkeit dieser Gesellschaft ebenfalls für die Wissenschaftler im Ausland aktuell ist. Dabei erwähnte er auch M. Voelkel, der "eine interessante Arbeit über die lettischen Sprachreste auf der Kurischen Nehrung veröffentlicht, die ich (A. Bielenstein – S. P.) in der *Rigaschen Zeitung* besprochen und durch Behandlung der Frage erweitert habe, wie jene Letten auf die Kurische Nehrung gekommen seien"⁴⁶. Das internationale Areal der Tätigkeit M. Voelkels hat zweifellos die Gründung einer litauischen Gesellschaft nach dem Vorbild der lettischen Gesellschaft inspiriert, deswegen berichtete ein kleiner Kreis der Freunde der litauischen Sprache im September 1878 manchen Wissenschaftlern im Ausland von ihrer Idee, einen lituanistischen Verein zu gründen.

Die Richtlinien der litauischen Gesellschaft wurden im Frühjahr 1879⁴⁷ in Memel nach den Statuten der *Lettisch-Literarischen Gesellschaft* entworfen, die A. Bielenstein zukommen lassen hat⁴⁸. Im September desselben Jahres wurde der *Aufruf zur Bildung einer Litauischen Literarischen Gesellschaft*⁴⁹ verbreitet, in dem deutlich die Notwendigkeit der Gesellschaftsgründung und die wichtigsten Aspekte ihrer Tätigkeit formuliert waren. Die Unterzeichner des *Aufrufs* behaupteten: “die litauische Sprache, eine der für die Sprachwissenschaft wichtigsten, geht rasch ihrem Untergange entgegen; gleichzeitig bedrängt vom Deutschen, Polnischen, Russischen und Lettischen, wird sie ihr Dasein nur noch kurze Zeit fristen. Mit ihr schwindet die Eigenart eines Volkes, das zeitweise im europäischen Norden herrschend war, mit ihr schwinden dessen Sitten, Sagen und Mythen, dessen Poesie, welche die Aufmerksamkeit eines Herder erregte, die Nachahmung eines Chamisso fand”⁵⁰. Darüber hinaus wird festgestellt, dass nur mit vereinten Kräften und durch geplante Tätigkeit alles, was litauisch ist, aufbewahrt werden kann, und zwar mit Gründung einer Gesellschaft, “die in der Weise der *Lettisch-Literarischen Gessellschaft*, des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung u. ä. tätig sein würde”⁵¹. In dem *Aufruf* ist das Konzept über Litauer als eine “sterbende Nation” formuliert, die nicht nur von Deutschen, Polen oder Russen, sondern auch von Letten verdrängt werden kann. Die Idee der Gründung einer litauischen Gesellschaft fand Resonanz in der deutschen Rigaer Presse, in der die Notwendigkeit, eine der ältesten und mit dem Sanskrit nah verwandten Sprachen schriftlich festzuhalten, weil die Preußisch Litauer germanisiert werden, und das litauische Element in Russland ebenfalls rapide schwindet⁵². Die *Lettisch-Literarische Gesellschaft* sprach von Letten als einer “sterbenden Nation” nicht⁵³, das Untersuchungsobjekt korrelierte jedoch ideal mit dem Ziel der ostpreußischen Intelligenz, die Litanistik, die verwandte baltische Sprache und Kultur zu untersuchen, denn “wir (d. h. Lettenfreunde – S. P.) müssen bei der nahen Verwandtschaft des lettischen uns litauischen Stammes es für unsere Pflicht halten”⁵⁴, und die Forscher der litauischen Sprache betonten

ebenfalls die Verwandtschaft der beiden Sprachen und Kulturen, denn “die litauische und lettische Sprache Schwestersprachen sind”⁵⁵.

Die Entstehung einer lituanistischen Gesellschaft wurde ebenfalls von dem Professor der Universität Göttingen Adalbert Bezenberger, einem damals europaweit berühmten Linguisten, der sich seit 1873 für indogermanische Sprachen interessierte, unterstützt. 1880 wurde er als ordentlicher Professor und Lehrstuhlinhaber für Sanskrit an die Universität Königsberg berufen⁵⁶. Dort begründete er die Philologie der baltischen Sprachen, er sah also zweifellos die wissenschaftliche Perspektive auch in der zukünftigen litauischen Gesellschaft. Am 5. Juli 1879 schrieb er enthusiastisch in einem Brief, dass er “für die zu gründende Bibliothek der Gesellschaft seine auf die baltischen Sprachen bezüglichen Arbeiten als Geschenk zur Verfügung” stellt⁵⁷. Aufgrund seiner wissenschaftlichen Interessen kommunizierte A. Bezenberger auch mit den Mitgliedern der *Lettisch-Literarischen Gesellschaft*; A. Bielenstein erwähnte 1879 den Prof. A. Bezenberger als einen bedeutenden Sprachwissenschaftler, der einen Besuch in Kurland plante und dort persönliche Kontakte knüpfen wollte⁵⁸, da die lettische Thematik sich in den veröffentlichten Werken A. Bezenbergers bereits widerspiegelte⁵⁹, und seit seiner Berufung nach Königsberg er bestrebt war, die baltistischen Untersuchungen noch mehr zu erweitern.

GRÜNDUNG DER *LITAUISCHEN LITERARISCHEN* GESELLSCHAFT UND DIE WICHTIGSTEN ASPEKTE IHRER TÄTIGKEIT

Eine günstige, auf wissenschaftlichem Vorhaben basierende Anregung “von außen” und “von innen” ermöglichte die Einberufung einer konstituierenden Versammlung ostpreußischer Intellektuellen am 14. Oktober 1879 in Tilsit⁶⁰ und die Gründung der *Litauischen Literarischen Gesellschaft*. Tilsit wird nicht zufällig zum Sitz der Gesellschaft, denn “die kräftige und rührige deutsche Bevölkerung der Hauptstadt des preußischen Litauen in

lebhaftem Verkehr mit der zum großen Teil litauischen Bevölkerung des umgebenden Landes steht”, auch “jeder Wochenmarkt führt eine Fluchtwelle litauischen Lebens in die Straßen unsrer Stadt (d. h. Tilsit – S. P.) und zieht den Blick des gebildeten Beobachters auf sich”⁶¹. Das wichtigste Ergebnis der konstituierenden Versammlung war die Inkraftsetzung der Statuten der Tätigkeit der Gesellschaft, dessen § 1 das wichtigste Ziel ihrer Tätigkeit festlegte: “alles auf Litauen und die Litauer Bezügliche, sei es sprachlicher, historischer, ethnographischer u. dergl. Art, durch Sammlung und Aufzeichnung für die Wissenschaft zu erhalten”⁶². Im § 2 der Statuten wurde der Status der Mitgliedschaft (ordentliche, korrespondierende, Ehrenmitglieder) und im § 7 die Prozedur der Ratswahl festgelegt. Die übrigen Paragraphen (insgesamt 20) definierten die Pflichten der Ratsmitglieder, finanzielle und andere Fragen. Auf der ersten Sitzung wurde gemäß § 7 der Rat mit 7 Mitgliedern, und zwar dem Vorsitzenden Pfarrer Rudolf Jakoby aus Memel, dem Sekretär Oberlehrer Voelkel aus Tilsit, dem Schatzmeister Realschullehrer Dr. F. Siemering aus Tilsit, dem Bibliothekaren Gymnasiallehrer Dr. Preibisch aus Tilsit und den Gesellschaftsmitgliedern: Prof. A. Bezzenberger aus Göttingen, Prof. G. Nesselmann, Universität Königsberg und der Oberlehrer Hoppe aus Gumbinnen gewählt⁶³.

In den Statuten war die wichtigste Tätigkeitsform der Gesellschaft festgelegt, nämlich die Versammlung (Vorstandversammlung, Generalversammlung, die einmal jährlich einberufen wurde, und sonstige Versammlungen, § 10), jedoch nicht der Inhalt der Versammlungen. Aus späteren Versammlungsberichten ist es ersichtlich, dass Vorträge der Gesellschaftsmitglieder zu ihrem wesentlichen Bestandteil wurden, die samt dem anderen aktuellen lituanistischen Material, d. h. Information über Sitzungen und Versammlungen der Gesellschaft sowie Annotationen und Rezensionen neuer Bücher in den *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft* veröffentlicht wurden ⁶⁴.

Um das Hauptziel zu erreichen, wollte die Gesellschaft “einen vollständigen thesaurus linguae Lituanicae herstellen, es sollte ferner das historische Gebiet mit Altertumskunde und Mythologie

in Angriff genommen werden, Volkslieder, nationallitauische geistliche Lieder, Erzählungen und Märchen gesammelt, litauische Orts- und Personennamen zusammengestellt werden⁶⁵. Bereits in den ersten Jahren der Tätigkeit standen die Untersuchungen der litauischen Sprache im Mittelpunkt, man betonte, dass “die Aufgabe [...] der Gesellschaft sei, die [...] Untersuchungen über die litauische Sprache in erster Reihe an die [...] Dialekte anzuknüpfen, indem es doch vor allem darauf ankommt, nunmehr die noch im Volke wirklich lebende Sprache kennen zu lernen und aus diesem Schatze zu sammeln und zu vergleichen, was heute noch zu erreichen ist⁶⁶. Während der ersten Generalversammlung im Oktober 1880 wurde darauf hingewiesen, dass nicht nur der Wortschatz der litauischen Sprache aufgenommen, sondern auch “das historische Gebiet in Verbindung mit Altertumskunde und Mythologie”, Volkspoesie, Gesangsschätzen und Märchen untersucht werden sollte⁶⁷. Laut Gineitis wurde in den *Berichten* der Gesellschaft “ein umfangreiches, oft einzigartiges lituanistisches Material gesammelt, viele fruchtbare Ideen und Suggestionen wurden vorgestellt⁶⁸. Ein bedeutender Bereich der Tätigkeit waren Bibliotheken und Sammeln sowie Aufbewahren wertvoller Manuskripte und archäologischer Funde. 1893 besaß die Bibliothek bereits 980 Bände⁶⁹, und während des Bestehens der Gesellschaft zählten die Sammlungen bis ca. 1000 Bände. Bücher wurden von den Gesellschaftsmitgliedern geschenkt, man hat Veröffentlichungen mit 27 “gelehrten Gesellschaften des In- und Auslandes⁷⁰ getauscht. Seit Beginn ihrer Tätigkeit sammelte die Gesellschaft auch archäologische Sammlungen, die dank archäologischer Ausgrabungen ebenfalls in benachbarten Regionen vervollständigt wurden⁷¹ und deren Exponate Interesse berühmter Wissenschaftler der damaligen Zeit sowie der Mitglieder der Gesellschaft “Prussia” in Königsberg weckte⁷². Zu Beginn des 20. Jh. erweiterten sich die Tätigkeitsformen der Gesellschaft, denn auf der Versammlung am 28. März 1900 wurde ein Gedanke über die “Gründung eines Museums für die Volkskunde Litauens in Tilsit⁷³ geäußert, denn bereits in der 2. Hälfte des 19. Jh. Schwinden von Trachten festgestellt wurde, zu Hause ge-

wobene Stoffe wurden durch Industriestoffe verdrängt, und “die Gebräuche bei Hochzeiten, Kindtaufen, und Begräbnissen sind bis auf wenige litauische Häuser dahin”⁷⁴.

Als Beginn der Tätigkeit des Museums gilt eine am 4. Dezember 1902 im Saal des Hotels “Kaiserhof” in Tilsit eröffnete kleine Ausstellung “zur Volkskunde der preußischen Litauer”⁷⁵. Solche Ergänzung des literarischen Charakters der Gesellschaft durch ethnographische und Museumstätigkeit beruhte auf dem Ziel, die Popularität unter anderen zu der Zeit zahlreich gegründeten Gesellschaften in Tilsit beizubehalten und der Konkurrenz standhalten zu können⁷⁶. Als eines der ersten bedeutenden Ergebnisse der ethnographischen Tätigkeit der Gesellschaft könnte die “Beschickung der Tilsiter Gewerbe-Ausstellung 1905” gelten, zu deren Eröffnung die Gesellschaft am 3. Juni 1905 im Park Jakobsruhe ein litauisches Haus mit einer Ausstellung über den ethnographischen Alltag der Preußisch Litauer (Möbel, Stoffe) gebaut hat⁷⁷. In den späteren Jahren nahm der Ausmaß der ethnographischen Tätigkeit der Gesellschaft immer mehr zu: 1906 nahm die Gesellschaft an der 3. Deutschen Kunstgewerbe-Ausstellung in Dresden teil, auf der die Ausstellung der Tilsiter mit einem “Diplom für die Silberne Medaille” ausgezeichnet wurde⁷⁸; am 23.–28. November 1908 stellte die *Litauische Literarische Gesellschaft* ihre Exponate an der litauischen Ausstellung des Vereins “Frauenerwerb” Erda in Berlin aus⁷⁹, und auf der Gewerbeausstellung in Allenstein 1910 zeigt sie litauische Möbel: einen Tisch, einen Schrank, eine Truhe und zwei Stühle.

Bemerkenswert ist, dass das Interesse an der Ethnographie und der Volkskultur der Preußisch Litauer, wie auch aller anderen Volksgruppen des Deutschen Reichs, nicht nur aus der Initiative der lokalen Intelligenz hervorging, sondern auch aus dem Interesse der deutschen und ostpreußischen Regierung, verschwindende Denkmäler sowie Werke der Volkskunst und Bauwerke sowie Details der originellen Architektur festzuhalten und aufzubewahren. 1893 ist das “Provinzialkonservator der Denkmäler der Kunst und der Geschichte der Provinz Ostpreußen” gegründet worden, an dem am Anfang des Jahres 1902 der deutsche Architekturwissenschaftler Richard Dethlefsen seine

Tätigkeit begann⁸⁰. Er nahm Daten von Bauten in ostpreußischen Dörfern auf, und die Altertumsgesellschaft "Prussia" in Königsberg und die *Litauische Literarische Gesellschaft* in Tilsit gaben wertvolle Hinweise und machten die Bestände ihrer Museen zugänglich⁸¹. Dieses Beispiel illustriert auf ausdrucksvolle Weise die Aktualität der Tätigkeit der *Litauischen Literarischen Gesellschaft* um die Wende des 19. Jh. zum 20. Jh. im ganzen ostpreußischen Kontext. Ebenfalls besteht kein Zweifel daran, dass *Litauische Literarische Gesellschaft* einen unmittelbaren Impuls für die Gründung eines historisch-ethnographischen Museums durch den Preußisch litauischen religiösen Verein "Sandora" 1912 in Memel gab⁸², dessen aktives Mitglied der Leiter des Vereins "Sandora", evangelischer Pfarrer Prof. Wilhelm Gaigalat (lit. Viilius Gaigalaitis) war.

RESONANZ DER TÄTIGKEIT DER *LITAUISCHEN*
LITERARISCHEN GESELLSCHAFT IM INTERNATIONALEN
RAUM UND BEZIEHUNGEN ZU DER *LETTISCH-*
LITERÄRISCHEN GESELLSCHAFT

Die Nachricht von der 1879 gegründeten *Litauischen Literarischen Gesellschaft* verbreitete sich in der einheimischen deutschen, litauischen und auch deutschen Rigaer Presse. In der in Memel herausgegebenen "Lietuviška ceitunga" (*Litauische Zeitung*) verkündete der Pfarrer Jakoby, dass 23 "unser Litauen [d. h. preußisch-litauische Region innerhalb Deutschlands – S. P.] liebende" Männer haben sich in einer Gesellschaft versammelt, die verschiedene Gegenstände untersuchen, sammeln und aufbewahren wird, die helfen werden, Litauen näher zu erkunden, und die für die Zukunft erhalten bleiben⁸³. In dem von F. Kurschat in Königsberg veröffentlichten "Keleivis" wurde die vielfältige Tätigkeit der Gesellschaft, die vorgesehen war, vorgestellt – die Gründung eines Museums und einer Bibliothek – und nicht nur einmal hat der Autor des Berichts die rhetorische Frage gestellt, ob die Mitglieder der Gesellschaft für den lebendigen Erhalt der litauischen Sprache einsetzen werden, damit auch die Kinder der Kinder

diese Sprache sprechen können⁸⁴. Die "Rigasche Zeitung" wies auf die positive Resonanz von deutschen, britischen und russischen Wissenschaftlern hinsichtlich der Gründung dieser Gesellschaft hin, bemerkte, dass die Organisation und die Tätigkeit der Gesellschaft auf den Prinzipien der *Lettisch-Literarischen Gesellschaft* beruht und äußerte die Hoffnung, "daß namentlich die Litauer diese durch Initiative der Deutschen gebotene Gelegenheit benutzen werden, ihre Sprache und Wesenheit vor traurigem Dahinsiechen und klanglosem Untergang zu wahren"⁸⁵. Die Bedeutung der Ziele der Gesellschaft für die internationale wissenschaftliche Welt, die ebenfalls mit den Forschungen der lettischen Kultur und Sprache zusammenhängt, äußert sich auch in der Liste der ersten Ehrenmitglieder der Gesellschaft, auf der unter anderem folgende Personen stehen: Oberpräsident der Provinz Ostpreußen Dr. von Horn aus Königsberg, Sprachforscher Prof. August Friedrich Pott an der Universität Halle, Philologe, Begründer der wissenschaftlichen Slawistik Prof. Franz von Miklosich aus Wien, der deutsche Sprach- und Religionswissenschaftler Prof. Max Müller aus Oxford und der bereits erwähnte damalige Präsident der *Lettisch-Literarischen Gesellschaft* A. Bielenstein⁸⁶. Als Reaktion auf seine Berufung als Ehrenmitglied war A. Bielensteins Behauptung, dass diese Tatsache davon zeuge, "daß die *Litauische Literarische Gesellschaft* der unserigen (d. h. *Lettisch-Literarischen Gesellschaft* – S. P.) damit eine Artigkeit und Ehre hat erweisen wollen"⁸⁷. Unter den Mitgliedern der Tilsiter Gesellschaft war A. Bielenstein eine besonders respektvolle Persönlichkeit. Der Pfarrer Stein, der am 13. Oktober 1904 auf der Versammlung in Tilsit einen Vortrag über die im gleichen Jahr veröffentlichte Autobiographie A. Bielensteins "Ein glückliches Leben" hielt, nannte A. Bielenstein "um die Wissenschaft des baltischen Stammes hochverdienten Mann"⁸⁸. Die wissenschaftlichen und ethnographischen Leistungen A. Bielensteins wurden ebenfalls von Alexander Kurschat in seinem Bericht zum Werk über die Holzbauten der Letten am 30. Januar 1908 hoch geschätzt⁸⁹.

Eine relativ große Zahl der Gesellschaftsmitglieder bereits in den ersten Jahren deutet auf die Aktualität ihrer Tätigkeit im

öffentlichen und wissenschaftlichen Bereich hin. Z. B., Mitte Mai 1883 zählte die Gesellschaft 225 Mitglieder⁹⁰; im Herbst 1901 waren es 180 Mitglieder, von ihnen 3 Ehrenmitglieder und 10 Mitglieder–Korrespondenten⁹¹. Die Zahl der Gesellschaftsmitglieder variierte von Jahr zu Jahr, und auf allen Jahresversammlungen wurde der verstorbenen Mitglieder gedacht. Während der ganzen Jahre ihrer Tätigkeit behält die Gesellschaft ihre ausgeprägte Internationalität bei, und am Anfang des 20. Jh. betrug der Anteil der im Ausland lebenden und tätigen Mitglieder ca. 23%⁹². Unter den ordentlichen Mitgliedern der Gesellschaft treffen wir etliche in der damaligen Welt der Wissenschaft anerkannte Wissenschaftler: das Mitglied der Royal Irish Academy Prof. Robert Atkinson, den deutschen Sprachforscher Prof. Bernhard Jülg aus Innsbruck, den dänischen Sprachforscher Prof. Wilhelm Ludwig Peter Thomsen aus Kopenhagen, Prof. William Morfill, den Slawisten an der Universität Oxford⁹³, den russischen Sprachwissenschaftler und Mitglied der Russischen Akademie der Wissenschaften Prof. Philip Fortunatow, den schweizerischen Linguisten und Professor an den Universitäten Genf und Paris Ferdinand de Saussure. Im Jahr 1880 wurde zum Mitglied–Korrespondenten Dr. Wojciech Kętrzyński, ein polnischer Historiker deutscher Herkunft und Direktor der Ossolinski Bibliothek⁹⁴. Als Mitglied–Korrespondent wurde ebenso Jan Ignacy Niecisław Baudouin de Courtenay, ein russischer und polnischer Linguist und Slawist französischer Herkunft, eingetragen⁹⁵.

Es gilt zu erwähnen, dass aus dem lettischen Areal außer A. Bielenstein Bernhards Dīriķis, Hofrat in Riga, und der lettische Journalist Andrejs Dīriķis, Beamter in Riga und Übersetzer, Mitglieder der *Litauischen Literarischen Gesellschaft* waren⁹⁶. Als hervorragendster Vertreter gilt zweifellos Eduard Wolter (1856–1941), der aus einer deutschen Apothekerfamilie in Hagensberg in der Nähe von Riga stammte und baltische und slawische Sprachen sowie die alten litauischen Schriften, die baltische Kultur, Folklore und Ethnographie untersuchte⁹⁷. Während des Studiums an der Universität Leipzig 1875–1877 begann er, sich für die baltische Philologie zu interessieren, und an der Universität Königs-

berg studierte er 1883 unter anderem litauische Dialekte. Nachdem er hier den Prof. A. Bezenberger und “die neuesten lituanistischen Werke sowie die Methodik der Sammlung des ethnographischen Materials kennengelernt hatte, wagte der junge Wissenschaftler, das Memelland zu entdecken und die kulturellen Erscheinungen eines, wie er damals dachte, aussterbenden Volkes in russischen und deutschen Veröffentlichungen zu publizieren”⁹⁸. Seine Mitarbeit und die Mitgliedschaft in der *Litauischen Literarischen Gesellschaft* halfen ihm, seine Ziele durch die Veröffentlichungen zu erreichen: im Periodikum der *Litauischen Literarischen Gesellschaft Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft* hat er mehrere Texte zur litauischen Sprachwissenschaft, Literatur, Ethnographie, Folklore sowie zur lettischen und litauischen Kulturkunde veröffentlicht⁹⁹.

Wenn wir über die Zusammenarbeit von Mitgliedern der lettischen und der litauischen Gesellschaft sprechen, muss man nicht nur die Zusammenhänge zwischen den Untersuchungsobjekten der Gesellschaften beachten, die sich auf die miteinander verwandten lettische und litauische kulturelle und sprachliche Umgebung sowie ähnliche wissenschaftliche Vorhaben beziehen, sondern auch die ethnische Zusammensetzung der Gesellschaftsmitglieder. Es wurde bereits erwähnt, dass Preußisch Litauer, die seit einigen Jahrhunderten innerhalb des preußisch/deutschen Staates lebten, zum größten Teil Bauern waren, während ihre Intelligenzschicht zahlenmäßig sehr gering blieb, weil gebildete Menschen sich mehr zu den Deutschen angeschlossen hatten¹⁰⁰, die eben die wichtigsten Vertreter der Intelligenz der Region waren. Aus diesem Grund ist es nicht verwunderlich, dass Deutsche als erste die Gesellschaft für das Festhalten der Kulturschätze “der sterbenden litauischen Nation”, deren Zahl 1890 nur 19,1% bzw. 120 115 Einwohner erreichte¹⁰¹, initiierten und zu einer solchen Gesellschaft zusammenkamen. Eine ähnliche ethnische Zusammensetzung der Intelligenz war auch in damaligen lettischen Regionen innerhalb des Russischen Imperiums zu beobachten. Laut Kristine Wohlfart, beinahe 90% aller 1881 in der Landwirtschaft beschäftigten Einwohner im südlichen Livland

und Kurland waren Letten, während die mittlere Schicht mehrheitlich, und die Oberschicht fast ausschließlich aus Deutschen bestand¹⁰². Was die Nationalität in verschiedenen Berufsgruppen betrifft, so bestand die *Freie geistige und technische Arbeit* 1881 in Riga aus 70% Deutschen und lediglich 3% Letten¹⁰³. In der *Freien geistigen* Berufsgruppe waren Rechtsanwälte, Ärzte, Geistliche, Journalisten, Künstler, Lehrer, Professoren, Privatgelehrten, Schauspieler, Sänger, und in der Berufsgruppe der *technischen Arbeit* – Apotheker, Architekten, Chemiker, Ingenieure, Revisoren, Veterinäre, Zahnärzte u. ä.¹⁰⁴. Auf dieser Liste fehlen die Berufe die eben in der *Lettisch-Literarischen Gesellschaft* dominierten – nämlich Pfarrer und Lehrer. Ein vergleichbares Verhältnis der vorherrschenden Berufe ist unter den Mitgliedern der *Litauischen Literarischen Gesellschaft* vorhanden: im November 1879 hatte die Gesellschaft inkl. Ehrenmitglieder 91 Mitglieder, von ihnen 13 Professoren, 27 Lehrer und Gymnasialdirektoren, 17 Pfarrer, 13 Beamten unterschiedlichen Ranges, ebenfalls Gutsbesitzer, Verleger und Buchredakteure sowie Vertreter anderer Berufe¹⁰⁵, die zum größten Teil deutscher Nationalität waren.

Die Hervorhebung des Deutschtums als eines höher gestellten kulturellen und wissenschaftlichen Elements im Vergleich zum litauischen oder lettischen Element, die unter anderem in der Gesellschaftsgründung in Mitau, Tilsit und Dorpat zum Ausdruck kam, wurde auch auf der Jubiläumsfeier anlässlich des 25jährigen Bestehens der *Litauischen Literarischen Gesellschaft* akzentuiert. Alexander Kurschat, der damalige Vorstand der Tilsiter Gesellschaft¹⁰⁶, stellte über die Gründungsverhältnisse der Gesellschaft fest, dass “die wissenschaftliche Erforschung der litauischen Sprache seit der Zeit, wo von einer solchen überhaupt die Rede sein kann, bis auf die Gegenwart vorwiegend in deutscher Hand gelegen hat”, jedoch bestand seiner Meinung nach “zwischen Deutschen und Litauern ein gegenseitiges Verhältnis des Gebens und Empfangens”¹⁰⁷. A. Kurschat betont die Bedeutung des Deutschtums auch bei der Gründung der lettischen und estnischen Gesellschaften und weist darauf hin, dass “ein ähnliches Verhältnis [...] in Liv- und Kurland zwischen Deutschen

und Letten, im Esthenlande zwischen Deutschen und Esthen“ waltete, deswegen war die Gründung der *Lettisch-Litterarischen Gesellschaft* in Mitau und einer ähnlichen Gesellschaft 1838 in Dorpat möglich¹⁰⁸. Diese mit dem Deutschtum verbundenen Faktoren waren zweifellos ausschlaggebend für die Zusammenarbeit zwischen der litauischen und der lettischen Gesellschaft.

Bereits am Anfang ihrer Tätigkeit knüpfte die *Litauische Literarische Gesellschaft* Beziehungen nicht nur zu der lettischen Gesellschaft, sondern es bestand auch ein Schriftenaustausch mit dem Ruthenischen Verein in Genf, der Gesellschaft in Dorpat sowie ähnlichen Vereinen in Thorn, Posen, Krakau und Lemberg (heute – Lwiw). An dieser Stelle ist Dr. Wojciech Kępczyński, Direktor des Ossolineum in Lemberg, hervorzuheben, der eine besondere Hilfe bei der Gründung der Bibliothek leistete¹⁰⁹. Nicht zufällig gibt es auf dieser Liste der Mitwirkenden keine einzige litauische Gesellschaft.

LITAUISCHE LITERARISCHE GESELLSCHAFT UND DIE LITAUISCHE NATIONALBEWEGUNG IM RUSSISCHEN IMPERIUM

Die Preußisch Litauer beschränkten sich zuerst in ihrer Äußerung der Unzufriedenheit mit der Germanisierungspolitik auf das Schreiben der Petitionen an den Kaiser und Beamten des Regierungsbezirks Ostpreußen. In Litauen, das zu dem Russischen Imperium gehörte, kam die Gründung eines kulturellen oder politischen Vereins aufgrund der Russifizierungspolitik und wegen des litauischen Presseverbots in lateinischer Schrift nicht in Frage, deswegen kann man zweifellos feststellen, dass die *Litauische Literarische Gesellschaft* die erste lituanistische Gesellschaft war, die die gesellschaftliche und kulturelle Tätigkeit unter Litauern an den beiden Ufern der Memel aktiviert hat (im preußischen und Großlitauen).

Auf der Generalversammlung der *Litauischen Literarischen Gesellschaft* am 27. Oktober 1880 wurde bemerkt, dass “die Gründung unseres, zunächst auf das preußische Litauen orientierten

Vereins, in den Ländern slawischer Sprache von dort wohnenden Litauern mit so lebhaft ausgesprochener Freude begrüßt worden ist und Mitarbeiter aus Russland, Polen, Krakau und selbst Bulgarien ihre Forschungen und Sammlungen des litauischen Volkstums uns zur Kenntnis darbieten¹¹⁰ und festgestellt, dass “den Bestrebungen unserer Gesellschaft von Seiten des russischen Litauen eine so überaus warme Teilnahme zugewendet worden ist¹¹¹. Zu der Zeit der Gesellschaftsgründung gab es unter den Litauern im Russischen Imperium bereits Anfänge einer modernen Nation. Durch seine lituanistische Tätigkeit zeichnete sich insbesondere der Arzt Jonas Basanavičius aus, der am 9-21. Juni 1880 die Einladung des Pfarrers R. Jakoby erhielt, der *Litauischen Literarischen Gesellschaft* beizutreten. J. Basanavičius habe die Einladung enthusiastisch angenommen und bereits am darauffolgenden Tag an den Gesellschaftsrat geschrieben, dass man sich mit der Veröffentlichung “populärer Schriften, besonders von Duonelaitis, Daukantas u. a.” befassen sollte, und schickte an den Pfarrer R. Jakoby 11 litauische Lieder¹¹². Bis Ende Dezember 1881 sind der *Litauischen Literarischen Gesellschaft* auch andere Vertreter der litauischen Kultur und Literatur beigetreten: als Mitglied-Korrespondent wurde der katholische Priester, Professor des Priesterseminars in Kaunas Antanas Baranauskas eingetragen, als Mitglieder – Gymnasiallehrer in Goldingen (Kurland) Jonas Koncevičius, Lehrer an der Schule Seinai (poln. Sejny), Gouvernement Suwalken Juozas Kairiūkštis, Lehrer an der Schule Sumy, Gouvernement Charkovo Stanislovas Dagilis, Student an der Universität Moskau Jonas Šliūpas¹¹³; im September 1900 m. wurde Student der Universität Moskau Augustinas Janulaitis in die Mitgliederliste eingetragen¹¹⁴ u. a. Wenn man die Mitgliederlisten der Gesellschaft liest, stellt sich eine begründete Frage, warum aktive Vertreter der preußisch-litauischen Kulturbewegung sich der Gesellschaftstätigkeit nicht angeschlossen haben, etwa Martynas Jankus, Jurgis Mikšas, Enzys Jagomastas¹¹⁵ u. a. Wahrscheinlich gibt die exakteste Antwort auf diese Frage der litauische Literaturhistoriker Leonas Gineitis, der feststellt, dass die *Litauische Literarische Gesellschaft* einen Anstoß den Preu-

ßisch Litauern für die Gründung einer eigenen *litauischen* Gesellschaft gab. Als erste Gesellschaft dieser Art gilt *Birutė*, die 1885 in Tilsit gegründet wurde und deren Tätigkeit nicht in dem *Festhalten* der litauischen Sprache, sondern in ihrem *Wiederbeleben* und *Popularisieren* unter Preußisch Litauern bestehen sollte¹¹⁶. Auf diese Weise wollte man beweisen, dass die Preußisch Litauer keine “sterbende Nation” sind und sich von der deutschen kulturellen Schicht distanzieren, die als Hauptquelle der Entnationalisierung betrachtet wurde und von der Treue dem Monarchismus sowie regierenden Dynastie gegenüber durchtränkt war¹¹⁷.

Auf der anderen Seite ist es offensichtlich, dass das intellektuelle Potential sowohl von *Birutė* als auch von anderen litauischen Gesellschaften im preußischen Litauen “wesentlich schwächer war”¹¹⁸ als von den Mitgliedern der *Litauischen Literarischen Gesellschaft*, deswegen konnten Preußisch Litauer, die in den meisten Fällen lediglich eine Grundschulausbildung besaßen, keinesfalls als gleichrangige Partner sich der intellektuellen und internationalen Tätigkeit der *Litauischen Literarischen Gesellschaft* anschließen. Erwähnenswert ist ausschließlich die aktive Teilnahme des Pfarrers Prof. Vilius Gaigalaitis¹¹⁹ und Wilhelm Storost-Vydūnas¹²⁰, des Leiters der litauischen Gesellschaft “Sandora” (gegr. 1904) sowie des Tilsiter Chors (gegr. 1899). Die beiden Kulturvertreter haben an Hochschulen studiert bzw. diese absolviert, und ihre Intelligenz ermöglichte eine adäquate Tätigkeit innerhalb der *Litauischen Literarischen Gesellschaft*. Außerdem umfasste der Begriff ihrer kulturellen Tätigkeit nicht die Konfrontation zwischen dem Litauischtum und dem Deutschtum, sondern den Weg des kulturellen Kompromisses und der beidseitigen Wechselwirkung.

SCHLUSSFOLGERUNGEN

Am aktivsten war die *Litauische Literarische Gesellschaft* bis zum Ersten Weltkrieg und umfasste somit den Zeitraum, als die Preußisch Litauer litauische Gesellschaften für die Pflege der

lebendigen litauischen Sprache unter den Preußisch Litauern und der litauischen Identität bildeten. Das war die nationale Wiedergeburt der Litauer, die ein Teil des Russischen Imperiums waren, und einige Vertreter dieser Wiedergeburt (z. B. Jonas Basanavičius) konnten ihre Ideen des historischen Romantismus von der Tribüne der *Litauischen Literarischen Gesellschaft* verbreiten. Es ist kein Wunder, dass die *Litauische Literarische Gesellschaft*, die Litauer “für eine sterbende Nation” hielt und sie mit wissenschaftlichem Interesse betrachtete, eine Konfrontation seitens des nationalen litauischen Zentrums erfahren würde, weil die *Litauische literarische Gesellschaft* das Litauischtum nur noch als historisches, vom Aussterben gefährdetes Objekt betrachtete. Währenddessen hielten national engagierte litauische Vertreter, eher in Großlitauen, das Litauischtum für ein lebendiges und kulturell starkes Nationalsegment, das imstande war, die litauische Nation zu bilden. Andererseits war das Ziel der Tilsiter Gesellschaft erreicht, weil sie das Interesse an der litauischen Kultur – der Sprache, Folklore, Literatur und Ethnographie – weckte, die Bemühungen der internationalen wissenschaftlichen Gemeinde unterstützte, die Werte der Vergangenheit im öffentlichen Diskurs der damaligen Zeit zu aktualisieren, und einen Impuls zur Gründung weiterer litauischer Gesellschaften gab. Die *Litauische Literarische Gesellschaft* strebte in ihrer Tätigkeit nicht danach, Ideen litauischer Nationalbewegung zu akzeptieren; vielmehr verband sie in sich die kulturelle deutsche Orientierung mit den “preußischen” Sentiments der eigenen Heimat und ihrer Vergangenheit gegenüber, war für die Vertreter grenzüberschreitender Kulturen typisch war, die ihr baltisches Erbe als ein bedeutendes wissenschaftliches Objekt und eine Quelle der Kulturgeschichtskennntnis wertschätzten. Diese veranschaulichen auch die Parallelen zwischen der Tätigkeit der *Litauischen Literarischen Gesellschaft* und der *Lettisch-Literarischen Gesellschaft*.

ANMERKUNGEN

- ¹ Alfred Franzkeit (ed.) (1993). *Sauerwein-Gedichte aus der Sammlung durch Dr. Jonas Basanavičius*, 1922. Vilnius&Wehrbleck, S. 26.
- ² Vasilijus Safronovas (2011). Bandyamas formuoti alternatyvą: lietuviškojo didžiojo istorinio pasakojimo aktualizavimas Prūsijos Lietuvoje XIX-XX a. sandūroje [Der Versuch einer alternativen Gestaltung: die Aktualisierung der litauischen historischen Meistererzählung im Preußisch Litauen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert]. *Acta historica universitatis Klaipedensis*, 23: *Daugiareikšmės tapatybės tarpurdvėse: Rytų Prūsijos atvejis XIX-XX amžiais* [Die vieldeutigen Identitäten in den Zwischenräumen: der Fall Ostpreußen im 19./20. Jh.], S. 69–103, hier S. 72.
- ³ Ibid.
- ⁴ Andreas Kossert (2007). *Ostpreussen. Geschichte und Mythos*. S. 175.
- ⁵ [Sauerwein, G.]. Apie atgaivinimą mūsų lietuviškosios kalbos [Von dem Wiederbeleben unserer litauischen Sprache]. *Niamuno sargas* [Der Wächter an der Memel], 7.04.1887, S. 1–2.
- ⁶ Leonas Gineitis (1990). Tilžės literatūrinė draugija ir lietuvių tautinis atgimimas. [Die Tilsiter Literarische Gesellschaft und litauische nationale Wiedergeburt.] *Lituanistika*, 2, S. 77–86; Leonas Gineitis (1995). *Prūsiškasis patriotizmas ir lietuvių literatūra*. [Der preußische Patriotismus und die litauische Literatur.] Vilnius, 223 S.
- ⁷ Silva Pocytė (2002). *Mažlietuviai Vokietijos imperijoje 1871-1914*. [Die Kleinlitauer im Deutschen Reich 1871–1914.] Vilnius: Vaga, 304 S.
- ⁸ Vasilijus Safronovas (2015). *Nacionalinių erdvių konstravimas daugia-kultūriame regione: Prūsijos Lietuvos atvejis*. [Konstruieren von nationalen Räumen in einer multikulturellen Region: der Fall Preußisch Litauens]. Vilnius: UAB “Baltijos kopija”, 318 S.
- ⁹ Kossert. S. 165.
- ¹⁰ Während der großen Pest, die 1709–1711 wüstete, starben in Ostpreußen “zwischen 1709 und 1711 etwa 200 000 bis 245 000 Menschen, davon allein 128 000 in den vier litauischen Ämtern Insterburg, Tilsit, Memel und Ragnit. Bei einer Gesamtzahl von etwa 600 000 Einwohnern bedeutete das einen Bevölkerungsverlust von dreißig bis vierzig Prozent, der höchste in der Geschichte Ostpreußens”. (Sh.: Kossert. S. 96–97.). Laut Kossert traf die Pest “die ethnisch nichtdeutschen Regionen Ostpreußens – Preußisch Litauen und Masuren – besonders hart, so dass nach der Pestepidemie von ehemals 1830 litauischen Dörfern lediglich noch 35 ausschließlich von Litauern bewohnt waren”. (Sh.: Kossert. S. 109). Die verödeten Orte wurden mit Kolonisten protestantischen Glaubens aus Hessen-Nasau, Pfalz, der Schweiz und Salzburg besiedelt. Laut wissenschaftlicher Studien, “erst die Neuansiedlung deutschsprachiger Kolonisten veränderte die ethnische Struktur, so dass die Litauer nur noch in

- wenigen Kreisen dominierten: 1736 lebten im Kreis Tilsit 92 Prozent, in Ragnit 69 Prozent und in Insterburg 52 Prozent Litauer” (Sh.: Kossert. Ibid.). Mehr zur Pest in Preußisch Litauen und seiner Kolonisierung sh.: Zigmantas Kiaupa (2012). Trumpasis XVIII amžius [Das kurze 18. Jahrhundert] (1733–1795). In: *Lietuvos istorija [Geschichte Litauens]*. 7, 1, S. 371–376.
- ¹¹ Einen großen Einfluss auf den Verlust der nationalen Identität von Preußisch Litauern übte ebenfalls die Akkulturation bzw. der Prozess der Annäherung der eigenen Kultur der deutschen aus, der durch die Industrialisierung in Preußen zu Beginn des 19. Jh. besonders beschleunigt wurde. Sh.: Pocyté. S. 58–66.
- ¹² Pocyté. S. 69.
- ¹³ Gineitis. Tilžės literatūrinė draugija ir lietuvių tautinis atgimimas. S. 77.
- ¹⁴ Gineitis. *Prūsiškasis patriotizmas ir lietuvių literatūra*. S. 32.
- ¹⁵ Vilija Gerulaitienė (2011). Teodoras Lepneris ir jo veikalas [Teodor Lepner und sein Werk]. *Lepneris, Teodoras. Prūsų lietuvis. [Lepner, Teodor. Der Preusche Littauer.]* Vilnius, S. 9–10.
- ¹⁶ Im 18. Jh. sind mehrere Werke zur preußisch litauischen Geschichte, Schriften, Traditionen und Bräuche verfasst worden: “Der Preusche Litauer” von Theodor Leppner, dem evangelisch-lutherischen Pastor, “Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne” von Mattäus Prätorius, Werke des preußischen Historikers Christoph Hartknoch usw.
- ¹⁷ Gineitis. *Prūsiškasis patriotizmas ir lietuvių literatūra*. S. 54.
- ¹⁸ Mirosław Hoffmann (2013). *J. Dzieje archeologii Prus Wschodnich od początku XVIII wieku do 1920 roku*. Olsztyn, S. 111.
- ¹⁹ Gineitis. *Prūsiškasis patriotizmas ir lietuvių literatūra*. S. 110.
- ²⁰ Vasilijus Safronovas (2011). Borusianistinio didžiojo istorinio pasakojimo aktualizavimas Rytų Prūsijos provincijoje XIX–XX a. sandūroje: atvejo analizė provincijos kontekste. [Aktualisierung der borusianischen großen historischen Erzählung in der Provinz Ostpreußen zur Wende vom 19. zum 20. Jh.: Analyse eines Falls im Kontext der Provinz] *Acta historica universitatis Klaipedensis*, 23: *Daugiareikšmės tapatybės tarpuerdvėse: Rytų Prūsijos atvejis XIX–XX amžiais [Die vieldeutigen Identitäten in den Zwischenräumen: der Fall Ostpreußen im 19./20. Jh.]*, S. 31–68, hier S. 45.
- ²¹ Fritz Gause (1996). *Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preußen. Bd. II. Von der Königskrönung bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges*. Köln, S. 454.
- ²² Roman Širouchov (2012). “Prūsijos” muziejaus archeologijos kolekcijos ir archyvai. [Archäologische Sammlungen und Archive des Museums “Prussia”] In: *Mažoji Lietuva: paribio kultūros tyrimai. [Kleinlitauen: kulturelle Grenzstudien]* Vilnius, S. 131–166, hier S. 131.
- ²³ Gineitis. *Prūsiškasis patriotizmas ir lietuvių literatūra*. S. 139, 165–166.

- ²⁴ Hoffmann. S. 113.
- ²⁵ Ibid. S. 115.
- ²⁶ [Martin Gerss] (1974). In: *Altpreußische Biographie*. Eds. Christian Krollmann. Bd. I: Abegg-Malten, Marburg-Lahn, 1974, S. 211.
- ²⁷ Hoffmann. S. 115.
- ²⁸ Hoffmann. S. 115.
- ²⁹ Gineitis. Tilžės literatūrinė draugija ir lietuvių tautinis atgimimas. S. 77.
- ³⁰ [Otto Louis Siegfried Anger] (1974). In: *Altpreußische Biographie*. Eds. Ch.Krollmann. Bd. I: Abegg-Malten, Marburg-Lahn, 1974, S. 13–14.
- ³¹ Pocyte. S. 267.
- ³² Tilžėj yra... [In Tilsit gibt es...-][Wisokia trumpa Žinia]. [Allerlei Kurznachrichten] *Keleivis [Wanderer]*, 2.09.1879, S. 142.
- ³³ Gineitis. Tilžės literatūrinė draugija ir lietuvių tautinis atgimimas. S. 77.
- ³⁴ Antanas Tyla (2013). *Lietuviai ir Lietuvos jaunimas Tartu universitete 1802–1918 metais. [Litauer und Jugend Litauens an der Universität Dorpat 1802–1918]*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, S. 23.
- ³⁵ Ibid. S. 13–14.
- ³⁶ Jörg Hackmann (2011). Gesellschaftlicher Wandel in Nordosteuropa im Prisma der Vereinskultur. Beobachtungen zur Vereinstopographie Dorpats. In: Jörg Hackmann, Klaus Roth (eds). *Zivilgesellschaft im östlichen und südlichen Europa in Geschichte und Gegenwart*. München: R. Oldenbourg Verlag, S. 113–140. hier S. 128.
- ³⁷ Albertas Juška (2003). *Mažosios Lietuvos mokykla [Schule in Kleinlitauen]*. Klaipėda: Universitāt Klaipėda, S. 645,
- ³⁸ Kurt Forstreuter (1971). Realgymnasium und Oberrealschule in Tilsit. Sonderdruck: *Tilsit-Ragnit, Stadt und Landkreis. Ein ostpreußisches Heimatbuch*. Göttingen, S. 422, 426.
- ³⁹ *Lietuvininkai [Preußisch Litauer]* (1970). Vilnius, S. 437.
- ⁴⁰ Ibid. S. 100.
- ⁴¹ Liane Klein, Hans Masalskis (1998). Die Deutsch-Litauische Litterarische Gesellschaft e. V. *Annaberger Annalen*, 6, S. 183–186, hier S. 183.
- ⁴² Voelkel, Maximilian J. A. (2009). In: *Mažosios Lietuvos enciklopedija [Kleinlitauische Enzyklopädie]*. 4, Vilnius, S. 769.
- ⁴³ Hellmuth Weiss (1986). Die historischen Gessellschaften. In: Georg von Rauch (eds). *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Köln Wien: Böhlau Verlag, S. 121–139, hier S. 124 (Roderich Schmidt, Hugo Weczerka (eds.) Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 20).
- ⁴⁴ *Bielenstein, Johannes Gottfried August*. Zugang im Internet [eingesehen am 31.08.2014]: <http://www.bbl-digital.de/eintrag/Bielenstein%2C-Johannes-Gottfried-August%2C-Geistlicher-Linguist-1826-1907/>
- ⁴⁵ *Lettisch-Literarische Gesellschaft*. Zugang im Internet [eingesehen am 31.08.2014]: http://de.wikipedia.org/wiki/Lettisch-Liter%C3%A4rische_Gesellschaft

- ⁴⁶ Lettisch-Literarische Gesellschaft (Mitteilungen aus den Vereinen). *Beilage zur Rigaschen Zeitung*, 8(20).12.1879, S. 47.
- ⁴⁷ Klein, Masalskis. S. 183.
- ⁴⁸ Begründung (1883). *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft* (weiter – *MLLG*), Heidelberg, 1, Hf. I, S. 1.
- ⁴⁹ Der Aufruf ist von zahlreichen Liebhabern der litauischen Sprache internationalen Maßstabs unterschrieben worden: Adalbert Bezzenberger (Professor in Göttingen), R. Jakoby (Pfarrer in Memel), G.H.F. Nesselmann (Professor in Königsberg), O. Schade (Professor in Königsberg), Max Töppen (Gymnasialdirektor in Marienwerder), E. Gisevius (Gymnasiallehrer a. D. in Tilsit), W. Mannhardt (Universität-Dozent, z.Z. in Danzig), Ludwig Passarge (Tribunalrath in Königsberg), Joh. Schmidt (Professor in Berlin), M. Voelkel (Oberlehrer in Tilsit), Hoppe (Oberlehrer in Gumbinnen), Fr. v. Miklosich (Professor in Wien), A. F. Pott (Professor in Halle), Sturies (Pfarrer in Kaukehmen), Ziegler (Superintendent in Ragnit).
- ⁵⁰ Begründung (1883). *MLLG*, 1, Hf. 1, S. 2.
- ⁵¹ *Ibid.* S. 2.
- ⁵² In Tilsit steht... (Vermischtes). *Rigasche Zeitung*. 21.12.1879, S. 2.
- ⁵³ Auf einer feierlichen Versammlung anlässlich des 50. Jubiläums der *Lettisch literarischen Gesellschaft* am 10. September 1874 erwähnte der Sekretär der Gesellschaft, der Pfarrer Müller, in seinem Bericht, dass das Ziel der Gesellschaft die wissenschaftliche Untersuchung der lettischen Sprache war, aber auch "die dringende Nothwendigkeit der Ausbildung der lettischen Sprache, besonders unter den gegenwärtigen Umständen und Bedürfnissen dieser Nation". Sh.: Die 50 ersten Jahre der Lettisch-Literarischen Gesellschaft (1874). *Baltische Monatsschrift*, NF, 23 (5), S. 370–390, hier S. 373; Letten, die im 19. Jh. ein Teil des Russischen Imperiums waren, erfuhren ebenfalls verschiedene Quellen der Russifizierung. 1865 ist das lattgallische Presseverbot in lateinischer Schrift eingeführt worden, das ausschließlich im Nordwesten galt, deswegen wurden Bücher in diesem Dialekt in Riga, Mitau, Dorpat usw. veröffentlicht. Mehr sh.: Ēriks Jēkabsons (2004). Spaudos lotyniškais rašmenimis draudimas Latvijoje 1865-1904 m. [Presseverbot in lateinischer Schrift in Lettland 1865–1904]. In: Darius Staliūnas (eds.). *Raidžiu draudimo metai. [Jahre des Buchstabenverbots.]* Vilnius, S. 191–197, hier 191; Lettisch und Estnisch wurde ebenfalls in Dorpat unterrichtet, und seit der 2. Hälfte des 19. Jh. gab es hier mehr lettische und estnische Studenten bauerlicher Herkunft. Mehr sh.: Tyla. S. 13.
- ⁵⁴ Lettisch-Literarische Gesellschaft (Mitteilungen aus den Vereinen). *Beilage zur Rigaschen Zeitung*, 8(20).12.1879, S. 47.
- ⁵⁵ Aleksandr Kurschat (1899). Die Verbreitung des litauisch-lettischen Volksstammes. *MLLG*, 4, Hf. 24, S. 534–548, hier S. 534.

- ⁵⁶ Jonas Yčas (1924). Adalbert Bezzenberger. *Tauta ir žodis, [Das Volk und das Wort.]* Kaunas, 2, S. 49–56, hier S. 50.
- ⁵⁷ Begründung (1883). *MLLG*, 1, Hf. 1, S. 1.
- ⁵⁸ B. Lettisch-Literarische Gesellschaft (Mitteilungen aus den Vereinen.) *Beilage zur Rigaschen Zeitung*, 8(20).12.1879, S. 47.
- ⁵⁹ 1874 und 1875 veröffentlichte A. Bezzenberger in Göttingen zwei Hefte “Litauische und Lettische Drucke des 16. Jahrhunderts”. Sh.: An Geschenken für die Bibliothek sind zu verzeichnen (1883). *MLLG*, 1, Hf. 1, S. 10.
- ⁶⁰ Zur Eröffnungsfeier der Gesellschaft in Tilsit im Casino Börsenzimmer kamen “Pfarrer Jakoby, Prediger Jussas aus Memel, Lehrer Eijnars aus Sandwehr bei Memel, Prediger Jurkschat aus Prökuls, Pfarrer Sturies aus Kaukehmen, Oberlehrer Urban aus Insterburg, Oberlehrer Hoppe aus Gumbinnen, Pfarrer Passarge aus Malwischken bei Gumbinnen, Pfarrer Wenskat, [...] Karkeln, Töchterschullehrer Bartsch, Buchhändler Bergens, Superintendent Hoffheinz, Realschullehrer Knaake, Gymnasiallehrer Kownatzky, Superintendent Krieger, Prediger Küsel, Buchhändler Loesch, Gymnasiallehrer Dr. Preibisch, Apotheker O. Siemering, Realschullehrer Dr. F. Siemering, Oberlehrer Thomas, Oberlehrer Voelkel, prakt. Arzt Dr. Wallentowitz aus Tilsit”. Sh.: Begründung (1883). *MLLG*, 1, Hf. 1–6, S. 4.
- ⁶¹ Am 24. Oktober 1904 beging die “Litauische Literarische Gesellschaft” ihr fünf- undzwanzigjähriges Jubiläum (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30, S. 462.
- ⁶² Begründung (1883). *MLLG*, 1, Hf. 1, S. 7.
- ⁶³ Mitglieder-Verzeichnis (1883). *MLLG*, 1, Hf. 1, S. 12; Auf der Jahresversammlung der Gesellschaft am 28. November 1904 wurde beschlossen, den Rat bis zu 8 Personen zu erweitern. Sh.: Der Jahresbericht, den in der Mitglieder-Versammlung am 28. November 1904... (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30, S. 476.
- ⁶⁴ Im § 19 der Statuten, die auf der Gründungsversammlung am 14. Oktober 1879 bestätigt worden sind, wurde das Gesellschaftsorgan *Altpreußische Monatsschrift* angegeben, das seit 1864 in Königsberg veröffentlicht wurde und dessen Redaktoren der Historiker Rudolf Reicke sowie der Schriftsteller und Jurist Ernst Wichert waren. Sh.: Begründung (1883). *MLLG*, 1, Hf. 1, S. 8; auf der Ratsversammlung am 24. Januar 1880 wurde beschlossen, *Mitteilungen* zu veröffentlichen, “in welchen, dem Namen einer literarischen Gesellschaft entsprechend, der Schwerpunkt ihrer Thätigkeit und die Erweisung ihres inneren Lebens liegt”. Sh.: 14. Nachrichten (1883). *MLLG*, 1, Hf. 2, S. 97; Diese Veränderung des § 19 der Statuten wurde in der Generalversammlung am 27. Oktober 1880 eingeführt. Sh.: Statuten der Litauischen Litterarischen Gesellschaft (1887). *MLLG*, 2, Hf. 8, Vorseite des Rückenumschlages; von 1880 bis 1911 wurden 30 Hefte veröffentlicht, die in 5 Bände zusammengeschlossen waren. Im Heft Nr. 31, das 1912 erschien, wurde die Dialektologie des

- bulgarischen Wissenschaftlers Alexander Doritsch veröffentlicht. Sh.: Gineitis. Tilžės literatūrinė draugija ir lietuvių tautinis atgimimas. S. 85.
- ⁶⁵ Am 24. Oktober 1904 beging die “Litauische literarische Gesellschaft” ihr Fünfundzwanzigjähriges Jubiläum (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30, S. 467.
- ⁶⁶ Rudolf Jacoby (1883). Beitrag zur Kunde des lit. Memeler Dialekts. *MLLG*, 1, Hf. 2, S. 81.
- ⁶⁷ 27. Erste Generalversammlung, Tilsit, den 27. Okt. 1880...(1883). *MLLG*, 1, Hf. 4, S. 181–183.
- ⁶⁸ Gineitis. Tilžės literatūrinė draugija ir lietuvių tautinis atgimimas. S. 82.
- ⁶⁹ 13. Zur Geschichte der Gesellschaft (1899). *MLLG*, 4, Hf. 19, S. 83.
- ⁷⁰ 69. Zur Geschichte der Gesellschaft (1899). *MLLG*, 4, Hf. 24, S. 563.
- ⁷¹ 9. Vierte Generalversammlung, Tilsit, den 9. Oktober 1883 (1887). *MLLG*, 2, Hf. 8, S. 74.
- ⁷² Auf der Jahresversammlung der *Litauischen Literarischen Gesellschaft* am 3. Oktober 1882 in Tilsit nahm auch der Leiter der Gesellschaft “Prussia” Dr. Georg Bujack teil, “um bei der Bestimmung und Anordnung der Alterthümer behülflich zu sein”. Sh.: Tilsit, 3. Oktober. (Von der Grenze) [Lokales]. *Libauische Zeitung*, 24.09.(06.10).1882, S. 3.
- ⁷³ 9. Zur Geschichte der Gesellschaft (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30, S. 98.
- ⁷⁴ Aus Litauen [Vermischtes]. *Rigasche Zeitung*, 18.06.1887, S. 2.
- ⁷⁵ Am 24. Oktober 1904 beging die “Litauische literarische Gesellschaft” ihr Fünfundzwanzigjähriges Jubiläum (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30, S. 472.
- ⁷⁶ Ibid.
- ⁷⁷ Das Jahr 1905 brachte der “Litauischen Litterarischen Gesellschaft”... (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30, S. 476–477.
- ⁷⁸ 47. Die Litauische Literarische Gesellschaft aud der 3. Deutschen Kunstgewerbe-Ausstellung Dresden 1906 (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30, S. 422.
- ⁷⁹ 61. Zur Geschichte der Gesellschaft (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30, S. 637.
- ⁸⁰ Jan Przykowski (2006). Rinkinio istorijos apžvalga [Abriss der Geschichte einer Sammlung]. In: *Praeities reginiai iš Rytų Prūsijos konservatoriaus archyvo [Bilder der Vergangenheit aus dem Ostpreussischen Konservators]*. Vilnius, S. 52, 54.
- ⁸¹ Richard Dethlefsen (1911). *Bauernhäuser und Holzkirchen in Ostpreußen*. Berlin, S. 3.
- ⁸² Į lietuvišką muzeumą Klaipėdoj... [Ins litauische Museum in Klaipeda][Iš Lietuvos...] [Aus Litauen...]. *Tilžės keleivis [Tilsiter Wanderer]*, 11.11.1911, S. 3.
- ⁸³ Kunigs Jacoby. Tilžėj, 14. Oktbr. [Pfarer Jacoby in Tilsit am 14. October...] *Lietuviszka ceitunga [Litauische Zeitung]*, 21.10.1879, S. 3–4.
- ⁸⁴ a- e- Lietuvos Mylėtojų Susidraugawojims Tilžėje [Verein der Liebhaber Litauens in Tilsit]. *Beilage zu No. 42 des “Keleiwis”*. 21.10.1879, S. 175–176.

- ⁸⁵ Die Litauische Literarische Gessellschaft... *Rigasche Zeitung*, 5(17).10.1879, S. 1–2.
- ⁸⁶ Mitglieder-Verzeichnis (1883). *MLLG*, 1, Hf. 1, S. 12.
- ⁸⁷ B. Lettisch-Literarische Gesellschaft. [Mitteilungen aus den Vereinen]. *Beilage zur Rigaschen Zeitung*, 8(20).12.1879, S. 47.
- ⁸⁸ Der Jahresbericht, den in der Mitglieder-Versammlung am 28. November 1904 (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30, S. 474.
- ⁸⁹ 61. Die Geschichte der Gesellschaft (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30. S. 634.
- ⁹⁰ Als neue Mitglieder sind eingetreten [7. Nachrichten] (1887). *MLLG*, 2, Hf. 7–12, S. 56.
- ⁹¹ 22. Zur Geschichte der Gesellschaft (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30, S. 212.
- ⁹² Im Herbst 1901 waren von 180 Gesellschaftsmitgliedern 44 in Tilsit, 63 – in anderen Orten Ostpreußens, 31 – “im übrigen Deutschland”, 42 – im Ausland ansässig. Sh.: 22. Zur Geschichte der Gesellschaft (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30, S. 212.
- ⁹³ Als neue Mitglieder sind eingetreten...(1883). *MLLG*, 1, Hf. 2, S. 100.
- ⁹⁴ Als neue Mitglieder sind eingetreten...(1883). *MLLG*, 1, Hf. 3, S. 176.
- ⁹⁵ Mitglieder-Verzeichnis (1911). *MLLG*, Hf. 25, S. 93.
- ⁹⁶ Als neue Mitglieder sind eingetreten...(1883). *MLLG*, 1, Hf. 3, S. 175.
- ⁹⁷ Alvydas Butkus, Kristina Vaisvalavičienė (2006). *Baltų humanitarui – 150 [Der baltische Geisteswissenschaftler wird 150]. Tautosakos darbai [Beiträge zur Folklore]*. 31, S. 246–250, hier S. 246; 1884 im *MLLG* als Nr. 228 unter den neu beigetretenen Mitgliedern ist der Name Wolter (Cand. Phil., Moskau) eingetragen. Sh.: 15. Nachrichten (1887). *MLLG*, 2, Hf. 8, S. 130; E. Wolter, der seit 1886 an der Universität Petersburg tätig war, wurde 1899 als Mitarbeiter Nr. 175 der Nationalbibliothek St. Petersburg eingetragen. Sh.: 69. Zur Geschichte der Gesellschaft (1899). *MLLG*, 4, Hf. 24, S. 175.
- ⁹⁸ Butkus, Vaisvalavičienė. *Ibid.* S. 247.
- ⁹⁹ 1892 im Heft Nr. 17 von *MLLG* publizierte Werke E. Wolters: “Litauische Schriften und Schriftsteller des 19. Jahrhunderts. (Ugianski, Želvovicz und S. Stanewicz)”, “Stanislaw Mikucki. Geb. im Jahre 1814, gest. 25. Aug. 1890 zu Warschau”. In den Heften 1–6 des Bandes Nr. 4 von *MLLG* vom 1899 wurden sogar 18 Artikel und eine Übersetzung E. Wolters publiziert: “Zur altlitauischen Topographie der russischen Städte Wilna und Troki”, “Lituanismen der russisch-litauischen Rechtsprache”, “Zur litauischen Dialektkunde”, “Zur Geschichte des litauischen Herenwesens (žinawimas)”, “Perkunastempel und litauische Opfer-oder Deivensteine”, “Drei litauische Lenorenstoffe”, “Lieder aus dem Gebiete der Dsuken und des alten Sudauerlandes und ein geistliches Lied aus Kupischken”, “Litauische Volksmelodieen aus Udria und Kirsna”, “N. Daukša, ein litauischer Nationalschriftsteller des 16. Jahrhunderts”, “Die Verbreitung des litauisch-lettischen Volkstammes”, “Lettische Untersuchungen über Litauen,

litauisch-lettische Ethnographie und Sprachen”, “Kleinere Nachrichten aus dem Gebiete der litauischen Ethnologie und Philologie”, “Zur litauischen Archäologie. Bibliographische Skizzen über litauische Altertümer”, “Neue Beiträge zur litauischen Rechtsgeschichte”, “Litauische Schriftsteller des 19. Jahrhunderts. Dionysius Paszkewicz [Poszka]”, “Zur Chylinskischen Bibelübersetzung vom Jahre 1660”, “Zur litauischen Bibliographie”, “Beschreibung der handschriftlichen Abteilung der Wilnaer öffentlichen Bibliothek”, “Litauische Legende über die Gründung der Stadt Wilna”, mitgeteilt von N. Samojlo, übersetzt von E. Wolter.

- ¹⁰⁰ Arthur Hermann (2000). *Lietuviškumo problema Rytų Prūsijos evangelikų bažnyčioje 1871-1933 metais*. [Das Problem des Litauischturns in der evangelischen Kirche in Ostpreußen 1872–1933.] In: Arthur Hermann. *Lietuvių ir vokiečių kaimynystė. [Litauisch-deutsche Nachbarschaft]*. Vilnius: Baltos lankos, S. 50–72, hier S. 50.
- ¹⁰¹ Vincas Vileišis (2009). *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje ligi Didžiojo karo: istorijos ir statistikos šviesoje. [Nationale Beziehungen in Kleinlitauen bis zum Großen Krieg: im Licht der Geschichte und der Statistik.]* Vilnius, S. 162.
- ¹⁰² Kristine Wohlfart (2006). *Der Rigaer Letten Verein und die lettische Nationalbewegung von 1868 bis 1905*. Marburg, S. 84. (Materialien und Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung).
- ¹⁰³ Wohlfart. *Ibid.* S. 85.
- ¹⁰⁴ *Ibid.*
- ¹⁰⁵ Mitglieder-Verzeichnis (1880). *MLLG*, 1, Hf. 1, S. 12–14.
- ¹⁰⁶ Als erster Vorstand der *Litauischen Literarischen Gesellschaft* bis zum 24. Februar 1881 war der Pfarrer aus Memel Carl Rudolf Jakoby (Jacoby). Sh.: Am 24. Oktober 1904 beging die “Litauische Literarische Gesellschaft” ihr Fünfundzwanzigjähriges Jubiläum (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30, S. 470; nach seinem Tod wurde der Oberlehrer M. Voelkel aus Tilsit zum Vorstand am 11. Oktober 1881 ernannt. Sh.: Zweite Generalversammlung, Tilsit, den 11. Oktober 1881 (1887). *MMLG*, 2, Hf. 5, S. 277; am 16. Oktober 1882 wurde der evangelische Superintendent aus Tilsit Karl Theodor Waldemar Hoffheinz zum Vorstand gewählt. Sh.: 46. Dritte Generalversammlung, Tilsit, den 16. Oktober 1882 (1883). *MLLG*, 1, Hf. 6. S. 406; von Oktober 1890 bis zum Ende 1898 war Prof. Theodor Preuss Vorstand der Gesellschaft. Sh.: Am 24. Oktober 1904 beging die “Litauische Literarische Gesellschaft” ihr Fünfundzwanzigjähriges Jubiläum (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30, S. 471; auf der Ratsversammlung am 29. November 1898 wurde Alexander Kurschat, Gymnasiallehrer in Tilsit, zum Vorstand ausgewählt, der die *Litauische Literarische Gesellschaft* bis zu ihrer Schließung im Jahre 1923 leitete. Sh.: 69. Zur Geschichte der Gesellschaft (1899). *MLLG*, 4, Hf. 24, S. 564.
- ¹⁰⁷ Am 24. Oktober 1904 beging die “Litauische Literarische Gesellschaft” ihr Fünfundzwanzigjähriges Jubiläum (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30, S. 462.

- ¹⁰⁸ Ibid.
- ¹⁰⁹ 14. Nachrichten (1883). *MLLG*, 1, Hf. 2, S. 95.
- ¹¹⁰ 27. Erste Generalversammlung, Tilsit, 27. Okt. 1880 (1883). *MLLG*, 1, Hf. 4, S. 185.
- ¹¹¹ Ibid., S. 183.
- ¹¹² Jonas Basanavičius (1970). Iš autobiografijos [Aus der Autobiographie]. In: Jonas Basanavičius, *Raštai [Werke]*. Vilnius, S. 29.
- ¹¹³ Zum korrespondierenden Mitglied ist ernannt worden...(1883). *MLLG*, 1, Hf. 5, S. 351–352.
- ¹¹⁴ Mitglieder-Verzeichnis (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25, S. 93.
- ¹¹⁵ Am Ende 1900 finden wir unter den Gesellschaftsmitgliedern die Vertreter der preußisch litauischen Kulturbewegung: den Pfarrer Prof. Vilius Gaigalaitis, angegeben als Pfarrer der Gemeinde Ramučiai (dt Ramutten), und den Lehrer aus Tilsit Wilhelm Storost. Sh.: Mitglieder-Verzeichnis (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25, S. 92, 95.
- ¹¹⁶ Gineitis. *Prūsiškasis patriotizmas ir lietuvių literatūra*. S. 197.
- ¹¹⁷ Der Vorstand der Tilsiter Gesellschaft A. Kurschat behauptete während der Veranstaltung des 25jährigen Jubiläums der Gesellschaft 1904, dass der größte Verdienst bei der Aufbewahrung der litauischen Volkskunst dem Hohenzollernhaus gehört. Sh.: Am 24. Oktober 1904 beging die "Litauische Literarische Gesellschaft" ihr Fünfundzwanzigjähriges Jubiläum (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30, S. 460.
- ¹¹⁸ Gineitis. *Prūsiškasis patriotizmas ir lietuvių literatūra*. S. 197.
- ¹¹⁹ Vilius Gaigalaitis wurde am 30. November 1903 zum Rat der *Litauischen Literarischen Gesellschaft* ausgewählt. Sh.: 49. Zur Geschichte der Gesellschaft. 1904 (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30, S. 445.
- ¹²⁰ Auf der Versammlung der Gesellschaft am 12. März 1902 in Tilsit hielt W. Storost einen Vortrag, illustriert mit Lichtbildern, "Litauen und die Litauer". Auf der Versammlung am 30. Mai 1902 hielt er im obern Saale von Jakobsruhe den Vortrag "Zum Verständnis des litauischen Volksliedes", zu deren Anschluss der Tilsiter Chor unter seiner Leitung einige litauische Volkslieder sang. Sh.: Zur Geschichte der Gesellschaft (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30, S. 339; Zum 25jährigen Jubiläum der *Litauischen Literarischen Gesellschaft* sang der Verein unter der Leitung von W. Storost. Sh.: Am 24. Oktober 1904 beging die "Litauische literarische Gesellschaft" ihr Fünfundzwanzigjähriges Jubiläum (1911). *MLLG*, 5, Hf. 25–30, S. 474.

LIETUVIEŠU LITERĀRĀ BIEDRĪBA – “MIRSTOŠAS TAUTAS” MANTOJUMA FIKSĒTĀJA 1879.–1923. GADĀ

Silva Pocyte

Vēsturniece, docente, Dr., Klaipēdas Universitātes Baltijas jūras reģiona vēstures un arheoloģijas institūta direktore, Lietuva.

Zinātniskās intereses: Prūsijas lietuviešu kultūras vēsture un Prūsijas lietuviešu identitātes problemātika 19.–20. gadsimtā, Klaipēdas reģiona vēsture 20. gadsimtā, Klaipēdas reģiona etniski reliģiskais kultūras mantojums.

1871. gadā izveidotajā Vācijas impērijā tika uzsākta ģermanizācijas politika, kuras laikā no oficiālās sabiedriskās telpas tika izslēgtas mazākumtautību (starp tām arī lietuviešu) valodas. Austrumprūsijas inteliģences prūsiskais patriotisms un kulturālās ambīcijas mudināja fiksēt lietuviešu kā “mirstošas tautas” kultūras un valodisko mantojumu. 1879. gadā, pēc agrāk izveidotās *Latviešu literārās biedrības* darbības parauga, Tilzītē tika nodibināta *Lietuviešu literārā biedrība*. Biedrība bija svarīga ne tikai kā vāciešu, bet arī kā starptautisks veidojums, pie kura piederēja slaveni vācu, krievu, poļu zinātnieki, kā arī jaunlietuviešu kustības pārstāvji. Ar biedrību aktīvi sadarbojās Latvijā dzimušais baltu un slāvu valodu, folkloras un etnogrāfijas pētnieks Eduards Volters, kurš 1883.–1886. gadā ceļoja pa Prūsijas Lietuvu un fiksēja lietuviešu valodu un folkloru. 1908. gadā biedrībā bija 228 biedri, no 1880. līdz 1911. gadam tika izdots periodiskais izdevums “Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft”. Tilzītes biedrības aktivisti bija tipiski pierobežas kultūras pārstāvji, kuru zinātniskos nolūkus ietekmēja orientācija uz vācu kultūru savienojumā ar “prūšu patriotisma” jūtām pret savu dzimteni un vēsturi.

Atslēgas vārdi: Lietuviešu literārā biedrība, Prūsijas lietuvieši, Vācijas impērija, “Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft”, Latviešu literārā biedrība, Augusts Bilenšteins, Eduards Volters.

Kopsavilkums

1871. gadā izveidotās Vācijas impērijas politikas nacionālajā jautājumā galvenais aspekts – mazākumtautību, starp tām arī lietuviešu, ģermanizācija. Vairākus gadsimtus Prūsijas lietuvieši bija uzticami un lojāli Hoencollernu dinastijas padotie, kuru etnogrāfiskā savdabība – valoda, tradīcijas – raisīja vācu inteliģences interesi. Lietuviešu skaits Vācijā strauji samazinājās, 19.–20. gs. mijā tas tikai nedaudz pārsniedza 100 000, tādēļ tika domāts, ka lietuvieši ir “mirstoša tauta”, kuri tuvākajā laikā tiks pilnībā ģermanizēti.

Šā raksta mērķis – apskatīt vācu inteliģences iniciētās Lietuviešu literārās biedrības (LLB) dibināšanas Tilzītē 1879. gadā iemeslus, tās darbības galvenos aspektus, saistītus ar lietuviešu kultūras tradīciju fiksēšanu un zinātniskām lituānistikas ievirzēm, kā arī izdalīt darbības saskarsmes punktus ar 1824. gadā izveidoto Latviešu literāro biedrību (*Lettisch-Literarische Gesellschaft*).

Sākot ar 19. gs., Prūsijas valstī iezīmējās doma par vācu tautas apvienošanu zem Prūsijas karoga, kas tālāk stiprināja Austrumprūsijas reģionālo patriotismu, mudināja interesēties par reģiona vēsturi. Šo iemeslu dēļ tika dibinātas vairākas vēsturiska rakstura biedrības gan Rietum-, gan Austrumprūsijā. Tā kā lietuviešiem nebija sava inteliģences slāņa, vācu inteliģence aktīvi piedalījās lituānistikas darbībā, kuras rezultātā 1879. gadā Tilzītē tika nodibināta LLB. Impulsu tai deva 1838. gadā Tērbatā izveidotā Igaunņu zinātniskā biedrība (*Gelehrte Estnische Gesellschaft*), kā arī Tilzītes vācu inteliģences, pārsvarā skolotāju, sadarbība ar Latviešu literārās biedrības priekšsēdētāju Do-beles mācītāju Augustu Bilenšteinu.

Lietuviešu literārā biedrība tika dibināta 1879. gada 14. oktobrī. Tās galvenais darbības mērķis raksturots biedrības statūtos: vākt, fiksēt un zinātniskos nolūkos saglabāt visu, kas saistīts ar lietuviešu valodu, vēsturi, etnogrāfiju. Par pirmo biedrības priekšsēdētāju tika ievēlēts Klaipēdas mācītājs Rūdolfis Jakobi. Vēlāk šo amatu ieņēma virsskolotājs M. Velkels no Tilzītes, luterāņu superintendents Karls Teodors Valdemārs Hofheincs no Tilzītes, prof. Teodors Preuss, 1898. gadā – valodnieks, Tilzītes ģimnāzijas skolotājs Aleksandrs Kuršats, kurš vadīja biedrību līdz tās slēgšanai 1923. gadā. Nozīmīga darbības forma bija biedrības sapulces, kurās nolasītie referāti kopā ar citiem aktuāliem lituānistikas materiāliem tika publicēti biedrības izdevumā “Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft”. Laikā no 1880. līdz 1911. gadam izdotas 30 burtnīcas, kuras apvienotas piecos sējumos.

LLB rūpējās par bibliotēkas, vērtīgu rokrakstu, arheoloģisku atradumu vākšanu. Pa visu biedrības eksistēšanas laiku tika uzkrāts ap 1000 sējumu, grāmatas dāvināja biedrības locekļi, notika literatūras apmaiņa ar 27 Vācijas un ārzemju zinātniskām biedrībām. 1902. gadā Tilzītē tika atvērta biedrības muzejs, kura etnogrāfiskā ekspozīcija – mēbeles, audumi, apģērbs – atspoguļoja Prūsijas lietuviešu sadzīvi un ikdienu.

Ziņas par 1879. gadā dibināto LLB atspoguļojās vācu, lietuviešu, kā arī kaimiņu Rīgas vācu presē. Kā starptautiska zinātniska biedrība, saistīta arī ar latviešu kultūras un valodas pētījumiem, tā atpazīstama jau no pirmā biedrības goda biedru saraksta, kurā ierakstīts arī A. Bīlenšteins, toreizējais Latviešu literārās biedrības priekšsēdētājs.

Par LLB aktualitāti tālaika sabiedriskajā un zinātniskajā aprītē liecina kupls biedru skaits (1901. gada rudenī tas sasniedza 180). Visā pastāvēšanas laikā LLB saglabāja starptautisku raksturu, bet 20. gs. sākumā ārzemēs dzīvojošie biedri veidoja 23%.

Bez A. Bīlenšteina no latviskā reģiona biedrībā darbojās arī latviešu žurnālists Bernhards Dīriķis un tulkotājs Andrejs Dīriķis no Rīgas, bet par aktīvāko, bez šaubām, uzskatāms Eduards Volters (1856–1941), baltu, slāvu valodu, seno lietuviešu rakstu, baltu kultūras, folkloras, etnogrāfijas pētnieks, kas cēlies no Rīgas vācu aptiekāru ģimenes. 1875.–1877. gadā vēl studiju laikā Leipcigas Universitātē viņš sāka interesēties par baltu valodniecību, Kēnigsbergas Universitātē 1883. gadā studēja lietuviešu izloksnes, iepazinās ar prof. A. Becenbergeru un tālaika jaunākajiem lituānistikas darbiem, etnogrāfijas materiālu vākšanas metodiku. Jaunais zinātnieks apceļoja Klaipēdas novadu, saskatīja vajadzību Lietuvā savāktās, kā viņam likās, “mirstošas tautas” kultūras liecības publicēt krievu un vācu izdevumos. Savus mērķus īstenot E. Volteram palīdzēja sadarbība ar LLB, kuras izdevumā “Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft” viņš publicēja gan rakstus par lietuviešu valodu, literatūru, etnogrāfiju, folkloru, gan arī iepazīstināja ar dažiem latviešu un lietuviešu kultūras jautājumiem.

Latviešu un lietuviešu biedrību locekļu sadarbību veicināja ne tikai pētāmo objektu paralēles, kas bija saistītas ar radniecīgu latviešu un lietuviešu kulturālo, valodniecisko vidi, bet arī līdzīgas zinātniskas intereses, kā arī biedrības locekļu nacionālā piederība – pārsvarā tie bija vācieši.

Runājot par LLB saitēm ar jaunlietuviešu kustības dalībniekiem toreizējā Krievijas impērijas sastāvā esošajā Lietuvā, atzīmējams, ka šai biedrībai piederēja Jons Basanavičs, katoļu mācītājs Antons Baranausks un citi lietuviešu kultūras un rakstniecības pārstāvji. No Prūsijas lietuviešu aprindām biedrībai piederēja tikai prof. Viļus Gaiģalaitis un Vihelms Storosta-Vīdūns. Vērojama arī konfrontācija starp LLB un citām Prūsijas lietuviešu biedrībām. Piemēram, 1885. gadā

izveidotā “Birute” saskatīja citas lietuviskuma perspektīvas. LLB lietuviešu valodu traktēja kā “mirstošu”, kuru vajag fiksēt, savukārt “Birute” runāja par lietuviešu valodas atdzīvināšanu un popularizēšanu starp lietuviešiem, ar to cenšoties pierādīt, ka Prūsijas lietuvieši nav “mirstoša tauta”.

LLB izvirzītais mērķis tika īstenots. Tā veicināja interesi par lietuviešu kultūru – valodu, folkloru, literatūru, etnogrāfiju, veicināja starptautiskas zinātniskas biedrības centienus aktualizēt pagātnes vērtības tālaika sabiedrībā, veicināja citu lietuviešu biedrību izveidi. LLB sevī apvienoja orientāciju uz vācu kultūru ar “prūsisku” sentimentu pret dzimto novadu, tā pagātni, augstu vērtēja savu baltisko mantojumu kā svarīgu zinātniskās izpētes objektu un kultūras vēstures avotu. To uzskatāmi ilustrē arī paralēles starp lietuviešu un latviešu literāro biedrību darbību.

No lietuviešu valodas tulkojis *Ernests Vasiļausks*

ARTURA BAUMAŅA “KLUSAIS DISIDENTISMS” UN TĀ EVOLŪCIJAS VEICINĀTĀJI MĀKSLĀ*

Ojārs Spārītis

Dr. habil. art., Latvijas Mākslas akadēmijas profesors.

Zinātniskās intereses: 16.–17. gs. Latvijas kultūras mantojums, kultūras pieminekļu aizsardzības teorijas un prakses jautājumi, kultūras kontaktu radītās mākslas formas un satura migrācijas izpausmes, mākslas stilu periodizācijas un hronoloģijas kopsakari.

Raksta mērķis ir pievērst uzmanību vienam no pirmajiem latviešu gleznotājiem – Arturam Baumanim (1867–1904) un viņa līdz šim nepietiekami izzinātajiem autordarbiem, kas iekļauti 1888. gadā katoļu baznīcas administrācijas un atbalstītāju izgatavotajā unikālajā albumā “Terra Mariana”. Tas satur 70 dažādu mākslinieku zīmētas lielformāta lapas un veltīts kristietības ieviešanas vēsturei Baltijā.

Salīdzinot iespiedgrafikas darbus, kas kopš apgaismības laikmeta sākuma 18. gadsimta beigās un 19. gadsimta pirmajā pusē tikuši veltīti Baltijas vēstures ilustrācijai, iespējams secināt, ka baltvācu mākslinieku (J. V. Krauzes, F. L. Maidela) darbos ir valdījusi tendenciozi romantizēta un vienpusīga vēstures interpretācija. Gan ar Anša Legzdiņa kompozīcijām žurnāla “Rota” ilustrācijās, gan jaunlatviešu mākslinieku Ā. Alkšņa un A. Baumaņa jaunradi latviešu glezniecībā un grafikā ienāk nacionāli romantizēts skatījums uz vēsturi. Tajā fiksēta pamatiedzīvotāju un iekarotāju attiecību konfrontācijas problēma. Savukārt A. Baumaņa ilustrācijas albuma “Terra Mariana” lappusēs ir nozīmīgas ar skatījumu uz vēsturi no kristianizācijas procesā apspiesto baltu pamatiedzīvotāju skatu punkta.

Atslēgas vārdi: nacionālā apziņa, tautiskums, baltvācieši, romantisms, ikonogrāfija.

* LETONIKA Raksts izstrādāts Valsts pētījumu programmas “Nacionālā identitāte: valoda, Latvijas vēsture, kultūra un cilvēkdrošība” ietvaros.

IEVADS

Ieskats 19. gadsimta baltvācu un agrīnās latviešu profesionālās mākslas procesos atklāj līdzīgu akadēmisko tradīciju apguvi un stilistisko paņēmieni izmantojumu, taču katras tautas pārstāvju mākslas darbos paustais idejiskais uzstādījums ir gana atšķirīgs. Tas izriet no gadsimtiem ilgušās ekonomiskās, sociālās, tiesiskās un kultūras nevienlīdzības, un šī diskriminācija kopā ar tautisko atmodu 19. gadsimta otrajā pusē briedināja nesamierināmas pretrunas, kas izlauzās ne tikai sadzīvē, bet atspoguļojās arī pamatnācijas cīņā par apziņas, garīgo un kultūras autonomiju. Par analīzes pētniecisko bāzi izmantoti vairāki reakcionāri romantiskie baltvācu mākslinieku darbi par vācu misionāru un kolonistu iecelšanas, kristietības ienešanas un baltu un lībiešu cilšu zemju iekarošanas tematiku. Ar tiem tiek salīdzināti akadēmiski skolotā latviešu mākslinieka Artura Baumaņa 1888. gadā katoļu baznīcas propagandas izdevumam "Terra Mariana" zīmētie akvareļi, kuros emocionāli atspoguļoti kareivīgā jaunlatvieša nacionālie uzskati un kuros iekļauto sociālo kritiku nav atšifrējuši pat valdošajām aprindām lojālie albuma sastādītāji.

Līdzīgiem no mākslas darbu satura izrietošiem nacionālo pretrunu atspoguļojuma aspektiem jau 20. gadsimta 70. un 80. gados ir pievērsušies trimdas mākslas vēsturnieks Jānis Siliņš¹ un Latvijas Mākslas akadēmijas profesors Romis Bēms,² taču iespējas apgūt līdz šim maz pazīstamus ikonogrāfiskos avotus paver jaunas analīzes un vērtējuma perspektīvas. Tajās skaidrāk atklājas vienā ekonomiskajā un politiskajā telpā dzīvojošu tautību pārstāvju atšķirīgā vēstures un kultūras izpratne, kas izriet no antagonistiskā tiesiskā pretnostatījuma, kāds ilgstoši ir noteicis divu tautu pārstāvju attiecības, garīgos un idejiskos mērķus un no tiem izrietošās apziņas klīšejas. Šo attiecību studijas var derēt par modeli arī 20. gadsimta otrās puses un vēl 21. gadsimta sākumā pastāvošajām no padomju okupācijas režīma mantotajām politiskās, nacionālās un sociālās diskriminācijas, atšķirīgu kultūras tradīciju un mentalitātes atšķirību diedzētajām konfrontācijas izpausmēm, kas vērojamas Krievijas un Baltijas tautu sašķeltajā informācijas telpā, atšķirīgajā vēstures interpretācijā, ideoloģijā, propagandas kultūrā un mākslā.

METODOLOĢIJAS PAMATOJUMS

Apgaismības laika enciklopēdisti pārstāvēja lielas nācijas ar sen noformējušos nacionālo kultūru. Savā dabaszinātnieku, humānistu, literātu un vēsturnieku darbā viņi pievērsās Eiropas perifērijā vai tālos kontinentos dzīvojošām un agrāk neievērotām tautām ar maz izzinātu ģeogrāfiju, dabu, valodu, ieražām un kultūru. Iedziļinoties akadēmiskas izpētes neskartos izziņas slāņos un konstatējot tajos daudz interesantu atšķirību no pētniekiem ierastajiem kultūras paraugiem, neizbēgami radās “Robinsona Kruzo un Piektdienā” efekts. No tā izrietēja nacionālajā augstprātībā balstītas vēstures koncepcijas un reakcionāri romantizētas ideoloģiskās klišejas, kurās ar neobjektīvu mērauklu kā nevienlīdzīgas tika vērtētas gan ekonomiskās, gan garīgās kultūras, gan arī sociālās attīstības pakāpes, iegūstot šķiriski un sociāli determinētus tendenciozus secinājumus. To būtība ir tāda, ka pētnieka apziņa un salīdzinājuma metodoloģija sekmēja refleksijas par “attīstītā centra” un “atpalikušās perifērijas” tēmām, kuru pārcēlums mākslas sfērā ieguva agrākajos koloniālajos gadsimtos kultivēto kārtu atšķirību ideoloģijas saturu. Baltvācu māksla, kamēr tai piederēja vadošā loma Baltijas kultūras telpā, kultivēja mītus par savu nozīmīgo lomu baltu un lībiešu tautu tuvināšanā Eiropas civilizācijai un ideoloģiski attaisnoja valdošās tautas tiesību primātu salīdzinājumā ar pētījuma subjektu. Izsakoties tēlaini: pēc “Robinsona Kruzo” (reakcionāro baltvāciešu) domām, “Piektdienim” (pamatiedzīvotājam) vajadzēja justies aplaimotam par kolonizācijas sekām – beztiesiskumu, ieviesto kristietību, kārtu atšķirībām, sociālai un kultūras atpalicībai nolemtas tautas likteni.

BALTVĀCU MĀKSLINIEKU JAUNRADE

Apgaismības laikmetam tipiskās tēlainības manierē, respektīvi, ar sentimentālismam raksturīgu zemnieka, “mazā cilvēka” eksotiskā dzīves veida un savdabības attēlojumu var raksturot ilustratīvās vinjetes sižetu Krievijas virsnieka, aprinča tiesas tiesneša un Vidzemes landrāta Oto Fridriha fon Pistolkorsa (1754–1831) zīmētajā Igaunijas un Vidzemes kartē.³ Šī karte kalpoja kā

informatīvs un ilustratīvs pielikums publicista un vēsturnieka Augusta Vilhelma Hupela (1737–1819) sarakstītajam un 1781.–1791. gadā publicētajam apcerējumu krājumam "Nordische Miscellaneen" par Baltijas ģeogrāfijas, vēstures, saimniecības, pārvaldes un sadzīves jautājumiem. A. V. Hupels bija viens no zinošākajiem Baltijas vēstures, kultūras un saimniecības jautājumu pazinējiem, tādējādi no viņa rakstiem sabiedrība varēja sagaidīt, protams, baltvāciešu sociāli un ekonomiski privileģētajai kārtai lojālu, taču kopumā objektīvu un nepastarpinātu vērojumu. Lai ilustrētu "Nordische Miscellaneen" ar atbilstošiem grafiskiem attēliem, arī O. F. fon Pistolkorsa kā mākslinieka pozīcijai vajadzēja atspoguļot apgaismības laikmeta noskaņas.

Vinjetes kreisajā pusē ar salmiem apjuntas mājas priekšā attēlots bārdains igauņu zemnieks, kura ģimene labības plāujas starplaikā bauda pieticīgu azaidu. Šādi attēla autors ir iezīmējis pamatiedzīvotāja nodarbošanos un viņa sociālajai kārtai ierādīto dzīves veidu un kvalitāti. Vinjetes labo pusī piepilda dažādas mucas, ķīpas un saiņi, kuros, kā varētu domāt, atrodas pārdošanai sagatavotās Baltijas lauksaimniecības preces. Aiz šiem saiņiem, atlaidies guļus un galvu rokā atspiedis, attēlots "ģēnijs" – klasicisma mākslā bieži sastopamais alegoriskais tēls, kura saturisko nozīmi palīdz izprast kāds zīmīgs atribūts. Alegoriskā tēla poza ir skumju un bezcerības pilna, jo viņš redzams izdzēšam dzīves lāpu pie dokumentu saiņa, kuram acīmredzot attēlotajā situācijā nav nekādas nozīmes un svara. Vinjetes sīžetam draudīgu noskaņu piešķir divgalvainais ērglis, kas atgādina ērgli cariskās Krievijas ģerbonī, un ar tādiem pašiem ģerboņa ērgļa simboliem apzīmogoti ir visi saiņi ar zemnieka sētā tapušajiem ražojumiem. Šajā O. F. fon Pistolkorsa zīmētās un vara grebumā pārceltās vinjetes emocionālajā vēstījumā atklāti pausta līdzcietība pamatnācijas pārstāvju skarbajiem dzīves apstākļiem. Nevis sociālās kritikas vārdā, bet gan lai izteiktu neapmierinātību ar cariskās Krievijas uzkundzēšanos Baltijas zemēm, baltvācu literāti un atsevišķi virsslāņa pārstāvji bija gatavi no abstrakta humānisma pozīcijām pamanīt un just līdzī kārto atšķirību dēļ ekonomiskajā un kultūras ziņā atpalikušo tautu liktenim.

Līdzīgu emocionālu valodu, lai arī bez dziļākām vietējās Baltijas kultūras zināšanām, pauž zīmētājs, skolotājs, militārais topogrāfs un arhitektūras pazinējs Johans Vilhelms Krauze (1757–1828), kurš līdzīgā veidā ar ilustratīvām vinjetēm citam Vidzemes un Livonijas karšu izdevumam mēģināja uzrunāt savu auditoriju, kas diemžēl nebija piederīga pamatnācijai. Kopš ierašanās Latvijā 1784. gadā J. V. Krauze kā mājskolotājs iekļuva intelektuālākās Vidzemes muižniecības daļas un literātu apritē, kā zīmētājs piedalījās J. K. Broces “Monumente” papildināšanā ar Vidzemes ainavām, bet kā arhitekts neliedza savu padomu muižu ēku un dievnamu projektēšanā. Ap 1790. gadu viņš kļuva par līdzstrādnieku skolu inspektora Vilhelma Kristiana Frībes (1762–1811) sarakstītās Livonijas vēstures rokasgrāmatas otrās daļas “Handbuch der Geschichte Lief-, Ehst- und Kurlands zum Gebrauch für Jedermann” (Bd. II, Rīga, 1792) ilustratoru. Šai rokasgrāmatai viņš oforta tehnikā darināja Baltijas karti un zīmēja vairākas vinjetes, bez konkrētām vietējās kultūras zināšanām attēlojot baltu tautu pārstāvjus gan kā savdabīgus “samojedu” karavīrus ar šķēpiem, kara vālēm un taurēm, gan kā kristīgo līdzcietību un aizsardzību lūdzošus pagānus, kuriem vairs neizbēgt no uzspiestās kristietības (1. att.). Šī ar J. V. Krauzes zīmētajām vinjetēm papildinātā karte iekļauta arī kartogrāfa, rakstnieka un Baltijas muižniecības politisko interešu aizstāvja grāfa Ludviga Augusta Melīna (1754–1835) 1798. gadā izdotajā Vidzemes atlantā,⁴ kur tā baltvācu inteliģences aprindās turpina V. K. Frībes un A. V. Hupela aizsākto vēstures diskursu par latviešu, lībiešu un igauņu sociālo stāvokli un kultūras līmeni pirms vācu kolonizācijas sākuma un apgaismības laikmeta pašā epicentrā.

Kartes titulvinjete atklāj uz J. V. Krauzes vērojumiem Vidzemē kaldināto nostāju Baltijas pamatiedzīvotāju tiesību izpratnē. Viņa neatkarīgo spriedumu un eiropisko brīvības izpratni gan filozofiski, gan emocionāli ir sekmējušas kā Lielās franču revolūcijas atbalsis, tā arī karavīra gaitas Amerikas brīvības karā Ziemeļamerikā. Vinjete Vidzemes kartes ievadā attēlo vēstures mūzu Klio, kura klasisku ainavas motīvu ielokā redzama ar taisnības svariem rokās. Smagākajā, leju novilktajā svaru kausā redzams krusts,

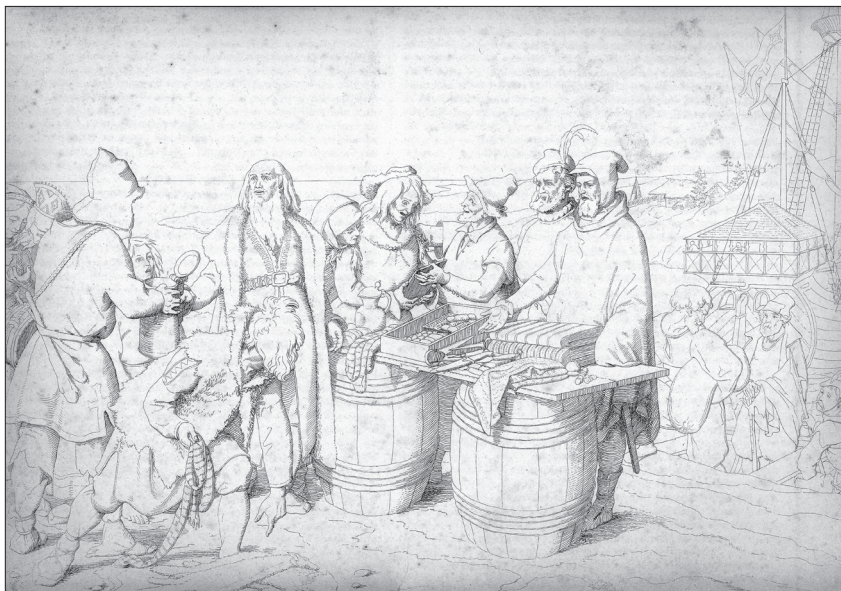
1. att. Johans Vilhelms Krauze. Baltu pamatiedzīvotāju attēlojums Vidzemes atlanta vinjetē. 1798. gads

bet augšup paceltajā – saplēsts likumu tīstoklis ar uzrakstu “Nācījas tiesības”. Lai gan šādu māksliniecisku sižetu izplatībā nav noliedzams Lielās franču revolūcijas rosinošais iespaids uz visu Eiropas demokrātisko uzskatu veidošanās procesu, mūsdienās ir grūti noteikt, cik lielā mērā J. V. Krauzes paustās simpātijas Baltijas tautām toreiz reāli sekmēja baltvācu inteliģences un muižniecības attieksmes maiņu pret dzimtbūtnieciski paverdzināto iedzīvotāju lielāko daļu.

Par trešo jaunlatviešu paaudzes kritiskā vēstures redzējuma ceļa gatavotāju mākslā var uzskatīt Igaunijā dzimušā mākslinieka un cariskajā Krievijā pirmās ksilogrāfijas darbnīcas izveidotāja Fridriha Ludviga fon Maidela (1795–1846) ilustrācijas Baltijas provinču vēsturei, kuras 1842. gadā izdotas Rēvelē (Tallinā) ar 50 attēliem papildinātās divās burtnīcās.⁵ Mākslinieka dzīves izvēles ir visai pretrunīgas un varētu liecināt, ka viņam ir bijis svarīgi personīgi aizstāvēt neatkarības idejas. Par to liecina viņa

brīvprātīga iestāšanās Krievijas armijā, lai 1812. gadā cīnītos pret Napoleona karaspēku. Tikai 1820. gadā viņš demobilizējas no armijas un iestājas Tērbatas (Tartu) Universitātē, lai studētu tieslietas un mākslu. Varētu domāt, ka F. L. fon Maidels emocionāli ir pārstāvējis to pašu eiropiešu nacionālā patriotisma strāvu, kas uz apgaismības uzskatu pamata radīja vēsturiski izprastus un pamatotus mākslas tēlus, kuriem piemita savas tautas likteņgaitu idealizācija romantisma estētikas garā. Bet viņš ignorēja faktu, ka skaitliski nelielā vācu minoritātes daļa bija padarījusi Baltijas pamatiedzīvotājus par tiesiski atkarīgu sabiedrības daļu, un raudzījās uz šo teritoriālo vēsturi no atnācēja, iekarotāja skatu punkta. Varēja šķist, ka F. L. fon Maidelam nebija sveša tā pati emocionālā stīga, kas vadīja lordu Džordžu Gordonu Baironu, dodoties palīgā albāņiem un grieķiem, lai tos atsvabinātu no turku jūga, vai brīvības alkas, ar kādām Džuzepe Garibaldi cīnījās par Itālijas apvienošanu. Taču šo personību uzskati bija balstīti citā vērtību sistēmā: altruismā un nacionāli romantiskā patriotismā, un viņu cīņām par brīvības un neatkarības ideāliem piemita cildena paš-aizliedzība.

Vairākās sižetiskās grafisko attēlu lapās, it īpaši pirmajā burt-nīcā, F. L. fon Maidels pauda savu vēstījumu, kurā bija ietverta noteikta ideoloģiska programma par vācu krustnešu un priesteru kultūrtrēģerisko misiju baltu un lībiešu zemēs. Var sacīt, ka mākslinieks savās grafikas lapās pilnā mērā pauda baltvācu vēsturnieku un politiķu vienpusīgo skatījumu uz divu kultūru sadursmes perioda notikumiem. Ar kompozīcijām, kurās attēlota “Brēmenes tirgotāju pirmā ierašanās Daugavas krastos 1156. gadā” (2. att.), “Pagānu kristīšana Ikšķilē 1186. gadā”, “Bīskapa Bertolda nāve kaujā ar lībiešiem 1198. gadā” un “Rīgas pamatakmens likšana 1200. gadā”, F. L. fon Maidels apliecina savu atrašanos it kā līdzīgā vēlinā romantisma estētikas strāvā, taču, adaptējot Eiropas romantisma mākslas formu un stilu un pielāgojot to savai tiesiskajai un sociālajai doktrinai, Baltijas valdošais virsslānis panāca altruisma un patriotisma ideju demagoģisku kropļojumu. Nacionālā apziņa baltvācu sabiedrībā attaisnoja sociālo nevienlīdzību un minoritātes tiesības valdīt pār pamatiedzīvotājiem, un ar šādu re-

2. att. Fridrihs Ludvigs fon Maidels. Brēmenes tirgotāju pirmā ierašanās Daugavas krastos 1156. gadā

akcionāro vācu nacionālismu baltvācu muižniecība, pilsoniskās aprindas un ierēdniecība aizstāvēja savas kārtas intereses.

Vēsturiski cariskās Krievijas agresija pret Baltiju kopumā bija netaisns solis, bet baltvācu centieni aizstāvēt savu sociālo kārtu tiesības un privilēģijas bija šķiriski motivēti. Turklāt, piekrītot Baltijas aneksijai, privileģētā baltvācu daļa neparedzēja savas dominējošās lomas ierobežošanu un pret nevācisko iedzīvotāju daļu turpināja piekopt gadsimtos kultivēto sociālās diferencēšanas politiku. Tā dēvētais baltvācu nacionālais patriotisms modificējās par virsslāņa ekonomisko un sociālo interešu aizstāvību ar reakcionāri romantisku un melīgu būtību. Risinot Baltijas 12. un 13. gadsimta vēstures tēmas 19. gadsimta mākslā, tas tendenciozi idealizēja savu lomu un apzināti producēja nacionālajā un kārtu augstprātībā kultivētus mītus par latviešu un igauņu tautu sadzīves un kultūras atšķirībām no atnācējiem.

3. att. Fridrihs Ludvigs fon Maidels. Mūks Teodorihs bailēs no upurēšanas pagānu dieviem 1192. gadā

Šis konstatējums ļauj atvasināt kādu saistību starp tiem Baltijas vēstures avotiem, kā, piemēram, Indriķa hronikas, A. V. Hupela, Garlība Merķeļa un citu publicistu sacerējumiem, vai Oto fon Rūtenberga 1860. gadā sarakstītās “Baltijas vēstures”, no kuriem savu literatūras un mākslas darbu sižetus aizguva gan F. L. fon Maidels, gan Kārlis Hūns, gan nākamie akadēmiski izglītotie latviešu mākslinieki, kuri atsevišķu sižetu izvēlē un traktējumā pauda līdzīgus un palaikam arī pilnīgi sakritīgus motīvus. Par atšķirīgu skatījumu uz kopīgās vēstures epizodēm, kurās katras nacionālās kultūras piederīgie ir atradušies pretējās nometnēs, liecina F. L. fon Maidela oforta “Likteņa zirgs” salīdzinājums ar 90. gadu sākumā Ādama Alkšņa radīto skici kā kompozīcijas ieceri analogiska satura darbam.⁶ F. L. fon Maidela 1842. gadā iespiestajā grafikā uzsvērta vācu misionāru mūka likteņa drāma viņu sagūstījušo un apbruņoto lībiešu ielenkumā. Tajā mākslinieks pasvītro dievbijības nozīmi patiesa kristieša glābšanā un šo

sižetu risina ar sentimentālu līdzjūtību savam tautas brālim (3. att.). Savukārt Ā. Alkšņa skices kompozīcijā mūka tēls nedominē. Tajā kā būtiskākais ir attēloti bruņotie libiešu karavīri, svētozols un baltais zirgs. Šāds sižeta traktējums romantizē brīvo Turaidas libiešu dzīvi, viņu senču ticību, kareivīgās cilts goda un taisnīguma izjūtu, ļaujoties fatālajam likteņa lēmumam.

LATVIEŠU MĀKSLINIEKU MEKLĒJUMI

Tradicionāli akadēmiskās mākslas pamatu apguve tika saistīta ar klasiska zīmējuma, formas un krāsu sintēzes palīdzību, bet izteismīga satura un formas vienību 19. gadsimta mākslā gleznotāji parasti panāca, izmantojot reālisma, naturālisma, romantisma vai simbolisma metodi. Taču mākslinieciskās jaunrades metode vēl neko nenozīmē, ja gleznotājam vai sabiedrībai kopumā nav aktuālu tēmu, ko izteikt mākslas tēlos. Tuvojoties gadsimtu mijai, formas stilizācijas impresionisma un jūgendstila maniere spēja pakļaut savai ietekmei arī mākslas darbu saturu, taču ne pilnā mērā. Formas stilizācija vēl nenozīmēja mākslinieku kapitulāciju fundamentālu un nacionāli nozīmīgu ideju izteikšanas priekšā. Tā kļuva par vienu no līdzekļiem ekspresijas kāpināšanai.

Līdz Latvijas Mākslas akadēmijas pirmo absolventu ienākšanai mākslas tirgū 19. gadsimta otrajā pusē un 20. gadsimta sākumā tajā dominēja baltvācu gleznotāji. Nedaudzajiem censoņiem no latviešu vidus nebija plašu izvēles iespēju sava nacionālā stila, mākslas valodas un satura izteiksmes apguvei. Topošajā jaunlatviešu sabiedrībā veidojās vēsturiskās apziņas pamati un reizē ar tiem kristalizējās arī vispārinātas idejas par tautai svarīgām vērtībām, ko rosināja kopīgi centieni. Pēterburgas Mākslas akadēmija, zīmēšanas stundas Tartu Universitātē, privātskolas pie izglītību baudījušiem baltvācu māksliniekiem vai retušētāja prakse fotodarbnīcā bija daži no iespējamajiem ceļiem uz prasmi ietērt savu iztēli mākslas tēlos. Pirmais akadēmiski izglītotais latviešu gleznotājs Jānis Staņislavs Roze 1883. un 1884. gadā pēc pasūtījuma uzgleznoja divus vēsturiskā žanra darbus: "Pirmie vācu tirgotāji Daugavmalā" un "Libiešu kristīšana Ikšķilē". Ar šo

veikumu viņš nebija pārāk oriģināls, jo gleznās ar eļļas krāsām, līdzīgi iepriekšējo gadsimtu krāsotāju cunftes meistariem, J. S. Roze bija pārcēlis baltvācu mākslinieka Fridriha Ludviga fon Maidela grafikas kompozīcijas. Līdz pat 19. un 20. gadsimta mijai gleznošanu pēc populāru mākslinieku vara grebumiem vai grāmatās tiražētiem grafiskiem attēliem uzskatīja par pašsaprotamu metodi. Šo paņēmieni samērā plaši izmantoja reliģiskas tematikas darbu radīšanai. Bet žanriskās specifikas ziņā reliģiskajai, mitoloģiskajai un vēsturiskajai glezniecībai ir daudz kopīga.

Tukumnieks Ansis Legzdiņš 19. gadsimta 80. gadu sākumā ienāca latviešu grafikas mākslā ar savdabīgiem baltu senvēstures tēlojumiem. Viņa darbu oriģināli gan nav saglabājušies, taču priekšstats gūstams no žurnālā "Rota" iespiestās reprodukcijas, kas pārpublicēta R. Bēma grāmatā "Apceres par Latvijas mākslu simt gados".⁷ Ar Varšavas grafiķa V. Bojarska darbnīcā izgatavotas žurnāla klišejas palīdzību pārceltais A. Legzdiņa zīmējums "Imanta pareģojums" ilustrē tiesas sprieduma pasludināšanu pirmajam kristītajam libietim Kaupo. Šī attēla kompozīcija nepārprotami radusies J. V. Krauzes zīmētās Vidzemes kartes vinješu humānā satura iespaidā. Taču salīdzinājumā ar J. V. Krauzes vinjetes tēliem A. Legzdiņš ir literāri padziļinājis un tematizējis vēsturisko motīvu, piesaistot to izdomātam notikumam un romantiskā formā interpretējot baltu un lībiešu centienus nosargāt brīvību. A. Legzdiņa daiļradē ir zināmi vēl citi mitoloģiskajai tematikai veltīti darbi, kas radušies Garlība Merķeļa sacerējumu iespaidā. Viņa zīmējumi ar tādiem daiļrunīgiem nosaukumiem kā "Pērkona ozols senajā Rānavā", "Vecie latvieši upurē Pērkonom, Pīkolam un Potrīmpam", "Mūsu senču aicinājums uz karu" skaidri liecina par literatūrā rastiem un mākslinieka īpaši atlasītiem patriotiskiem motīviem. To piedāvājums noteikti atbilda sociāli aktīvās intelektuālās latviešu sabiedrības daļas pieprasījumam pēc tautiskām klišejām.

Latviešu literatūras un tēlotājas mākslas attīstībai 19. gadsimta 70. un 80. gados būtiska bija iepazīšanās ar G. Merķeļa uzskatiem. Viņa literāri romantiskie sacerējumi, kā "Vanems Imanta" un "Vidzemes senatne", palīdzēja veidot latviešu nacionālo pašap-

ziņu. Kaismīgā un tēlainā pagātnes notikumu interpretācija rādīja izeju no baltvācu kultūrtrēģeriskā nacionālā romantisma un motivēja neatkarīgai baltu tautu vēstures izpētei un mākslinieciskam atveidojumam. Vienīgi tradīciju trūkums un akadēmisko iemaņu, nacionālās vēstures studiju deficīts neļāva jaunajiem māksliniekiem piedāvāt ticamas senatnes ainas un tēlus. Vienlaicīgā svārstīšanās nacionālā romantisma, reālisma, simbolisma un arī baltvāciskā romantisma estētikas un tēlu valodā neļāva augošajai latviešu mākslai izveidot patstāvīgu un stipru nacionālās tematikas straumi, kas būtu stabila gan profesionālajā, gan viengabalaina stilistikajā ziņā, turklāt brīva no pseidovēsturiskām klišejām.

TAUTISKUMA AKCENTI ARTURA BAUMAŅA MĀKSLĀ

Latviešu mākslas attīstības sākuma posmā, kas sakrita ar tautiskā laikmeta līderu izvirzīšanos, arī akadēmiskās glezniecības aizsācēju uzmanības lokā nonāca senvēstures tematika. Vēstures un mitoloģiskā žanra darbus 19. gadsimta nogalē nebija iespējams radīt citādāk, kā vien izmantojot literāras konstrukcijas, kurās krietnu daļu aizņēma tautiska ideālisma, romantisma un iztēles komponents. Aktīvo sabiedrisko procesu un augošās latviešu kultūras iespaidā katrs no pirmās latviešu gleznotāju paaudzes pielika roku tautiskās apziņas veidošanā. Viņu vidū bija arī pirmā akadēmiski izglītotā latviešu arhitekta, Rīgas Latviešu biedrības un Rīgas Arhitektu biedrības dibinātāja Jāņa Fridriha Baumaņa (1834–1891) dēls Arturs Baumanis (1867–1904), kura īsais un nelīdzsvarotais mākslinieka mūžs ļauj vienīgi pamanīt tos jaunrades virzienus, kurus viņam izdevās veiksmīgi ieskicēt, bet kuriem diemžēl pietrūka turpinājuma. Viņa darbi varēja kļūt par pamatu agrīnai latviešu akadēmiskās mākslas tradīcijai ar konsekventu vēstures tematikas atspoguļojumu nacionāli romantiskā, simboliskā vai arī kritiski reālistiskā manierē.

Ar 1887. gadā tapušo eļļas gleznu "Likteņa zirgs"⁸ A. Baumanis, būdams vēl Pēterburgas Mākslas akadēmijas students, radīja Livonijas Indriķa hronikā fiksētā notikuma romantizētu ilustrāciju.

Tajā dominē no klasiskās mākslas studijām aizgūtā zīmēšanas skola, romiešu, ģermāņu, slāvu un citu tautu kultūras faktos iepazītu pozu, žestu un tērpu eklektika, kas tiek izmantota ar mērķi paust tautiskajai atmodai nozīmīgas idejas, kuras A. Baumanis bija pārņēmis no tēva. Ilustrēt brīvo lībiešu dzīvi un pretstatīt to misionāru atnestajai kristietībai, tā liekot aizdomāties par savas tautas garīgā mantojuma vērtību, – tāds varēja būt gleznas radīšanas motīvs. Senajam stāstam par senču dievu vadītā baltā zirga lēmumu, kas mūkam Teodoriham glāba dzīvību, mākslinieks ir piešķīris saulainu kolorītu. Tas palīdzēja idealizēt pagātnes notikumu un mobilizēt idejām, kas jau bija pārņēmušas lielu latviskās sabiedrības daļu.

Sakarā ar pāvesta Leo XIII priesterības 50. gadskārtu, kas bija pienākusi 1888. gadā, Baltijas provinču katoļi vēlējās apsveikt baznīcas galvu un savu uzmanību apliecināt, uzdāvinot viņam albumu ar 70 lielformāta zīmējumiem. Ar rokām darinātais albums “Terra Mariana”, ievietots ar kazas ādu apvilktā un sudraba apkalumiem rotātā futlārī, glabājas Vatikāna bibliotēkā (2013. gadā klajā nācis albuma faksimila un zinātnisko komentāru izdevums). Šī albuma lapas izgatavotas akvareļa, guašas un jauktā tehnikā. Apvienojot grafiku ar fotogrāfijām un papildinot ar ornamentāliem un sižetiskiem zīmējumiem, krāšņās albuma lapas darinājuši Baltijā pazīstami baltvācu, poļu un latviešu mākslinieki. Īstenojot teologu un vēsturnieka barona Gustava Manteifeļa koncepciju, mākslinieki ar viduslaiku klosteru skriptoriju mūku centību izcilā kvalitātē ir radījuši virkni attēlu, kuri atspoguļo 700 gadus garo katoļu baznīcas vēsturi Baltijā un apliecina šejienes mākslinieku neparasto meistarību un radošo izdomu. Kopā ar arhitektiem Oskaru Felsko, Maksu Šervinski, gleznotājiem Bernhardu Borherthu, Aleksandru Grosetu (Grosē) un citiem lietišķās grafikas meistariem četras no 70 albuma “Terra Mariana” lapām zīmējis Arturs Baumanis – toreiz Pēterburgas Mākslas akadēmijas students. Māksliniekiem bija dots uzdevums katru lapu izveidot kā unikālu grafikas darbu, apvienojot konkrētu sižetisko, ikonogrāfisko un tekstuālo informāciju ar kāda pagātnes mākslas stila ornamentu un dekoratīvo motīvu kārtojumu.

Pāvestam adresētā jubilejas veltījuma tālākais politiskais mērķis ir bijis paust visaugstākajam baznīcas varas nesējam komplimentāru pateicības žestu par kristietības ievedumu, bet tuvākais – slavināt vietējās katoļu baznīcas panākumus. Krāsainie zīmējumi pseidoromantiskā formā atklāj Baltijas kristianizācijas vēsturi, kurā pēc albuma radišanas iniciatores Marijas fon Tīzenhauzenas-Pšedjeckas gribas iestrādāts noteikts vēstījums. Pēc vēstījuma formas albums "Terra Mariana" atgādina 19. gadsimta gleznotāju veidotos vēstures žanra seriālus, kādus akadēmiski izglītotie mākslinieki radīja uz Vartburgas pils zāļu sienām, Meisenes Albrechtsburgas telpu rotājumā, Prāgas rātsnamā un kādus var redzēt gleznotus uz Upsalas Doma baznīcas kapelu sienām. Satura ziņā šis opuss vēl 19. gadsimta izskaņā kultivēja baltvāciešu radītos konservatīvos vēstures mītus par Vidzemes krasta nejaušo uzzēģelēšanu (5. lapa),⁹ par Rīgas dibināšanu un celšanu (16. lapa), kā arī izcēla Doma baznīcas kā arhibīskapa katedrāles simbolisko lomu kristīgo ideju izplatīšanā (14. lapa). Tā, piemēram, B. Borherta izveidotā kompozīcija (46. lapa) turpina glorificēt misionāru cīņu ar pagāniem un attēlo bīskapu Teodorihu Turaidas lībiešu svētvietā un balto likteņa zirgu, kā arī Atskaņu hronikas lappusēs minēto kauju pie Aizkraukles 1279. gadā. Samērā naivos krāsainos zīmējumos to autori ir radījuši didaktisku vēstījumu, kura saturs lasītājam būtu jāpieņem apriori. Hronoloģiski savirknētās tematiski saistītās vēstures epizodes mijas ar grafiski un akvareļa tehnikā darinātiem pilsdrupu un dievnamu siluetiem, ielīmētām pilsētu fotogrāfijām un meistarīgi konstruētiem sižetiskiem attēliem, zīmējot bīskapus un Vācu ordeņa mestrus amata tērpos ar regālijām un kārtas atribūtiem, kuru autoritatīvo ievirzi pastiprina ģerboņu, zīmogu un dokumentu ievijums gan tekstā, gan vinjetēs.

Izmantojot romānikas, gotikas un renesanses stilam raksturīgās kaligrāfijas un zīmēto ornamentu formas, visi albuma tapšanā iesaistītie mākslinieki neuzkrītoši iekļāvuši savu parakstu vai iniciāļus lapas apakšmalā, slēpjot tos augu vijumos, dekoratīvās joslās vai arhitektūras detaļās. Vienīgais šim kopdarbam aicinātais latviešu mākslinieks visām četrām savām kompozīcijām ir veltījis pašapziņas pilnu autogrāfu un katras lapas apakšējā malā skaidri

4. att. Arturs Baumanis. Paraksts albuma "Terra Mariana" 67. lapā

salasāmi parakstījis ar pilnu vārdu: "Sihmejis Baumaņa Arthurs Rīgā 1888. gadā" (4. att.). Tā viņš parakstījis arī 67. lapu, kura noformēta konvencionālā manierē – ar Vācu ordeņa mestru fon Nordeka, fon Gālena un fon Mengedes ģerboņiem stilizētu akanta spirāļu joslās, paredzot tukšus laukumus no Vilhelma Zigfrīda Štafenhāgena "Album Kurländischen Ansichten" izgrieztiem tērauda grebumiem ar Bauskas un Tērvetes (Kalnamuižas) pilsdrupu attēliem.¹⁰

Taču trijās pārējās A. Baumaņa zīmētajās albuma lapās spilgti izpaužas mākslinieka personiskā attieksme, kura ir sajūtama attēloto sižetu emocionālajā vērtējumā kā neatņemama laikmeta liecība un kā jaunlatvieša nacionālās apziņas komponents. Saskaņā ar vēsturnieka Gustava fon Manteifeļa un albuma veidotāju scenāriju lapu ar 53. kārtas numuru A. Baumanis ir veltījis Krustpils kā misijas vietas un militāra atbalsta punkta izveides glorificēšanai. Krustpilij bija nozīmīga loma gan Daugavas ūdensceļa uz slāvu apdzīvotajām zemēm kontrolē, gan latgaļu teritoriju kristianizē-

5. att. Arturs Baumanis. Attēla fragments albuma “Terra Mariana”
53. lapā – misionāra un nekrīstīto baltu tikšanās

šanā. Tāpēc jau tradicionālo Daugavas krasta panorāmu ar Krustpils pili mākslinieks ir papildinājis ar šķietami didaktiska sižeta attēlu. Mūžameža biezoknī satikušās divas pretējas pasaules – misionāru mūks un divi baltu cilšu “iedzimtie”, kuri vēl nav saņēmuši kristīgās ticības gaismu (5. att.). Šī aina attiecas uz 1231. gadu, kad

celts ordeņa cietoksnis, dibināta Krustpils un ievērojama daļa Daugavas vidusteces iedzīvotāju pievērsta kristietībai. Jaunajam Samsonam vai Hēraklam līdzīgo baltu cilts vīrieti A. Baumanis apveltījis ar tieši tādu pašu kaklarotu, kādu gadu vēlāk ieraugām ar 1889. gadu datētajā Ādama Alkšņa gleznā “Jauns līvu kareivis”.¹¹ Etnogrāfiskās detaļas paralēle mākslinieku pulciņa “Rūķis” dalībnieku jaunradē nevarēja būt nejauša. Bez akadēmiskām arheoloģisko materiālu studijām, bet uztverot baltu senatnes liecības drīzāk emocionālajā limenī, līdzīgi domājošie mākslinieki varēja izmantot zīmīgās rotas formu protesta simbola nozīmē – brīvā un kristietībai vēl nepakļautā baltu un lībiešu cilšu pārstāvja tēla veidošanā. Ā. Alkšņa un A. Baumaņa darbus līdztekus tematiskai kopībai vieno arī precīzi atkārtota detaļa, un visas pazīmes kopā liecina par jauno latviešu mākslinieku kopīgo pasaules uzskatu.

Kompozicionāli pārpildītajā 60. lapā A. Baumanis ir centies apvienot vairākus ar Jelgavas vēsturi saistītus sižetus, norādot uz saistību ar literāriem un topogrāfiskiem avotiem. Te redzams Jelgavas dibinātāja Konrāda fon Manderna zīmogs, Ketleru un Bironu dinastiju rezidences, multikonfesionālu sakrālceltņu siluetiem piesātinātā pilsētas panorāma. Lapas apakšējā daļā pasūtītāja ideoloģiskai doktrīnai atbilstošā attēla ārmaslas papildina vinjetes zīmējumi. Tajos iekļautas opozīcijas un gan tēla izskats, gan tā saturs veido konfrontējošus motīvus. Kreisajā pusē iezīmētais pūķis ir tēls no viduslaiku simbologrāfijas, un tas nozīmēja primitīvo spēku, kurā bija personificēts pamatiedzīvotāju stāvoklis pirms kristietības pieņemšanas. Karojošā baznīca viduslaikos nekautrējās pagānismam piedēvēt sātānisku izcelsmi. Izbrīnu raisa arhaiskais pūķa tēls, kuru vēl 19. gadsimta beigās mākslinieks tiek rosināts aktualizēt katoļu baznīcas propagandas materiālā. Kā opozīcija pūķim attēla labajā pusē uzvarošā jātņieka izskatā iezīmēts Vācu ordeņa bruņinieks. Viņa uzvaras gājiena mērķis ir bijis krusta karš pret neticīgajiem un kristietības uzspiešana jebkuriem līdzekļiem. Viņam tas arī ir izdevies, jo lapas apakšējā malā A. Baumanis iezīmējis daiļrunīgu miniatūru (6. att.). Tajā attēloti zemkopji labības novākšanā. Paradokss atklājas kādā zīmīgā de-

6. att. Arturs Baumanis. Attēla fragments albuma “Terra Mariana” 60. lapā ar kristītajiem zemkopjiem pie krucifiksa

taļā – tauta, kas senāk labības laukā godāja Jumi, tagad redzama uz ceļiem krucifiksa priekšā, kas kā svešķermenis iesprausts rudzu laukā starp vēl neplauto un jau statiņos sakrauto labību.

Par A. Baumaņa brīvdomīgo un nacionāli kritisko attieksmi pret baznīcas pasūtīto ideoloģisko vēstījumu liecina arī 64. lapas ilustrācijās iekļautie tematiski stāstošie motīvi. Ornamentālo vinješu apņēmti, albuma “Terra Mariana” kopējā kontekstā kā organiskas sastāvdaļas nemanāmi iekļaujas Durbes un Dobeles piļu attēli. Galvenais akcents, kam pasūtītājs ir vēlējis pievērt uzmanību, ir nekristīgos uzvarējušais ordeņa bruņinieks, kurš ar Marijas karogu rokā lepni pozē, uzlicis kāju uz nocirstā baltu un lībiešu cilšu svētozola celma. Lapas apakšmalā attēlots sērojošs karavīrs ar salauztu šķēpu – viņa pielūgto Pērkona skulptūru uzvarētājs ir nozaimojis un sacirtis gabalos (7. att.). No pretnostatījuma skaidri izriet secinājums par to, kurš ir konfrontācijas acīmredzamais uzvarētājs un kurš – zaudētājs. Taču emocionāli tik spēcīgu “labā un ļaunā”, “taisnā un netaisnā” kontrastu līdz 1888. gadam latviešu māksla vēl nebija piedzīvojusi. No šī programmatiskā salīdzinājuma pavisam tieši izriet novērojums, ka

7. att. Arturs Baumanis. Attēla fragments albuma "Terra Mariana" 64. lapā – sērojošais baltu karavīrs pie izpostītās Pērkona skulptūras

vācieši kā uzvarētāji un kristietības nesēji tiek pretstatīti baltiem un lībiešiem – zaudētājiem cīņā ar atnācējiem. Tas arī ir saprotami, jo 19. gadsimta beigās kristīgās baznīcas pārstāvji, vienalga, kuras konfesijas piederīgie, nevirijās no tik polarizēta salīdzinājuma, kurā, konfrontējot nāciju garīgās identitātes pamatus, kā nesamierināmi antagonismi tika rādīti pamatnācijas pārstāvji ar vācu izcelsmes Baltijas iekarotāju pēctečiem. A. Baumaņa mākslinieciski efektīgajā tēlu sadursmē kristīgās doktrīnas netaisnīgums kļūst atmaskojošs, bet morāli pazemotās latviešu tautas pašapziņa šajā romantiskajā vēstījumā izpelnās līdzjūtību un vērs̄ asu sociālu kritiku pret pāridarītājiem.

Atliek tikai nožēlot, ka Artura Baumaņa spožā jaunrade mākslinieka paša degradācijas dēļ piedzīvoja neatgriezenisku kritumu un ka šī daudzsološā gleznotāja devums neizvērtās plašā vēsturiskā žanra panorāmā ar sociāli kritisku vai objektivizētu redzējumu. Tas būtu sekmējis ātrāku latviešu nacionālās apziņas atraī-

sīšanos un uzskatu saliedēšanos kopīgā savas vēsturiskās misijas izjūtā un tautas dzīvotspējas apliecinājumā 19. un 20. gadsimta mijas kultūrā.

SECINĀJUMI

1. Kopš 18. gadsimta beigām līdz pat 19. gadsimta beigām baltvācu mākslinieku darinātajos vēstures žanra darbos dominēja reakcionāri romantisks skatījums uz vācu lomu kristietības ieviešanā baltu un lībiešu teritorijās. Tas objektīvi izrietēja no mākslinieku piederības valdošajai vācu minoritātei, kuras vēsturnieki vienpusīgi traktēja savu tautiešu lomu Baltijas kolonizēšanā. Viņi noliedza vietējo tautu materiālos un garīgos sasniegumus un propagandēja kultūrtrēģerisma teorijas.

2. Paralēli jaunlatviešu cīņai par vietu ekonomiskajā un sociālajā telpā veidojās un auga pamatnācijas nacionālā apziņa. Mainījās arī profesionālu izglītību ieguvušo latviešu mākslinieku skats uz vēsturi. Līdz 19. gadsimta beigām dominējušos baltvācu stereotipus par atnācēju vadošo lomu Eiropas kultūras ienešanā Baltijā sāka aizstāt latviešu vēsturiskās apziņas radīti uzskati. Saskaņā ar tiem vēstures vadošā subjekta loma ierādīta latviešu un lībiešu izcelsmes pamatiedzīvotājiem, kuru tiesības uz pašnoteikšanos ir uzurpējuši atnācēju minoritātes pēcteči.

3. Pāvestam Leo XIII veltītajā albumā, kuru pēc katoļu baznīcas pasūtījuma 1888. gadā darinājuši vairāki Baltijas vācu un poļu izcelsmes mākslinieki, četras lapas ar baznīcas vēstures sižetu ilustrācijām ir noformējis jaunlatviešu mākslinieks Arturs Baumanis. Vācu ordeņa bruņinieku un bīskapu lomu cildinošajam darbam ar alegoriska sižeta papildinājumiem lapu noformējumā viņš ir piešķīris sociāli kritisku vērtējumu. Mākslas tēlos paustais vēstījums nesaudzīgi atklāj vācu kolonizatoru negatīvo lomu tieši Baltijas kristianizācijas sākumposmā. Tādējādi pamatnācijas un atnācēju konfrontācijas vēsture no reliģisko jautājumu diskursa tiek pārcelta nacionālajā sfērā un aktualizēta 19. gadsimta beigu jaunlatviešu politisko uzskatu veidošanās kontekstā.

ATSAUCES

- ¹ Jānis Siliņš (1979, 1980). *Latvijas māksla 1800–1914*. I–II sēj. Stokholma: Daugava.
- ² Romis Bēms (1984). *Apceres par Latvijas mākslu simt gados: 18. gs. beigās – 19. gs. beigās*. Rīga: Zinātne.
- ³ August Wilhelm Hupel (1789). *Nordische Miscellaneen*. Riga, St. 8. Darstellung der neuen auf Keiserl(ichen) Befehl i. J. 1783 errichteten Revalschen und Rigischen Statthalterschaften (ehemals die Herzogtümer Ehstland u. Liefeland); und ihrer neuen statthalterschaftlichen Vertheilungen der Kreisse und Kirchspiele: Nach Anleitung der neuen Hupelschen Charte, vom Jahr 1774. O. F. v. Pistohlkors delin.
- ⁴ Ludvig August Graf Mellin (1798). *Atlas von Liefland*. Riga – Leipzig.
- ⁵ Friedrich Ludwig von Maydell (1842). *Fünfzig Bilder aus der Geschichte der deutschen Ostsee-Provinzen Russlands*. Erste Lieferung. Heft 1–2. Reval.
- ⁶ Siliņš. *Latvijas māksla 1800–1914*. II sēj., 14.a un 14.b att., 31. lpp.
- ⁷ Bēms. *Apceres par Latvijas mākslu simt gados: 18. gs. beigās – 19. gs. beigās*, 102. att.
- ⁸ *Latviešu glezniecība. Pirmspadomju periods* (1980). Rīga: Liesma, 43. att.
- ⁹ *Terra Mariana* (1888). Rīga. Atrodas Vatikāna bibliotēkā Romā.
- ¹⁰ *Album Kurländischer Ansichten*, gezeichnet und herausgegeben von Wilhelm Siegfried Stavenhagen in Mitau (1866), S. 27, 36.
- ¹¹ *Latviešu glezniecība. Pirmspadomju periods*, 44. att.

“SILENT DISSIDENCY” OF ARTURS BAUMANIS AND
STIMULATION OF ITS EVOLUTION IN THE ART

Ojārs Spārītis

Dr. habil. art., professor at the Latvian Academy of Arts.

Scientific interests: research into the 16th–17th century cultural heritage of Latvia; assessment of the theoretical and practical aspects of the international monument protection, and that of migration of different art forms and contents due to cultural contacts.

The aim of the article is to turn attention to one of the first academically educated Latvian painters, Arturs Baumanis (1867–1904), and his until now insufficiently researched original works included in the unique volume of hand-painted drawings *Terra Mariana* which had been produced in 1888 by order of the Roman Catholic Church administration in Latvia and their supporters. This volume was dedicated to the introduction of Christianity

in the Baltics and consists of 70 large sheets of drawings by different artists.

Comparing printed graphic works – illustrations of the history of the Baltic people since the beginning of the Enlightenment at the end of the 18th century and the first half of the 19th century, a conclusion can be drawn that in the works by the Baltic German artists (Johann Wilhelm Krause, Friedrich Ludwig von Maydell et al. pseudo-historical romanticism dominates. Likewise the compositions by Ansis Legzdīņš in the magazine *Rota* and works by the Neo-Latvian artists Ādolfs Alksnis and Arturs Baumanis in Latvian painting and graphic art are characterized by nationally motivated and romanticized feeling of history. Their work focuses on the problem of relationship confrontation between the native inhabitants and conquerors. Illustrations by Arturs Baumanis in the Volume *Terra Mariana*, in their turn, are significant because of the fact that they depict the history of the Baltics from the viewpoint of the native population oppressed by the German conquerors in the process of Christianization.

Key words: national self-awareness, nationally motivated feelings, Baltic Germans, romanticism, iconography.

Summary

The article deals with one aspect of the pictorial heritage of one of the first Latvian professional painters, Arturs Baumanis (1867–1904), included in a set of hand-painted illustrations of a very unique volume *Terra Mariana* made as a gift to the pope Leo XIII in 1888 (now in the Vatican library).

At first a short retrospective review is given of illustrations on the essential episodes of the early history of Latvia having been made by Baltic German architects, historians and artists since the second half of the 18th century till the end of the 19th century, when the style and content of the pictorial narrative mostly cultivated mythology of pseudo-historical romanticism of the Baltic Germans, idealising crusades and Christianization of the Baltics in the 12th–13th centuries. Among those artists Johann Wilhelm Krause and Friedrich Ludwig von Maydell should be mentioned as the most outstanding.

Just with the appearance of the first academically educated Latvian painters the content and emotional spirit of the narrative changed ever so much due to nationally motivated feeling of history and segregation processes between descendants of the first German missionaries and local population.

The conceptual spirit of this Volume, meant as a complimentary gift to the Pope Leo XIII, as a whole idealizes the violent Christianization of the Baltic population and colonization of Baltic territories. But there is one exception, namely Arturs Baumanis who had been involved in the preparation of the volume *Terra Mariana* as a prominent drawer and painter, so that four pages of 70 demonstrate his mastership in the illustration of episodes of the Baltic history. In his illustrations of different moments in the Christianization of the Baltic people Arturs Baumanis has implemented a certain social criticism against crusaders and missionaries. The imagery of his art discloses the negative role of the German missionaries just during the very first centuries of the Baltic Christianization. Due to such approach the historical discourse of the confrontation between the native population and alien newcomers has been changed from the sphere of apotheosis of the Christianization as a religious phenomenon to the context of national awakening and implanting political consciousness of the so-called Neo-Latvians at the end of the 19th century.

TIESU VARA NACISTISKĀS VĀCIJAS OKUPĀCIJAS LAIKĀ LATVIJAS ĢENERĀLAPGABALĀ*

Edvīns Evarts

Dr. hist., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts, pētnieks.
Zinātniskās intereses: ikdienas dzīve Latvijā Otrā pasaules kara laikā.

Raksta mērķis ir uz esošo zināšanu pamata saprast un parādīt Tieslietu ģenerāldirekcijas nozīmi un lomu okupācijas varas realizēšanā Otrā pasaules kara laikā Latvijas teritorijā. Tas tiek darīts, aplūkojot vietējo tiesnešu iesaisti okupācijas varas realizēšanā, tiesiskās pārstāvniecības pieejamību Latvijas iedzīvotājiem un okupācijas varas likumu piemērošanu. Kaut arī ģenerāldirekcija pamatā risināja tehniska rakstura problēmas, vācieši atsevišķus tiesnešus iesaistīja arī politiski represēto lietu sākotnējā izskatīšanā. Ģenerāldirekcijas ietvaros tiesneši drīkstēja iztiesāt mazāk svarīgas lietas, kā laulību šķiršanu, nelielas civillietas, un kara otrajā pusē – lietas, kas attiecās uz vietējiem iedzīvotājiem. Visas svarīgākās lietas iztiesāja speciāli ieviestās vācu tiesas, turklāt tās varēja pārbaudīt vietējo tiesu darbu un pēc saviem ieskatiem mainīt to spriedumus.

Atslēgas vārdi: Otrais pasaules karš, Latvija, tiesas, Tieslietu ģenerāldirekcija.

Tiesu vara Latvijas ģenerālapgabalā Otrā pasaules kara laikā ir maz pētīta tēma, jo pētījumi orientējas galvenokārt vai nu uz atsevišķām personībām, kā Alfrēds Valdmanis,¹ kurš ieņēma Tieslietu ģenerāldirektora posteni, vai arī uzmanība tiek pievērsta kādam atsevišķam faktam, kā to dara, piemēram, Roberts Vaitis,² kas šai tēmai pieskaras, aplūkojot kolaborācijas jautājumu. Atsevišķi pētītas ir advokātu biogrāfijas.³ Apkopojošā rakstura darbos tiesu vara atsevišķi tikpat kā nav skatīta, aprobežojoties ar ģenerāldirekciju kopēju raksturojumu⁴ vai kādu situācijas atspoguļojumu, vai arī aplūkota no uzbūves viedokļa.⁵ Latvijas Nacionālā

* LETONIKA Raksts izstrādāts Valsts pētījumu programmas “Nacionālā identitāte: valoda, Latvijas vēsture, kultūra un cilvēkdrošība” ietvaros.

arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvā (P-822, P-823, P-97 fonds u.c.) un Vācijas Federālajā arhīvā Berlīnē (R-92 fonds) ir atrodams samērā plašs materiāls par tiesu sistēmu Latvijas ģenerālapgabalā, sevišķi par Tieslietu ģenerāldirekcijas darbību. Tomēr abos arhīvos konstatējamas daudzas nepilnības, jo tie galvenokārt ir trofeju materiāli, kas diemžēl nav pilnībā saglabājušies, kas apgrūtina notikumu restaurācijas darbu. Kā avotu var izmantot arī okupācijas laikā iznākušos laikrakstus, sevišķi *Rikojumu Vēstnesis* un *Amtsblatt des Generalkommissars in Riga*, kur publicēti gandrīz visi svarīgākie okupantu rīkojumi. Lielākā daļa okupācijas varas rīkojumu tika publicēta arī citās avīzēs, piemēram, *Tēvija* un reģionālā presē. Interesantas un savdabīgas ir Borisa Zemgala (iespējams, paša A. Valdmaņa) atmiņas,⁶ kurās autors tiecas parādīt Tieslietu ģenerāldirekcijas darbu kā sava veida pretošanos okupācijas varai. Par tiesu darba atsevišķiem aspektiem atrodamas ziņas arī iedzīvotāju atmiņās, kurās spilgti raksturota toreizējā situācija.⁷

Raksta mērķis ir parādīt Tieslietu ģenerāldirekcijas nozīmi un lomu okupācijas varas realizēšanā. Mērķa sasniegšanai vispirms tiks aplūkota tiesu sistēmas veidošanās un darbība okupācijas periodā, bet pēc tam skatītas raksturīgākās tiesu varas problēmas, kā atsevišķu tiesu amatpersonu, šajā gadījumā advokātu, sadalījums Latvijā un likumu piemērošanas īpatnības. Citas tēmas ierobežotā apjoma dēļ šajā rakstā netiks aplūkotas.

TIESLIETU ĢENERĀLDIREKCIJAS UN OKUPĀCIJAS VARAS TIESU IESTĀŽU IZVEIDE

1941. gada vasarā nacistiskā Vācija uzsāka karadarbību pret Padomju Savienību. Baltijā vēl ritot aktīvai karadarbībai, Latvijas teritorija bija pakļauta vācu militārai pārvaldei, kura bija ieinteresēta vietējās pārvaldes organizēšanā tikai tik tālu, lai “nomierinātu” aizmugurējos apgabalus un noorganizētu nepieciešamās piegādes vācu armijai, atstājot politiskas dabas jautājumus vācu Civilpārvaldei, ko bija paredzēts ieviest pēc tam, kad frontes līnija atvirzītos prom no Latvijas teritorijas. Lai nodrošinātu mieru un kārtību iekarotajos austrumu apgabalos, okupācijas vara bija gatava uz neilgu laiku pieļaut vietēja rakstura pārvaldes iestādes,

paredzot tās uzvaras gadījumā likvidēt. Tādējādi Latvijas teritorijā jūlijā un augusta sākumā varēja izveidoties latviešu ģenerāldirekcijas, kuras risināja praktiskas dabas jautājumus un kuru tiesiskais stāvoklis nebija skaidri noteikts. Visas ģenerāldirekcijas kopā dēvēja par Zemes pašpārvaldi Latvijas ģenerālapgabalā. Viena no šādām ģenerāldirekcijām bija Tieslietu ģenerāldirekcija, kuru vadīt bija uzņēmies jurists Teodors Zvejnieks.

Tieslietu ģenerāldirektors T. Zvejnieks izveidoja darba grupu, kuras vadošie darbinieki bija Verners Vītiņš, Tiesu departamenta direktors, Jūlijs Saulīte, Tiesu departamenta administratīvās nodaļas vadītājs, Jānis Dikmanis, Tiesu departamenta finanšu un saimnieciskās nodaļas vadītājs.⁸ Šos cilvēkus izvēlējās tāpēc, ka padomju laikā viņi bija atbrīvoti no darba vai pazemināti amatā. Darba grupa savu iespēju robežās sāka atjaunot tieslietu sistēmu Latvijas teritorijā, par pamatu ņemot Latvijas tiesu sistēmu pirms 1940. gada 17. jūnija. Ģenerāldirekcijas darbu kopumā vācieši pieļāva arī konkrētu apsvērumu, piemēram, ierēdņu trūkuma, vietējo apstākļu un valodu nepārzināšanas dēļ.

Visus svarīgākos lēmumus, ieskaitot tieslietu jomā, joprojām pieņēma vācu militārā pārvalde, bet uz vietām – daudzās vācu komandantūras, kuru darbība bija atkarīga no ikreizējā vadītāja tiesiskās izpratnes. Vācu komandantūra izdeva apmēram divdesmit uz vietējiem iedzīvotājiem attiecinātus rīkojumus vai pavēles, kurās par nepaklausību piedraudēts ar nāves sodu. Tiesiskums, tā kā to saprata Latvijas iedzīvotāji, okupētajām teritorijām nebija paredzēts, ko skaidri parādīja nacistiskās Vācijas pretinieku, ebreju, čigānu, garīgi slimo un citu cilvēku iznīcināšanas.

Tieslietu ģenerāldirekcijai,⁹ uzsākot darbību, nācās saskarties vispirms jau ar tīri praktiskas dabas problēmām, jo ģenerāldirekcija bija izvietota nepiemēroti šaurās telpās, neskatoties pat uz to, ka daudzas Latvijas laika tieslietu struktūras kadru trūkuma dēļ darbību bija uzsākušas tikai daļēji vai arī vispār nebija uzsākušas. Tieslietu ģenerāldirekcija atradās Rīgas apgabalietas telpās, jo bijušajā tiesu pilī atradās vācu jūras spēku pavēlnieka "C" štābs. Tā, piemēram, tieslietu pārvaldes rīcībā bija tikai septiņas telpas, kamēr agrāk tā varēja izmantot veselas 44, Senātam bija ierādītas

trīs telpas, agrāk – 30, apelācijas tiesai četras bijušo 39 vietā, bet apgabaltiesai 22 bijušo 75 telpu vietā.¹⁰ Tāda saspiestība padarīja kvalitatīvu darbu tikpat kā neiespējamu.

1941. gada 1. septembrī visā Latvijas teritorijā okupācijas vara ieviesa vācu Civilpārvaldi, kuras vadītājs bija ģenerālkomisārs Rīgā Oto Drekslers, kas bija pakļauts Ostlandes reihskomisāram Hinriham Lozem. Gan ģenerālkomisāra, gan reihskomisāra iestādes atradās Rīgā. Reihskomisārs bija pakļauts Okupēto Austrumu apgabalu ministram Alfrēdam Rozenbergam Berlīnē. Visās trijās okupācijas varas iestādēs izveidoja Tieslietu daļu, kuras pienākumos attiecīgajā līmenī bija arī kontrolēt Tieslietu ģenerāldirekcijas darbu. Tieslietu daļas pārņēma daudzus uzdevumus un pilnvaras tieslietu jomā. Tā, piemēram, reihskomisārs 8. septembrī aizliedza atjaunot Tieslietu ģenerāldirekcijas Senātu, neskatoties uz jau izziņoto atjaunošanu. Uz vietām tiesu darbu kontrolēja seši novadu komisāri.

1941. gada 6. oktobrī reihskomisārs izdeva “Rīkojumu par vācu tiesu jurisdikcijas noteikšanu un uzbūvi Austrumu apgabalā”,¹¹ bet 1941. gada 27. oktobrī “Rīkojumu par latviešu tiesu iestāžu pagaidu tiesvedības izpildi”. Ar šiem rīkojumiem tika izveidotas vācu tiesas un vietējo tiesu iestāžu darbība tika būtiski sašaurināta, piemēram, vācu tautības pilsoņi bija izslēgti no vietējo tiesu iestāžu kompetences, vietējās tiesas drīkstēja iztiesāt tikai tādas lietas, kur augstākais sods bija naudas sods vai ieslodzījums līdz četriem gadiem. Primārā nozīme bija vācu tiesībām. Visi izdotie rīkojumi un izpildnoteikumi bija noteikti jāpublicē vācu un latviešu valodā. Oficiālais teksts skaitījās vācu valodā.

Faktiski tiesu sistēma tika pielāgota nacistiskās Vācijas izpratnei par tiesībām, kur okupēto zemju iedzīvotājiem nebija paredzētas tādas pašas cilvēka tiesības kā vāciešiem. Kā piemēru var minēt daudzus īpašos rīkojumus okupētajos apgabalos, kuros vietējiem iedzīvotājiem bija piedraudēts ar nāves sodu. Šeit tikai daži no tiem: 1941. gada 23. augusta rīkojums par noziegumu apkarošanu okupētajos apgabalos, 1941. gada 13. oktobra gada rīkojums par apiešanos ar ebreju īpašumu, 1942. gada 12. janvāra rīkojums par radio izmantošanu u.c.

Reaģējot uz šādu situāciju, 1941. gada 19. novembrī bijušais Latvijas finanšu ministrs A. Valdmanis, kurš bija aktīvi iesaistījies Tieslietu ģenerāldirekcijas veidošanas darbā vasarā, memorandā norādīja uz īpatnējo situāciju, ka Latvijā tiek piemēroti vācu likumi, kas tautai nav darīti zināmi un kurus pat tehniski visus nav iespējams pārtulkot (sk. tālāk nodaļu par likumu piemērošanu). Vācu tiesneši varēja izmainīt Zemes pašpārvaldes tiesu lēmumus, kā arī “miertiesu darbība pilsoniskajos strīdos tika ierobežota apmēram uz vienu piektdaļu no normālā apjoma”.¹² Tas viss bija licis iedzīvotājiem domāt, ka salīdzinājumā ar vācu tiesām Zemes pašpārvaldes tiesas ir zemākas kategorijas.¹³

Okupācijas vara pakāpeniski turpināja pārņemt dažādas tiesu kompetences. 1941. gada 19. decembrī Okupēto Austrumu apgabalu ministrs A. Rozenbergs izdeva “Noteikumus par Vācu tiesu jurisdikcijas nodibināšanu un uzbūvi ieņemtajos Austrumu apgabalos”.¹⁴ Pamatojoties uz šiem noteikumiem, okupētajos apgabalos visos reihskomisariātos tika nodibinātas vācu virstiesas ar trim tiesnešiem katrā un visos ģenerālkomisariātos vācu tiesas ar vienu tiesnesi katrā. Saskaņā ar šiem noteikumiem vācu tiesās par advokātiem drīkstēja strādāt tikai valstsvācieši vai vācu tautībai piederīgie. Tādējādi vietējiem iedzīvotājiem tika liegta pat teorētiska iespēja, ka viņus tiesā aizstāvēs vietējais advokāts, kas veiksmīgāk varētu saprasties ar aizstāvamo un būtu vairāk ieinteresēts patiesības noskaidrošanā, kas kara laikā bija būtisks aspekts. Vācu tiesu spriedumi, ar kuriem tika apstiprināti novadu komisāru rīkojumi par sodīšanu, kā arī vācu virstiesas spriedumi un lēmumi nebija pārsūdzami. 1942. gada 5. septembrī Okupēto Austrumu apgabalu ministrs noteica, ka vācu virstiesu kompetencē ir visas lietas, kas skar militārās rūpniecības iekārtu bojāšanu vai iznīcināšanu, par ko paredzēts spaidu nams vai arī nāves sods.

1942. gada 28. septembrī reihskomisārs izdeva “Pirmos noteikumus par vietējo sodu likumu priekšrakstu saskaņošanu ar vācu sodu likumiem Austrumzemes reihskomisariātā”.¹⁵ Tie stājās spēkā 1942. gada 1. oktobrī. Okupācijas režīms ieviesa vienotu piecu veidu pamatsodu sistēmu: 1) nāves sods; 2) spaidu nams (paredzēja brīvības atņemšanu no viena līdz 15 gadiem); 3) cietums

(no vienas dienas līdz 5 gadiem); 4) arests (no vienas dienas līdz sešām nedēļām); 5) naudas sods.

Tiesu sistēma Latvijas ģenerālapgabalā turpināja veidoties arī 1942. gada sākumā, kad tika izveidotas vācu sevišķās tiesas un ārkārtējās tiesas. 1942. gada 12. janvārī tika pieņemti "Noteikumi par ārkārtējām tiesām ieņemtajos Austrumu apgabalos".¹⁶ Ārkārtējās tiesas ģenerālkomisārs varēja sasaukt gadījumos, kad vietējie iedzīvotāji izdarījuši smagu noziegumu. Tās sastāvēja no viena policijas virsnieka vai SS fīrera kā priekšsēdētāja un diviem viņam pakļautiem iecirkņa darbiniekiem kā piesēdētājiem. Ne valstsvācieši, ne vācu tautībai piederīgie nebija pakļauti šīm tiesām. Šo tiesu lēmumi arī nebija pārsūdzami, lai gan īpatnība bija tā, ka ģenerālkomisārs Rīgā tos varēja gan apstiprināt, gan neapstiprināt. Sevišķās tiesas bija nodibinātas pie katras vācu tiesas un izmeklēja tās lietas, kurā apsūdzību cēla vācu prokuratūra. Sevišķās tiesas varēja piespriest spaidu namu vai nāves sodu. Piemēram, Rīgā sevišķā tiesa darbu sāka ar trīs apsūdzēto, kas bija izdarījuši vairākas ielaušanās ar zādzībām, notiesāšanu ar nāvi.¹⁷ Tiesiskuma principi šajās tiesās nepastāvēja pat rudimentāri.¹⁸ Iedzīvotājiem nebija skaidrs, kurā tiesu instancē nonāks viņu konkrētā lieta.

Okupācijas vara, lai precizētu vietējo tiesu kompetenču apjomu, 1942. gada 13. martā izdeva "Rikojumu par vietējo tiesu iestāžu pagaidu darbību Latvijas ģenerālapgabalā".¹⁹ Tajā bija noteikts, ka vietējās tiesas darbojas uz to likumu un noteikumu pamata, kas bija spēkā 1940. gada 17. jūnijā, kā arī uz to rikojumu pamata, kas izdoti pēc vācu bruņoto spēku ienākšanas. Lai gan ar šo rikojumu spēku zaudēja padomju laikā izdotie likumi, tomēr tas neskāra ar īpašumtiesībām saistītos jautājumus, piemēram, padomju laikā nacionalizēto īpašumu denacionalizāciju. Par šiem jautājumiem 1942. gada 20. martā tika izdoti speciāli izpildnoteikumi, saskaņā ar kuriem katrā gadījumā lēmums bija jāpieņem ģenerālkomisariātam Rīgā.²⁰ Gadījumos, kad tiesvedība bija iesākta, vietējai tiesai tā bija jāaptur.

Vietējās tiesas drīkstēja iztiesāt krimināllietas, ja visi dalībnieki bija nevācu tautības, un noziegumus, kas pēc okupantu de-

finīcijas neskāra svarīgas Vācijas valsts intereses, ar to saprotot gadījumus, kuros piemērojama sods nebija augstāks par naudas sodu vai brīvības atņemšanu līdz četriem gadiem. Turklāt vietējām tiesām pašām bija jāpārbauda lietas piekritība – vai gadījums ir jāizskata vācu vai vietējai tiesai. Ja radās šaubas par lietas dalībnieka piederību vācu tautībai, vietējai tiesai tiesāšana bija jāaptur un jāiesniedz pārbaudei vācu tiesā. Pēc ģenerālkomisāra ierosinājuma vietējo tiesu spriedumus vācu tiesas varēja pārbaudīt arī tādos gadījumos, ja spriedumi vai lēmumi bija pieņemti, pārkāpjot lietas piekritību, vai gadījumos, kad “par spriedumu vai lēmumu tiesisko vai būtisko pamatotību ir nopietnas šaubas”.²¹ Šādu pārbaudi varēja ierosināt pat gada laikā pēc sprieduma pasludināšanas.

Kā jau minēts, vācieši nebija pakļauti vietējām tiesām un uzskatīja, ka attiecībā ar vietējiem iedzīvotājiem nav strikti jāievēro pēdējo tiesības. Tas izpaudās daudzās un dažādās formās. Tā, piemēram, 1942. gada sākumā okupācijas varas ierēdnis, kas atbildēja par dzelzceļu, izdeva rīkojumu, ka dzelzceļa strādnieki, kas neievēro vācu izdotās pavēles, ir sodāmi ar pēršanu. Sabiedrības reakcija bija sašutums un aizvainojums, ka tiek ieviesti viduslaiku cienīgi sodi. Pat vācu ierēdņu vidū šāda soda veida ieviešana raisīja nepatiku, kas izpaudās ģenerālkomisariāta 1942. gada 12. marta ierēdņu sapulcē. Neskatoties uz to, vainīgais ierēdnis tika atlaists no darba tikai pēc divām nedēļām.²² Miesas sodi netika ieviesti. Otrs gadījums, kas uzskatāmi raksturo vāciešu attieksmi, norisinājās 1944. gada 28. martā un ir sīkāk aprakstīts leitnanta A. Freimaņa ziņojumā Drošības policijas un SD priekšniekam Latvijā.²³ Rīgas pilsētas vācu ierēdnis, kas ieņēma vadošu amatu, dienas laikā kādā starpgadījumā sava dārza teritorijā no mugurpuses sašāva divus latviešu karavīrus vācu armijas uniformās. Ierēdnis ne tikai netika atlaists no amata, bet viņu pat neapcietināja. Jūlijā viņu pārcēla darbā uz Vāciju, bet tas nebija saistīts ar šo gadījumu.

TIESLIETU ĢENERĀLDIREKCIJAS DARBĪBA

Sakarā ar okupantu veiktajām izmaiņām tiesiskajā regulējumā 1941. gada novembrī T. Zvejnieks lūdza pārcelt viņu uz citu dieņesta vietu. Ģenerālkomisārs O. Drekslers izpildīja lūgumu un viņa vietā 12. novembrī par tieslietu ģenerāldirektoru iecēla A. Valdmani.²⁴ Tieslietu ģenerāldirektora nomaiņa nebija saskaņota ar reihskomisāru H. Lozi un Okupēto Austrumu apgabalu ministru A. Rozenbergu, kurš izteica neapmierinātību par šādu nomaiņu, taču, tā kā A. Valdmanis baudīja ģenerālkomisāra atbalstu, viņš saglabāja amatu.

Jau neilgi pēc iecelšanas amatā – 1941. gada 24. novembrī ģenerālkomisariāta Rīgā Tieslietu nodaļa ar jauno tieslietu ģenerāldirektoru apsprieda daudzo Latvijas iedzīvotāju, kas bija apcietināti, situāciju. Latvijas cietumi bija pārpildīti, bet vācu okupācijas varai trūka resursu izskatīt apcietināto lietas. Tāda situācija bija veidojusies jau no 1941. gada vasaras. Vācu ierēdņi izteica priekšlikumu ar dažu vietējo tiesnešu palīdzību paātrināt apcietināto lietu izskatīšanu, to darot “paātrinātā tempā”.²⁵

Tiesnešiem vajadzēja no latviešu palīgpolicijas saņemt apcietināšanas un pirmās nopratināšanas protokolus. Tad tiesnesim bija jāizšķir, vai ir nepieciešama papildus izmeklēšana, lai noskaidrotu lietas apstākļus. Ja tas bija nepieciešams, tad lietu nodeva atpakaļ latviešu palīgpolicijai. Svarīgākais tiesneša uzdevums bija noskaidrot, vai apcietināšanas pamatā esošie apgalvojumi apstiprinājušies vai ne. Tālāk lietu kopā ar īsu lietas raksturojumu vācu valodā vajadzēja nodot vācu drošības policijai, kas arī izlemtu lietas turpmāko virzību.

Šeit ir vietā maza atkāpe par apcietināto lielo skaitu. Daudzi tiesām bija nonākuši apcietinājumā apmelojumu rezultātā. To varam lasīt arī atmiņu literatūrā, piemēram, kāds pagasta vecākais Latgalē raksta, ka kara sākumā iedzīvotāji daudz baumojuši un denunciāciju veidā kārtojuši savstarpējās attiecības.²⁶ Citās atmiņās laikabiedri izsakās vēl precīzāk: “Šis bija ļoti bīstams laiks, ikviens, kurš komunistu režīma laikā bija iecelts kādā amatā, varēja tikt apsūdzēts par sadarbošanos un pat bez tiesas sprieduma nošauts.”²⁷

Sarunu gaitā ģenerālkomisariāta ierēdņi piebilda, ka, ja sadarbība attaisnotos, tad būtu iespējams palielināt tiesnešu skaitu.²⁸ No katra tiesneša tika gaidīts, lai tas mēneša laikā pārbaudītu 25 lietas. Šīs lietas lielākoties bija politiska rakstura, un pārbaudāmie atradās pagaidu apcietinājumā. Sarunu rezultātā tika noteikta procesa vienkāršošana. Decembra sākumā okupācijas vara precizēja vēlamo tiesnešu skaitu.

Ģenerālkomisāram bija pietiekami daudz iemeslu šāda piedāvājuma izteikšanai, jo cietumi bija pārpildīti. Daļa apcietināto, kuru nevainību varēja viegli pierādīt, drīz tika palaista brīvībā, bet daļa apcietinājumā palika ilgāku laiku. 1941. gada 10. septembrī T. Zvejnieks norādīja, ka 96% no kopējā apcietināto skaita ieslodzīti politisku iemeslu dēļ un tikai atlikušie četri procenti ieslodzīti ar Tieslietu ģenerāldirekcijas lēmumu.²⁹

Nedēļu pēc minētā piedāvājuma rakstiskas izteikšanas, 1941. gada 11. decembrī, tieslietu ģenerāldirektors ieteica desmit tiesnešus.³⁰ Tiesnešiem vajadzēja sadarboties ar prokuru Oskaru Zuti. A. Valdmanis lūdza ģenerālkomisāru pārbaudāmos gadījumus nodot tieši O. Zutim.³¹ Latviešu tiesnešu izmantošana acīmredzot bija veiksmīga, jo tieslietu ģenerāldirektors 1942. gada 12. februārī drīkstēja izveidot vēl vienu sarakstu ar desmit³² tiesnešiem.³³ Pēc drošības policijas un SD šefa veiktās pārbaudes 28. februārī arī viņi tika apstiprināti amatā.³⁴ Lielākās problēmas šo tiesnešu darbā sagādāja vācu valodas nepietiekamas zināšanas, tāpēc tiesu tulki bija pārslogoti, bet palielināt tulku skaitu okupācijas iestādes neļāva.

Šāda tiesnešu darbība pēc būtības ir vērtējama kā okupācijas varas nostiprināšana un sadarbība ar okupācijas iestādēm. Vācu vēsturnieks Roberts Vaitis to raksturoja tādējādi, ka Tieslietu ģenerāldirekcija sadarbojās ar vācu tiesām, lai “padarītu nekaitīgus nacistu politiskos pretiniekus”.³⁵ Tomēr praksē tas noteikti paātrināja pietiekami daudzu cilvēku izklūšanu no apcietinājuma. Taču te būtu nepieciešams precīzs arhīvu avotu materiāla izvērtējums, lai noteiktu šādas sadarbības tiesisko un morālo dabu.

1942. gada 10. martā Latvijas ģenerālkomisariāta Tieslietu nodaļa pieprasīja tieslietu ģenerāldirektoram iesniegt pārskatu par

vietējo tiesu iestāžu uzbūvi, kas 23. martā tika izdarīts.³⁶ Tiesu un prokuratūras iestāžu sadalījums bija šāds:

1. Tiesu palāta sastāvēja no diviem departamentiem:
 - a) civildepartamenta ar vienu priekšsēdētāju un 5 tiesnešiem un
 - b) krimināldepartamenta ar vienu priekšsēdētāju un 6 tiesnešiem.

2. Apgabaltiesas bija četras, saskaņā ar agrāko iedalījumu: Rīgā, Jelgavā, Liepājā un Daugavpilī. Katra no tām arī tika iedalītas divās nodaļās (civil- un kriminālnodaļā). Apgabalu tiesu līmenī bija paredzēts darbs kopā 71 tiesnesim, ieskaitot priekšsēdētāju un vicepriekšsēdētājus. Uz ziņojuma brīdi aptuveni 10 šo posteņu vēl bija brīvi, jo komplektēšana vēl nebija pabeigta.

3. Miertiesās atbilstoši agrākam iedalījumam darbojās 74 tiesneši.

4. Izmeklēšanas tiesās – 45 tiesneši.

5. Zemes grāmatu nodaļumā – 12 tiesneši.

6. Papildus miertiesneši bija 17.

7. Vecāko tiesamatu kandidāti kopā bija 24 (Rīgas apgabaltiesā – 15, Jelgavas apgabaltiesā – 5, Liepājas apgabaltiesā – 1, Daugavpils apgabaltiesā – 3).

8. Jaunāko tiesamatu kandidāti kopā bija 31 (attiecīgi – 14, 3, 5, 9).

9. Tiesu izpildītāji kopā bija 38 (attiecīgi – 16, 6, 6, 10).

Bez tam Latvijā bija paredzēts darbs 22 prokuroriem un 37 notariātu kantoriem. Advokāti Latvijā dalījās šādi: zvērināti advokāti bija 123, advokātu palīgi – 59, privātdadvokāti – 36. Privātdadvokātu skaitu visumā bija paredzēts ierobežot un ar laiku vispār likvidēt (sīkāk par advokātu sadalījumu Latvijā sk. tālāk). Tieslietu ģenerāldirektora pārraudzībai bija pakļautas arī 59 pilsētu bāriņu tiesas (katrā pilsētā viena), 517 apriņķa tiesas (katrā apriņķī viena) un 520 dzimtsarakstu nodaļas (pilsētās un apriņķos, turklāt dažas aptvēra divus un trīs apriņķus).

Sakarā ar okupācijas varas iebildēm pret vairākām amatpersonām un dažādu posteņu nepieciešamību (sk. nodaļu par advokātiem) šādu Tieslietu ģenerāldirekcijas pagaidu uzbūvi A. Valdma-

nis oficiāli drīkstēja apstiprināt tikai 1942. gada 7. novembrī. Savukārt ierēdņus amatā apstiprināja tikai 1943. gada 12. martā, jo visus pamatīgi pārbaudīja vācu drošības iestādes. Turpmākā Tieslietu ģenerāldirekcijas darbā vācu okupācijas iestādes varēja sevišķi neiejaucies, jo tās darbība bija stipri ierobežota. Arī tieslietu ģenerāldirektora A. Valdmaņa darbība neliecināja par kādu pretestību, lai gan viņš pats esot teicis, ka “esmu gatavs desmit reizes dienā pārkāpt katru vācu likumu, ja es zinu, ka ar to izdaru kaut vienu vienīgu labu darbu”.³⁷

TIESU VARAS LEGALIZĒŠANA

Ar 1942. gada 7. marta rīkojumu Okupēto Austrumu apgabalu ministrs A. Rozenbergs juridiski legalizēja Zemes pašpārvaldes Latvijas ģenerālapgabalā statusu. Šiem noteikumiem 1942. gada 18. martā sekoja izpildnoteikumi,³⁸ pēc kuriem tieslietu ģenerāldirektors viens pats nevarēja iecelt padoto iestāžu vadītājus. Tā, piemēram, Tiesu palātas priekšsēdētājam un prokurooram, kā arī apgabaltiesu priekšsēdētājiem un prokuroriem bija nepieciešama ģenerālkomisāra piekrišana. Zemākajās tiesu instancēs bija nepieciešama novadu komisāru piekrišana. Novadu komisāriem savā apgabalā bija arī tiesības uz laiku atcelt amatpersonas no pienākumu pildīšanas.

1942. gada sākumā vācu Civilpārvaldes iestādēs tika pārrunāta iespējamā tiesas procedūras vienkāršošana. Tā paša gada 27. jūlijā A. Valdmanis vēstulē³⁹ ģenerālkomisāram izklāstīja savus iebildumus pret šo vienkāršošanu. Viņš uzsvēra, ka šāda jauna likuma ieviešanai nepieciešami divi priekšnoteikumi: “...lai tas būtu izaudzis vietējā tiesiskā apziņā un līdz ar to, lai būtu atzīta jaunā likuma nepieciešamība vietējos apstākļos”.⁴⁰ A. Valdmanis konstatēja, ka neviens no minētiem priekšnosacījumiem nebija izveidojies, tādēļ viņš apšaubīja projektējamo normu labvēlīgu uzņemšanu un sagaidāmo iedarbību. Viņaprāt, tiesu instanču samazināšana, mēģinot vienkāršot tiesas procesu, nebija labs risinājums, jo zaudētais būtu jāatgūst, upurējot citas vitāli svarīgas tiesas intereses.

Vācu okupācijas iestādes vēl 1941. gada 10. oktobra rīkojumā norādīja, ka esošā tiesu sistēma darbojas kara laika apstākļos, kas nozīmēja arī reformu nepieciešamību. 1942. gadā Tieslietu ģenerāldirekcija pretojās reformu ieviešanai tieslietu jomā, jo šo reformu cēloņi bija meklējami Vācijā, kur to mērķis bija samazināt procesa izdevumus, saīsināt procesam veltījamo laiku un rast izlīdzinājumu tiesas darbinieku vidū. A. Valdmanis rakstā ģenerālkomisāram norādīja, ka Latvijas ģenerālkomisariātā sakarā ar pārmaiņām maksāšanas līdzekļos – pāreju no rubļiem uz ostmarkām (attiecībā viena ostmarka pret desmit rubļiem) – bija ievērojami samazinājušās tiesāšanas izmaksas. Tā kā tiesu darbība bija sašaurināta, un šajā ziņā izmaiņas nebija paredzētas, sakarā ar iztiesājamo lietu mazo skaitu par procesa ieilgumu arī nenācās runāt, jo tas bija pat īsāks nekā 1940. gadā. Visbeidzot, tiesas personāla jautājums, neskatoties uz lieliem zaudējumiem padomju laikā, nepārvaramas problēmas nerādīja. Vietējie apstākļi tādējādi nedeva nekādu pamatojumu kardinālām pārmaiņām vietējo tiesu instanču uzbūvē. Autoram nav izdevies noskaidrot, vai tieši šo A. Valdmaņa argumentu vai citu apstākļu dēļ, bet kardinālas pārmaiņas 1942. gadā Tieslietu ģenerāldirekcijas darbā nenotika.

Tomēr A. Valdmaņa argumentācija nebija gluži precīza, par ko viņš bija labi informēts. Tieslietu ģenerāldirekcijai trūka kvalificēta personāla, ko tā nevarēja atrast, neraugoties uz sludinājumiem laikrakstos un pieprasījumiem darba pārvaldē. Vēl 1943. gada 24. februārī tieslietu ģenerāldirektors rakstīja Kontroles šefa pārvaldei,⁴¹ ka ģenerāldirekcijai jau ilgāku laiku nav izdevies atrast dažus trūkstošus darbiniekus, kas nepieciešami darba veikšanai ģenerāldirekcijas centrālā pārvaldes iestādē. Situāciju centās risināt, nodarbinot uz nepilnu laiku, piemēram, studentus.

Latviešu tiesas kara laikā iztiesāja dažādus nodarījumus. To veidos ieskatu dod, piemēram, pārskats par apgabaltiesas iecirkņu ierosinātām izmeklēšanām 1942. gadā, kas apkopotas Tieslietu ģenerāldirekcijas 1943. gada 4. februāra atskaitē, sadalot pa noziedzīgo nodarījuma veidiem. No šī pārskata redzams, ka visvairāk lietu ierosināts par zagšanām, kas veiktas amatveidīgi (atkārtoti). Arī vispār zādzību skaits bijis ievērojams, kādēļ zādzības vēl

iedalītas divās apakšgrupās – “zagšana, laupīšana un izspiešana” un “svešas mantas piesavināšanās un uzticības nelietīga lietošana”. Nākamie skaitliskā ziņā visbiežāk izdarītie noziegumi bija “mantas, satiksmes, ceļu brīdinājumu zīmju, robežzīmju u.c. tamlīdzīgu zīmju vai priekšmetu bojāšana”, “viltošana” (turklāt visvairāk ir viltoti sevišķi svarīgi dokumenti), “miesas bojājumi”.⁴²

1943. gada 20. aprīlī ģenerālkomisariāta Tiesību nodaļas vadītājs sakarā ar vācu civiltiesu un vietējo iestāžu sadarbību Latvijas krimināltiesību laukā nosacīja, ka krimināllietās “neatkarīgi no šiem noteikumiem vācu tiesas prokurors var pēc sava ieskata pārņemt savā rīcībā jebkuru lietu, kā arī Tiesu palātas prokurors var pēc sava ieskata iesniegt katru lietu vācu tiesas prokuroram”.⁴³ Svarīgs un nozīmīgs bija turpmākais teksts: “Attiecībā uz visām pārējām krimināllietām uzskatāms vispār, ka vācu tiesas prokurors tās nodevis iztiesāšanai vietējās tiesās”.⁴⁴

Vietējām tiesām bija atņemta kompetence daudzās lietās. Tā 1943. gada 3. maijā ģenerālkomisariāta jaunais Tieslietu daļas vadītājs fon Kloks (*Klock*) paziņoja, ka “visās lietās, kurās ir runa par telefona, telegrāfa, radio vai citu pasta ierīču tīšu bojāšanu, ir skartas svarīgas Vācijas valsts intereses. Tas pats attiecas uz preču zādībām pārsūtīšanas laikā pa dzelzceļiem. Tādēļ lūdzu dot rīkojumu, lai tādas lietas vietējās tiesu iestādes piesūtītu man caur Tiesu palātas prokuroru [...]”⁴⁵

ADVOKĀTU SADALĪJUMS LATVIJAS NOVADOS

Daudzas Latvijas pilsētas un pat veseli apriņķi kara dēļ bija palikuši bez neviena jurista. Ja vēl 1941. gadā iedzīvotāji to saistīja ar karadarbības sekām, tad 1942. gadā tas raisīja neizpratni. Tā 1942. gada 24. jūlijā Aizputes apriņķa vecākais vēstulē⁴⁶ informēja tieslietu ģenerāldirektoru A. Valdmani par to, ka Aizputes apriņķis ir palicis pilnīgi bez neviena lietpratēja juridiskos jautājumos, lai gan Aizputes apriņķī ietilpa 19 pagasti un kopā ar Aizputes pilsētu te dzīvoja 30 tūkstoši iedzīvotāju. Satiksmes ierobežojumi un transporta līdzekļu trūkums gandrīz pilnīgi izslēdza iespēju Rīgā vai Liepājā saņemt padomus juridiskajos jautājumos,

turklāt tādām apmeklējumiem būtu nepieciešamas vismaz trīs dienas. Tādēļ aprīņa vecākais izteica lūgumu izvietot Aizputē vismaz vienu advokāta un vienu notāra kantori vai vismaz dot norādījumus Liepājas advokātiem doties izbraucienos uz vietas.

Advokātu sadalījuma nepilnības bija zināmas vismaz no 1942. gada janvāra, jo 1941. gada beigās ģenerālkomisārs pieprasīja no tieslietu ģenerāldirektora to advokātu sarakstu, kuri bija atsākuši darbību pēc 1941. gada vasaras, lai viņus oficiāli varētu apstiprināt amatā. A. Valdmanis prasīto sarakstu iesniedza 1942. gada 29. janvārī. Jau pēc dažām dienām, 2. februārī, ģenerālkomisariāta Tieslietu nodaļas vadītājs fon Nolteins pieprasīja paskaidrojumus par advokātu sadalījumu Latvijas ģenerālapgabalā, jo Rīgā darbojās 165 advokāti un advokātu palīgi, bet Liepājas apgabalā – tikai 7 advokāti un viņu palīgi. Pēc ģenerālkomisariāta ierēdņa domām, tas bija “uzkrītoši, ka šāds sadalījums ir nenormāls un neveselīgs”.⁴⁷ Viņš uzsvēra, ka visiem advokātiem un to palīgiem vajadzētu strādāt tikai savā nozarē un neizmantojot amata apzīmējumu “advokāts” vienīgi kā titulu. Zvērinātu advokātu padome 1942. gada 6. martā, sniedzot paskaidrojumus tieslietu ģenerāldirektoram par advokātu sadalījumu starp Rīgu un pārējiem apgabaliem, atzina, ka šāds stāvoklis izveidojies kara apstākļu dēļ un neatbilst pastāvošajām vajadzībām. Tomēr padome uzsvēra, ka neproporcionāls sadalījums bijis arī agrāk. Kara laikā disproporcija tikai vēl vairāk palielinājusies. Tā, piemēram, 1940. gadā Rīgas apgabalā bijis 75% visu advokātu, bet 1942. gadā – 82% (Jelgavā attiecīgi 11% un 13%, Liepājā – 5,5% un 2%, Daugavpilī – 8,5% un 3%).⁴⁸

Iedzīvotājiem nevēlamo tendenci advokātu skaitam palielināties tajos apgabalos, kur tas jau iepriekš bijis liels, un samazināties apgabalos, kur tas arī iepriekš bijis mazs, Zvērinātu advokātu padome skaidroja ar to, ka Liepāja un Daugavpils piederēja pie visvairāk izpostītajām Latvijas pilsētām, kurās dzīves ritms atšķirībā no Rīgas un Jelgavas nebija paspējis atspirgt no kara izraisītajām sekām. Padome uzskatīja, ka esošais stāvoklis ir jāmaina, tomēr noteikt galīgo advokātu skaitu atsevišķās vietās kara apstākļos neesot iespējams. Turklāt arī kopējais advokātu skaits kopš kara sā-

kuma bija samazinājies uz pusi, 359 zvērinātu advokātu un to palīgu vietā bija palikuši tikai 182 zvērināti advokāti un to palīgi.

Lai stāvokli uzlabotu un visi esošie advokāti varētu sevi materiāli nodrošināt, Zvērinātu advokātu padome ieteica samazināt Rīgas advokātu skaitu līdz 100 agrāko (Latvijas laika) 257 un toreizējo (1942. gadā) 139 vietā.⁴⁹ Tādā gadījumā apmēram 40 zvērinātiem advokātiem un to palīgiem Rīga būtu jāatstāj un darba vieta jāizvēlas citos tiesu apgabalos. Latvijā bija 50 vietas, kurās atradās tiesu iestādes, turklāt 39 vietās bija tikai viena miertiesa. Tāpēc Zvērinātu advokātu padome ieteica, ka Jelgavas novadā varētu būt 30, Daugavpils – 25, Liepājas – 15, bet Rīgas lauku novadā – 10 zvērināti advokāti un to palīgi. Tomēr padome uzsvēra, ka šie skaitļi ir tikai orientējoši, nevis galīgi un negrozāmi, un ieteica cerību, ka zvērināti advokāti, saprotot reformu nepieciešamību, paši, vismaz daļa, izvēlēties citu darba vietu ārpus Rīgas. Tika uzsvērts, ka nepieciešamības gadījumā tiks sperti soļi paredzēto pārkārtojumu veikšanai.

1942. gada 16. jūnijā Zvērinātu advokātu padome izstrādāja plānu, kurā paredzēja, ka līdz 1942. gada 1. jūlijam jāpiesakās tiem zvērinātiem advokātiem, kas būtu ar mieru pārcelties uz dzīvi citur Latvijas ģenerālapgabalā, taču pieteicās tikai viens zvērināta advokāta palīgs. Tāpēc Zvērinātu advokātu padome 12. un 15. jūlija sēdēs sastādīja 35 advokātu un to palīgu sarakstu, kuriem Rīga būtu jāatstāj. Pēc mēneša, 1942. gada 12. augustā, Zvērinātu advokātu padome apkopoja rezultātus, kas bija sasniegti, mēģinot normalizēt stāvokli ar advokātu izvietojumu Latvijas ģenerālapgabalā.⁵⁰ Mēģinājums pārvietot paredzētos 35 advokātus un to palīgus bija beidzies nesekmīgi, jo gandrīz visi izvēlētie kandidāti iebilda pret pārvietošanu uz provinci. Divi bija paziņojuši, ka viņi izstāsies no advokatūras. Galvenie iebildumi bija saistīti ar to, ka pārvietojamiem Rīgā bija privātīpašumi, sieva/vīrs strādāja Rīgā, bērni bija skolas vecumā utt. Labprātīgi atstāt Rīgu neviens nevēlējās.

Lai panāktu vismaz kādu virzību šī jautājuma risināšanā, Tieslietu ģenerāldirekcija tā paša gada 26. augustā izstrādāja kritērijus,

uz kuriem būtu jābalstās, izvēloties kandidātus, kuriem būtu jādodas uz provinci. Trīs pirmie no tiem bija šādi: palikt iepriekšējā vietā drīkstēja tādi advokāti, kas nodarbojās tikai ar advokatūru un savus pienākumus pildījuši nevainojami, nākamie bija augstskolu mācību spēki – juristi, kas drīkstēja palikt savās vietās, jo tas stiprinātu advokatūras prestižu, kā trešais tika minēts darba stāža faktors. Visbeidzot, sevišķi svarīgu iemeslu dēļ, to pamatojot, padome varēja izlemt par kāda atsevišķa advokāta palikšanu.

Tā kā visas darbības beidzās bez rezultātiem, 1942. gada 12. novembrī ģenerālkomisariāta Tieslietu nodaļas vadītājs daļēji piekāpās jautājumā par zvērinātu advokātu un viņu palīgu pārvietošanu.⁵¹ Pamatojoties uz aprēķiniem, ka apmēram 20 zvērinātu advokātu varētu pamest darbu advokatūrā, kas neatbilstu vācu interesēm, fon Nolteins neiebilda, ka Rīgā paliktu 120 advokātu un to palīgu. Tomēr nāves vai atkāpšanās gadījumos Rīgā nerastos brīvas vietas advokatūrā, līdz būtu sasniegts iepriekš izvēlētais advokātu skaits. 1942. gada 16. novembrī tika izveidots jauns saraksts, pēc kura Rīgā tiktu atstāti darboties 84 zvērināti advokāti un 33 viņu palīgi.

Tomēr arī tagad jautājums par advokātu pārvietošanu nebija pilnīgi atrisināts. 1942. gada 22. decembrī Zvērinātu advokātu padome lūdza tieslietu ģenerāldirektoru pagarināt aizbraukšanas termiņus, jo vairāki advokāti to, ka viņiem būs jāatstāj Rīga, “dabūja zināt tikai tagad”.⁵² Lietu likvidācijai, personīgo un ģimenes lietu nokārtošanai, dzīvokļa un transporta jautājuma risināšanai tika lūgts pagarināt termiņu līdz 1943. gada 15. jūnijam, ja padome, vadoties pēc apstākļiem, to atzītu par nepieciešamu. 1942. gada 23. decembrī A. Valdmanis piekrita termiņu pagarinājumam.

1942. gada 20. martā A. Valdmanis ziņojumā ģenerālkomisāram⁵³ par to, ka, sākot ar 1943. gadu, vairs netiks dotas atļaujas privātdavokātiem uzstāties tiesās Rīgā, Jelgavā un Liepājā, norādīja, ka Daugavpilī tomēr tiks paturētas tiesības izdot atļaujas zvērinātu advokātu un viņu palīgu nepietiekamā skaita dēļ. Fon Nolteins 1942. gada 12. decembrī neiebilda šādam lietu noregulējumam, kas gan bija pretrunā ar viņa 1942. gada 19. oktobra

rīkojumu par jaunu atļauju izsniegšanas privātdavokātiem aizliegumu. Kopumā privātdavokātiem bija izsniegtas 36 atļaujas strādāt savās dzīvesvietās agrāko 78 vietā. Tas galvenokārt bija darīts tāpēc, lai iedzīvotāji nepaliktu pilnīgi bez juridiskās palīdzības.

LIKUMU PIEMĒROŠANA

1942. gada decembrī radās nesaskaņas par vācu sodu normu izziņošanu Latvijas ģenerālapgabalā. 1942. gadā no 25. oktobra līdz 7. novembrim Daugavpilī iznākošajā laikrakstā “Daugavas Vēstnesis” tika publicēta rakstu sērija ar nosaukumu “Jaunie sodu noteikumi”, kurā bija pārtulkoti un komentēti šie likumi. Vēl 10. jūlijā tieslietu ģenerāldirektors bija izteicis priekšlikumu, ka gadījumā, ja tiktu publicēti apcerējumi par juridiskiem jautājumiem, tie iepriekš ar viņa starpniecību būtu jāaskaņo ar ģenerālkomisāru. Šāda kārtība pēc divām dienām tika arī apstiprināta.

Tā kā šī rakstu sērija nebija saskaņota ar Tieslietu ģenerāldirekciju, tad ģenerālkomisariāta, Tieslietu ģenerāldirekcijas un atbildīgo iestāžu starpā izraisījās diskusija par to, kam būtu jākontrolē šādi raksti. Tiesu palātas prokurors Adolfs Robežnieks vēstulē ģenerāldirektoram A. Valdmanim uzsvēra, ka rakstu autors, Daugavpils apgabaltiesas loceklis Žanis Ozoliņš, patstāvīgi pārtulkojis šos noteikumus, aizsteidzoties priekšā likuma oficiālajam tulkojumam: “Noteikumu tekstu tulkojums, kā arī komentāri, nerunājot par to trūkumiem no literārā viedokļa, novirzes no latviešu krimināltiesībās vispār pieņemtās terminoloģijas [...], bet komentāros atrodami atzinumi, kuri nav pieņemami no dogmatiskā, kā kriminālpolitikas viedokļa.”⁵⁴

Atbildot uz šādiem apgalvojumiem, 1942. gada 18. decembrī⁵⁵ Ž. Ozoliņš rakstīja paskaidrojumu, kurā uzsvēra, ka “Daugavas Vēstnesi” kontrolē laikraksta redakcija un novada komisārs. Laikraksta redakcija, noskaidrojot, ka tai nav nepieciešama nekāda, izņemot novada komisāra, atļauja, nolēmusi publicēt rakstu sēriju. Turklāt viņš esot rakstījis kā privātpersona, uz kuru nav attiecināmi iepriekšminētie rīkojumi par rakstu iesūtīšanu

iepriekšējai pārbaudei. Tāpat Ž. Ozoliņš noraidīja aizrādījumu par trūkumiem no literārā viedokļa, norādot, ka tas vairāk ir tehniskas dabas jautājums un arī oficiālajiem tulkojumiem esot šāda veida kļūdas. Kā pēdējo argumentu Ž. Ozoliņš minēja faktu, ka tie nav atzinumi, bet komentāri, kas ir diskutējami, turklāt arī tie smelti no atzītiem vācu avotiem. Viņš arī atzīmēja, ka noteikumu speciālās daļas 16 pantu deviņos gadījumos iedzīvotājiem ir piedraudēts ar nāves sodu, kas bija mudinājis viņu šos likumus ātrāk darīt zināmus sabiedrībā.

Tieslietu ģenerāldirektoram iepazīstoties ar Ž. Ozoliņa paskaidrojumu, šī lieta 1943. gada 8. janvārī tika slēgta. Rezultātā tika nolemts lūgt ģenerālkomisāru dot attiecīgus norādījumus laikrakstu redakcijām, lai tās turpmāk juridiska satura rakstus sūtītu iepriekšējai pārbaudei.

Nobeigumā jāatzīmē, ka Tieslietu ģenerāldirekcijas darbība tika pārtraukta reizē ar visas latviešu Zemes pašpārvaldes darbību 1944. gada septembrī. Visu kara laiku to kontrolēja ģenerālkomisariāta Tieslietu nodaļa. Bez Tieslietu ģenerāldirekcijas pakļautībā esošajām tiesu iestādēm Latvijas ģenerālapgabalā darbojas vesela rinda citu tiesu, kuru jurisdikcijā atradās visas nozīmīgākās lietas. Vispārējos vilcienos vietējo tiesu darbība aprobežojās ar civillietu izskatīšanu. Okupācijas vara iesaistīja atsevišķus tiesnešus politiski apcietināto lietu izvērtēšanā, taču lēmumus šajās lietās latviešu tiesneši nepieņēma. Tādējādi arī vietējās tiesas bija līdzatbildīgas okupācijas varas nostiprināšanā, lai gan konkrētajiem cilvēkiem tas dažkārt nozīmēja ātrāku atbrīvošanu no ieslodzījuma. Okupācijas vara nesteidzās izskaidrot iedzīvotājiem jaunās tiesību sistēmas īpatnības, kā rezultātā daudziem nebija skaidra lietas piekritība. Iedzīvotājiem bija apgrūtināta arī savu tiesību aizstāvju izmantošana, kas sevišķi skāra lauku apvidus.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ Gerald P. Basler (2000). *Alfred Valdmanis and the politics of survival*. Toronto etc.: University of Toronto Press; Haralds Biezais (1992). *Latvija kāškrusta varā: Sveši kungi, pašu ļaudis*. Īstlansinga: Gauja.

- ² Robert G. Waite (1994). Kollaboration und deutsche Besatzungspolitik in Lettland 1941 bis 1945. In: Werner Röhr (Hrsg.). *Okkupation und Kollaboration (1938–1945)*. Berlin; Feidelberg: Hühthig, S. 217–237.
- ³ Ēriks Jēkabsons, Valters Ščerbinskis (sast.) (2007). *Latvijas advokatūra: Zvērināti advokāti un zvērinātu advokātu palīgi biogrāfijās, 1919–1945: Biogrāfiskā vārdnīca*. Rīga: Latvijas Valsts vēstures arhīvs.
- ⁴ Arnolds Aizsilnieks (1968). *Latvijas saimniecības vēsture, 1914–1945*. Stokholma: Daugava, 1968; Daina Bleiere, Ilgvars Butulis, Inesis Feldmanis, Aivars Stranga, Antonijs Zunda (2007). *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)*. Rīga: Jumava.
- ⁵ Dītrihs A. Lēbers (zin. red.) (2000). *Latvijas tiesību vēsture (1914–2000): Mācību grāmata juridiskajām augstskolām un fakultātēm*. Rīga: LU žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds.
- ⁶ Boriss Zemgals (1949). *Dienas baltās nebaltās: Stāsts par Alfrēda Valdmaņa darbu tautai un tēvzemei*. Ženēva: Leonīds Zemgals.
- ⁷ Jānis Lejiņš (1971). *Mana dzimtene atmiņu un pārdomu atspulgā*. Vesterosa; Kārlis Rītums (2005). *Kā es to redzēju*. Rīga: Jumava.
- ⁸ *Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs* (turpmāk: LVVA), P-822-1-4, 7. lp.
- ⁹ Līdz 1942. gada maijam to dēvēja par Tieslietu galveno direkciju.
- ¹⁰ LVVA, P-822-1-1, 336. lp.
- ¹¹ *Tēvija*, Nr. 107, 03.11.1941.
- ¹² LVVA, P-822-1-1, 77. lp.
- ¹³ Turpat.
- ¹⁴ *Rīkojumu Vēstnesis*, Nr. 275, 1942.
- ¹⁵ Turpat, Nr. 239.
- ¹⁶ Turpat, Nr. 276.
- ¹⁷ Uzsākusi darbību vācu Sevišķā tiesa. Nāves sodi dzīvokļu apzadzējiem un zagto mantu uzpircejiem. *Jēkabpils Vēstnesis*, 18.12.1941.
- ¹⁸ Uwe Danker (1997). Der gescheiterte Versuch, die Legende der “sauberen” Zivilverwaltung zu entzaubern. In: Robert Bohn (Hrsg.). *Die deutsche Herrschaft in den “germanischen” Ländern 1940–1945*. Stuttgart: Steiner, S. 170.
- ¹⁹ *Rīkojumu Vēstnesis*, Nr. 45, 1942.
- ²⁰ Sk. arī: Jēkabs Ozols (1983). Latviešu nacionālā pretestības kustība 1940–1945. *Kara Invalīds*, Nr. 28, 32. lpp.
- ²¹ *Rīkojumu Vēstnesis*, Nr. 45, 1942.
- ²² LVVA, P-69-1.a-12, 17.–23. lp.
- ²³ Bundesarchiv zu Berlin, R6. f., 82. l., 3. lp.
- ²⁴ LVVA, P-70-5-32, 47. lp.
- ²⁵ LVVA, P-822-1-1, 173. lp.
- ²⁶ O. Dzeņš (1971–1978). *Muna dzeive*. Mīnhene. 3. sēj., 124. lp.
- ²⁷ Viktors Straubs (2003). *Trīs armijās: kāda vidzemnieka atmiņas (1939–1945)*. Aizpute: Harro von Hirschheydt, 83. lpp.
- ²⁸ LVVA, P-822-1-1, 171. lp.

- ²⁹ Turpat, 334. lp.
- ³⁰ Tie bija: Kārlis Striķis, Vladimirs Balodis, Voldemārs Bišentrops, Teodors Cīrulis, Voldemārs Pulciņš, Jānis Norvelis, Aleksandrs Cīrulis, Rolands Viļums, Jēkabs Strazds, Miķelis Grundulis.
- ³¹ LVVA, P-822-1-1, 169. lp.
- ³² Tie bija: Jānis Sekste, Jānis Krūmiņš, Alfons Klingo, Aleksandrs Malkins, Rūdolfs Plauks, Pēteris Eferts, Arvids Dikmans, kā arī viceprokurors Aleksandrs Štolcs.
- ³³ LVVA, P-822-1-1, 168. lp.
- ³⁴ Turpat, 166. lp.
- ³⁵ Waite. Kollaboration und deutsche Besatzungspolitik, S. 227.
- ³⁶ LVVA, P-822-1-1, 63.-65. lp.
- ³⁷ Zemgals. *Dienas baltās nebaltās*, 77. lpp.
- ³⁸ LVVA, P-97-1-17, 1.-2. lp.
- ³⁹ Turpat, 97.-99. lp.
- ⁴⁰ Turpat.
- ⁴¹ LVVA, P-97-1-20, 82. lp.
- ⁴² LVVA, P-822-1-2, 28. lp.
- ⁴³ LVVA, P-822-1-27, 4. lp.
- ⁴⁴ Turpat.
- ⁴⁵ Turpat, 9. lp.
- ⁴⁶ LVVA, P-97-1-3, 46. lp.
- ⁴⁷ Turpat, 26. lp.
- ⁴⁸ Turpat, 31. lp.
- ⁴⁹ Turpat, 32. lp.
- ⁵⁰ Turpat, 47. lp.
- ⁵¹ Turpat, 63. lp.
- ⁵² Turpat, 75. lp.
- ⁵³ Turpat, 33. lp.
- ⁵⁴ LVVA, P-822-1-20, 28. lp.
- ⁵⁵ Turpat, 30. lp.

JUDICIARY POWER IN THE GENERAL DISTRICT OF LATVIA DURING THE PERIOD OF GERMAN OCCUPATION

Edvīns Evarts

Dr. hist., researcher at the Institute of the History of Latvia, University of Latvia.

Scientific interests: everyday life in Latvia during World War II.

The origins and activities of the Directorate-General of Justice is a clear example of the attitude Nazi Germany took against the people of the occupied territories. German institutions intervened but little in its daily work, for the competence of Directorate-General was limited and in the beginning Latvian judges had the right to deal only with divorces, unimportant civil cases and, by the end of war, all cases that had something to do with Latvians and their needs. All the most important cases were judged by specially introduced German courts. German courts could check up any local verdict and change it even a year later. Directorate-General dealt with mainly technical problems while some Latvian judges might be involved by Germans in cases of political repressions time after time.

Key words: World War II, Latvia, courts, Directorate-General of Justice.

Summary

After invading the Soviet Union, German Wehrmacht in a few weeks had conquered most of the Baltic when the swift northward movement of the front line stopped. Because of this was delayed the creation of the German Civilian Rule that among other things would have meant full introduction of the German judiciary system. German military administration had not been given precise instructions how to rule the newly conquered areas. This created a situation when the German military administration stayed away from any matters that had no relation to their direct duties and at the same time they were interested in the restoration of the local judiciary institutions.

To maintain order in the conquered territories a Directorate-General of Justice was permitted to be established in July 1941. This Directorate had to carry out those everyday legal activities for which the Germans lacked trained staff. The operation of the Directorate was onerous from the very beginning and it suffered from lack of office space despite the fact that many judiciary institutions were never restored. Occupation authorities did not interfere much because activities of the Directorate-General were very limited and Latvian judges initially had the rights to deal only with divorces, unimportant civil cases and, by the end of war, all cases that had something to do with Latvians and their needs. This assumption is supported by a statement of the Director-General of Justice from the end of 1941 that only 5% of prisoners have been arrested by the request of the Directorate. The rest were political prisoners the Directorate had nothing to

do with. All the most important cases were tried by specially established German courts who had the rights to check up any local verdict and change it even a year later.

The German Civilian Rule began to take interest in the work of Directorate-General of Justice or rather in the possibilities to use Latvian judges to do the occupiers bidding only around November 1941 when the need arose to uphold the action and try the cases of political prisoners as fast as possible because their arrest warrants were based only on denunciations. It was expected from the Latvian judges to try at least 25 cases per month. In the beginning the Germans asked for ten judges but later, when cooperation proved to be rather successful, for another ten.

German occupying authorities in Latvia applied laws unknown to the local population, for the German Law, used by the German courts, was rarely translated into Latvian completely or the translation was going on too slow. Thus Latvian judges did not exactly know which laws should be used. In addition the rights of Latvian judges were significantly limited as they were not allowed to try the cases where even one party was a German.

In general, Latvia experienced serious lack of jurists. Some regions had not a single graduate law student among their population, to say nothing of judges or lawyers. All attempts to level at least the distribution of lawyers in the General District of Latvia had little effect and only by the end of 1943 a certain compromise was achieved to give access to consultations of jurists throughout the Latvian territory. Despite the serious limitations put upon the activities of the Directorate-General of Justice, by the beginning of 1942 the occupying authorities wanted to limit them even more, until after a lengthy exchange between the Director-General of Justice and officials of the German Civilian Rule the "simplification of government", as the Germans called it, was cancelled. The Directorate-General of Justice ceased its activities in the General District of Latvia in September 1944 together with all other institutions of the General Land Authority. At the same time the German courts were gradually withering away, replaced by the German military tribunal.

EVAKUĀCIJA/BĒGŠANA NO LATVIJAS 1944. GADĀ: JAUNS NOVĒRTĒJUMS UZ JAUNAS DATU BĀZES*

Kārlis Kangeris

Dr. hist., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta pētnieks.
Zinātniskās intereses: vācu okupācijas laiks Latvijā/Baltijā, starptautiskā diplomātija Baltijas jūras baseina telpā 20. gs., Latvijas PSR Valsts drošības komitejas darbības izpēte.

Latvijas iedzīvotāju skaits, kas Otrā pasaules kara laikā no Latvijas bija nonācis Vācijas reihā, līdz šim zinātniskajā literatūrā tika lēsts no 240 000 līdz 300 000 personu. To starpā civilistu (1944. gada bēgļi un evakuētie) esot bijis no 175 000 līdz 250 000. Ar kuģiem no Rīgas esot evakuēti 70 000, no Liepājas – 60 000, no Ventspils – 30 000 personu, bet pa zemesceļu Vācijā nonākuši vēl 30 000 personu. Izvērtējot Vācijas Federālajā militārrhīvā līdz šim pētniecībā neizmantotus fondus, iegūstam pavisam citus skaitļus, kas ir ievērojami mazāki nekā agrāk pētniecībā un literatūrā minētie. Latviju 1944. gadā atstāja tikai 102 500 civilistu (ar kuģiem no Rīgas 34 000, no Liepājas 40 000, no Ventspils 8500 personu, bet pa zemesceļu kopā 20 000 personu). Kopā ar citām personu grupām no Latvijas Vācijā 1945. gada sākumā kopumā bija nonācis 171 000 personu.

Atslēgas vārdi: Otrais pasaules karš, vācu okupācija, civiliedzīvotāju evakuācija, bēgšana, latvieši Vācijā.

I

Par Latvijas iedzīvotāju skaitu, kas Otrā pasaules kara beigu posmā – 1944./1945. gadā atstāja Latviju un nonāca Vācijā, pētniecībā līdz šai dienai nav ne īstas skaidrības, ne arī vienprātības. Tā vēstures literatūrā un demogrāfiskos darbos varam atrast dažādus kopskaitļus. Vislielākais minētais kopskaitlis ir 300 000 personu,¹ kuru kā iespējamu norāda latviešu bēgļu pārstāvji Vācijā, kas centās izveidot jaunu bēgļu pārstāvniecību Vācijā. Otru

* LETONIKA Raksts izstrādāts Valsts pētījumu programmas “Nacionālā identitāte: valoda, Latvijas vēsture, kultūra un cilvēkdrošība” ietvaros.

lielāko latviešu skaitu Vācijā min Latvijas Nacionālās komitejas prezidents ģenerālis Rūdolfs Bangerskis savā vēstulē bijušam Latvijas sūtnim Zviedrijā Voldemāram Salnajam – kopā 290 000 personu, no kurām 250 000 esot civilisti, bet 40 000 – karavīri.²

Nākamo lielāko latviešu skaitu Vācijā “aprēķinājuši” padomju avoti, kā pamatojumu uzdodot Latvijas PSR Ārkārtējās izmeklēšanas komisijas datus par nacistiskajiem noziegumiem Latvijas teritorijā.³ Šī padomju avota kopskaitlis ir 279 615 personas, dažkārt to noapaļojot līdz 280 000 personu.

Mazliet mazāku skaitu uzdod 1945. gada februārī Potsdamā dibinātā Latvijas Nacionālā komiteja (LNK), kas pēc kara beigām atradās Lībekā, Vācijā nonākušo Latvijas iedzīvotāju kopskaitu vērtējot ap 265 000 personu.⁴ Šo personu sadalījums pa apakšgrupām redzams 1. tabulā.

1. tabula

LATVIEŠI VĀCIJĀ 1945. GADA FEBRUĀRĪ

Piespiedu kārtā nosūtīti darbos	23 000
Gaisa spēku izpalīgi	12 000
Latviešu leģionam piederīgie	30 000
Ierakumu darbos Prūsijā	10 000
Ar kuģiem no Rīgas	70 000
Ar kuģiem no Liepājas	60 000
Ar kuģiem no Ventspils	30 000
Pa zemesceļu bez reģistrācijas	30 000

Civilbēgļu/evakuēto skaits šai pārskatā kopā ir 190 000 personu (ar kuģiem no Rīgas, Liepājas un Ventspils pārvestie, kā arī pa zemesceļu Vācijā nonākušie).

Kā nākamais šai kopsakarībā jāmin jau trimdas/emigrācijas laikā apzinātais/vērtētais kopskaitlis – 240 000 cilvēku –, kuru pēc kara Vācijā “aprēķinājis” Latviešu trimdas bēgļu dzīves arhīva vadītājs Jēkabs Rasmanis.⁵ Viņš pēc ierašanās veida, kā personas nonāca Vācijā, izšķir piecas grupas, kas parādītas 2. tabulā.

2. tabula

LATVIEŠI VĀCIJĀ, SADALĪTI PĒC IERAŠANĀS VEIDA

Militārā dienestā vai palīgdienestos iesaistītie, rūpniecībā mobilizētie	ap 50 000
Masu evakuācija caur Rīgas ostu	70 000
Masu evakuācija caur Liepājas ostu	60 000
Masu evakuācija caur Ventspils ostu	30 000
Pa dzelzceļu un zemesceļiem	30 000

Arī pēc šiem “aprēķiniem” Vācijā nonākušo civilistu skaits bijis 190 000 personu, identiski kā LNK pārskatā.

Nākamais avots Latvijas iedzīvotāju skaita noteikšanai, kas kara laikā ieradās Vācijā, ir Latvju enciklopēdija, kas iznāca 1950. gadā Stokholmā. Enciklopēdijas autori norāda, ka kara laikā uz Vāciju devās ap 265 000 personu, to skaitā iekļaujot 63 175 vācbaltiešus, kas Latviju atstāja 1939. un 1941. gadā izceļošanas un pēcizceļošanas akciju ietvaros. Latviešu civilistu skaitu Vācijas reihā enciklopēdijas autori novērtē starp 175 000 un 180 000 personu, atsaucoties uz pašu latviešu ziņām.⁶

Tā nu autori vēlākos gados un pat šodien, rakstot par Otro pasaules karu un Latvijas atstāšanu 1944. gada rudenī, turas pie kāda no šiem iepriekš minētajiem skaitļiem. Piemēram, Ilgvars Veigners min 250 000 cilvēku.⁷

Vienīgais autors, kurš līdz šim ir mēģinājis detalizētāk pētīt bēgļu straumes no Latvijas uz Vāciju 1944./1945. gadā, ir šī raksta autors (Kārlis Kangeris). Savā pirmajā publicētajā darbā par šo tematu (1988. g.) konstatēju, ka Latviju no 1944. gada septembra līdz 1945. gada janvārim atstājuši ap 180 000 civiliedzīvotāju,⁸ citām cilvēku kategorijām tuvāk nepievēršoties. Citā, garākā rakstā es par Vācijā nonākušo Latvijas iedzīvotāju skaitu minēju, ka tas varētu būt vai nu 265 000, vai arī 285 000 cilvēku.⁹ Diferenci, 20 000 cilvēku, radījušas neskaidrības par no Liepājas un Ventspils ostām izvestajiem Latvijas iedzīvotājiem. Vācijā nonākušos Latvijas iedzīvotājus sadalīju četrās grupās, kas atspoguļotas 3. tabulā.

3. tabula

LATVIEŠI VĀCIJĀ PA GRUPĀM

Piespiedu kārtā evakuētas personas	25 000
Militārpersonas	50 000
Koncentrācijas nometņu ieslodzītie	15 000
Dažādu grupu civilbēgļi	175 000 resp. 195 000

Arī toreiz manis dotais civilbēgļu skaits svārstījās tais pašās robežās kā citos iepriekš minētos avotos – līdz 195 000 civilistu. (Tolaik savas vēsturnieka karjeras sākumā vēl nekritiski paļāvos uz sekundārajiem avotiem.)

Šos manis publicētos skaitļus pētniecība šodien visumā ir akceptējusi, kā tas redzams no dažādām nozīmīgām publikācijām Latvijā. Tos lieto Heinrihs Strods savā monogrāfijā par vācu okupācijas laiku Latvijā,¹⁰ kā arī grāmatas “Latvija Otrajā pasaules karā” autori.¹¹ Tomēr šo grāmatu autori nav ievērojuši, ka savos pēdējos darbos par bēgšanu/evakuāciju no Latvijas 1944./1945. gadā esmu sācis no šiem skaitļiem atkāpties. Tā jau 2000. gadā publicētā rakstā norādīju, ka neesmu vairs pārliecināts par savu agrāk minēto skaitļu pareizību, ko pamatoju ar saviem jaunākajiem pētījumiem par latviešu evakuāciju no Rīgas 1944. gadā (agrāk uzrādot 70 000 personu), kas līdz šim esot bijuši par daudz augstu.¹² Plašākas korekcijas esmu ieviesis 2006. gadā publicētajā rakstā, Vācijā nonākušo Latvijas iedzīvotāju skaitu samazinot līdz 210 000 cilvēku, arī minot sadalījumu pa atsevišķām grupām (sk. 4. tabulu).¹³

4. tabula

LATVIEŠI VĀCIJĀ PA GRUPĀM PĒC KANGERA 2006. GADĀ
DOTA SADALĪJUMA

Civilisti	140 000
Militārpersonas	40 000
Koncentrāciju nometņu ieslodzītie	5000
Pirms 1944. gada atvestie	25 000

Tomēr šai rakstā nav tuvāk skaidrots, kāpēc un uz kāda pamata šīs skaitļu korekcijas izdarītas. (Nepareizs, par mazu, šajā tabulā noteikti ir koncentrācijas nometnēs ieslodzīto skaits.)

Šos skaitļus vēlreiz esmu korigējis 2009. gadā divās demogrāfijas ekspertīzēs par Latvijas iedzīvotāju zaudējumiem Otrā pasaules kara laikā, kas rakstītas "Komisijas PSRS totalitārā komunistiskā okupācijas režīma upuru skaita un masu kapu vietu noteikšanai, informācijas par represijām un masveida deportācijām apkopošanai un Latvijas valstij un tās iedzīvotājiem nodarīto zaudējumu aprēķināšanai" uzdevumā un nav publicētas.¹⁴ Šajos rakstos latviešu kopskaits (minimālais) tiek lēsts 185 000 personu, turklāt civilbēgļu skaits ir samazinājies līdz 110 000 personu. Šajos aprēķinos ir samazinājies no Liepājas izbraukušo personu (līdz 45 000), kā arī par zemesceļu Vācijā nonākušo personu skaits.

Latviešu bēgļu skaita noteikšanā ar jaunu publikāciju 2006. gadā klajā nācis Heinrihs Strods, kurš mēģinājis apvienot padomju iestāžu skaitļus ar trimdas latviešu minētajiem datiem. Kombinējot šos datus, Strods nonāk pie secinājuma, ka pēc Vācijas kapitulācijas Vācijā, respektīvi, Rietumos atradās ap 200 000 latviešu.¹⁵ Pret šo metodi principā nekas nav iebilstams. Vienīgi neapmierina autora nekritiskā pieeja padomju minētajam skaitlim, ka Vācijā un Austrijā 1945. gadā pēc kapitulācijas atradušies 160 112 latvieši. Ja paskatās tuvāk uz šī kopskaita atšifrējumu, ko veido 4804 vīrieši, 68 908 sievietes un 86 400 bērni, tad šie dati par sadalījumu vīriešos, sievietēs un bērnos izrādās pilnīgi neticami, līdz ar to jāapšaubā arī kopskaitļa ticamība. Ir zināms, ka no Latvijas evakuēto civilistu starpā ap 40% bija vīriešu kārtas (sk. tālāk). Tāpēc šo Stroda aprēķināto skaitli – 210 000 personu – nevar uzskatīt par pareizi aprēķinātu, un tāpēc tas pētniecībā nav pieņemams.

Kā redzams no šeit minētajiem datiem, tad jautājums par Latvijas iedzīvotāju kopskaitu, kas vācu okupācijas laikā atstāja Latviju un nonāca Vācijā un tās pārvaldītajos okupētajos apgabalos, līdz šai dienai nav īsti noskaidrots. (Ka šai jautājumā iespējams iegūt lielāku skaidrību, rāda mani pēdējo gadu darbi.) Tāpat nav īsti skaidrs, kādas Latvijas iedzīvotāju kategorijas nonāca Vācijā – vai tie bija civilbēgļi, karavīri vai arī kādai citai grupai piederīgie, piederību nosakot pēc Latvijas atstāšanas iemesliem (darbs Vācijā, bēgšana/evakuācija no Latvijas u.c.). Vēl mazāka vai vispār nekādas skaidrības nav par Latviju atstājušo iedzīvotāju demogrāfisko

un sociālo sastāvu – gan kopumā par visiem, kas atstāja Latviju, gan par atsevišķām Latvijas atstājēju grupām/kategorijām. Neskaidrības iepriekš aprakstītajos pārskatos par Latvijas iedzīvotāju nonākšanu Vācijā vēl ir tai ziņā, ka ne vienmēr ir skaidrs, vai rakstā runa ir tikai par 1944./1945. gada “izceļotāju” grupu vai par visām izceļotāju grupām kopumā (sākot ar 1942. gadu).

II

Kā pirmie Otrā pasaules kara laikā Vācijas reihā nonāca tie latvieši, kas bija piesaistījušies t.s. pēcizceļošanas akcijai (*Nachumsiedlung*). Šī akcija norisinājās, kad jau pusgadu Latvijā bija valdījusi padomju vara. Pēcizceļošana sākās 1941. gada 23. janvārī un beidzās aprīlī, tās gaitā ar 16 dzelzceļa ešeloniem un 7 kuģa transportiem no Latvijas uz Vāciju pārveda 10 900 personas. Vācijā pēcizceļotājus (vācu oficiālajā terminoloģijā šīs personas skaitījas “bēgļi”) sadalīja pa 7 apgabaliem un 121 nometni (*Lager*), kas bija speciāli iekārtotas šai grupai. Vācijā visas šīs personas pakļāva dažādām pārbaudēm, ieskaitot viņu politiskos uzskatus un nostāju pret Vāciju. Par svešiniekiem, respektīvi, latviešiem, pārbaudes komisijas atzina 1821 personu: 657 vīriešus, 706 sievietes un 458 bērnus.¹⁶ Pēc Himlera norādījumiem šīs nevācu izcelsmes personas bija cik vien drīz iespējams jāšūta atpakaļ uz agrākajām dzīvesvietām, kas pēc Vācijas–PSRS kara sākšanās arī notika.¹⁷

Pēcizceļošanas “bēgļu” grupai trimdas laiks Vācijā bija īss: daudziem militārekspertiem tikai daži mēneši, pārējiem arī ne vairāk par gadu. Tomēr mums trūkst eksaktu ziņu par personu skaitu, kas no šiem 1821 latviešu “pēcizceļotājiem” pēc 1941. gada 22. jūnija atgriezās Latvijā vai arī izlēma palikt Vācijā,¹⁸ taču Vācijā palicēju bija maz – daži simti.

Visi 1941. gada latviešu “bēgļi” vēl nebija nosūtīti atpakaļ uz Latviju,¹⁹ kad jau Vācijā sāka ierasties nākamie latvieši. 1941. gada beigās pirmās bija 150 strādnieces vecumā no 18 līdz 35 gadiem. Kad strādnieku vervēšanas akcijas Latvijā nedeva gaidītos rezultātus, vācu pārvalde 1942. gada sākumā atmeta brīvprātības principu un sāka ķerties pie “piespiedu darba klausību dekrēta” izmantošanas.

Latvijā notika trīs akcijas, kurās piespiedu kārtā “savervēja” darbaspēku un aizveda uz Vāciju:

“Jaunsaimnieku” akcija no 1942. gada marta līdz 21. maijam. Vācu civilpārvalde par jaunsaimniekiem dēvēja tos “politiski neuzticamos elementus, kuri boļševiku laikā savas komunistiskās nostājas dēļ apsaimniekošanā bija saņēmuši 10 ha lielas saimniecības”.²⁰ Akcijas ietvaros uz Vāciju nosūtīja 2517 personas, no kurām 2100 bija vīrieši, bet 417 – sievietes.

“Latgales” akcija 1942. gada maijā un jūnijā. Tā kā bija paredzēts, ka Latvijas ģenerālpagabalam uz Vāciju vasaras sākumā jānosūta 8000 strādnieku, tad uz Drošības policijas un SD komandiera Rūdolfā Langes ieteikuma pamata šos strādniekus “savervēja” Latgalē, lietojot varu. Šīs personas visumā tika uzskatītas par politiski neuzticamām un “sveštautiešiem” (poļi, vecticībnieki). Uz Vāciju nosūtīja 8258 personas – 5606 vīriešus un 2652 sievietes. Šis darbaspēks bija paredzēts iesaistīšanai lauksaimniecībā.²¹

“Vasaras ceļojuma” (*Sommerreise*) akcija norisa atkal Latgalē 1943. gada 25. augustā. Vajadzēja apcietināt un uz darbu Vācijā nosūtīt “politiski neuzticamās” personas, kas jau iepriekš bija atzīmētas sarakstos. Pavisam sagūstīja 3284 personas: 958 vīriešus, 1285 sievietes un 1041 bērnu līdz 14 gadu vecumam. Vispirms visus nosūtīja uz Salaspils nometni, no kurienes visus pieaugušos nosūtīja tālāk uz Vāciju.²²

Tā piespiedu kārtā uz Vāciju aizveda 12 800 personu, kuras galvenokārt nonāca Ziemeļvācijā, mazāks skaits arī Pomerānijā un Tīringijā. Bez tam uz Vāciju līdz 1943. gada beigām uz brīvprātības pamata, ar parakstītiem darba līgumiem bija devušies pāri par 2000 Latvijas iedzīvotāju. Tādējādi Vācijā strādājošo Latvijas iedzīvotāju kopskaits 1943. gada beigās bija ap 15 000.²³

Uz darbiem Vācijā regulāri sūtīja arī jauniešus t.s. Reiha darba dienesta ietvaros (*Reichsarbeitsdienst* – RAD). Pēc nokalpošanas gada viņi atgriezās Latvijā. Tomēr pēdējais iesaukums (ceturtā RAD vervēšanas akcija 1943. gada jūlijā/augustā), ap 1100 jauniešu, 1944. gadā palika Vācijā un vēlāk tika iesaistīts Latviešu leģionā.²⁴

1943. gada beigās sākās arī Latvijas iedzīvotāju sūtīšana uz koncentrācijas nometnēm Vācijā, respektīvi, tās okupētajās

teritorijās. Līdz 1944. gada vidum no Salaspils nometnes un Latvijas cietumiem uz koncentrācijas nometnēm bija nosūtīts ap 2000 personu. Vēl plašāka apcietināto sūtīšana norisa, kad vācieši pakāpeniski sāka realizēt savus Baltijas telpas atstāšanas plānus, t.i., no 1944. gada vasaras.

Kopā savelkot, varam konstatēt, ka 1944. gada jūnijā/jūlijā, kad vācieši sāka realizēt savus plānus par Baltijas telpas izvākšanu, Vācijā un tās okupētajos apgabalos jau bija nonākuši/atradās, mazākais, 18 000 Latvijas iedzīvotāji (sk. 5. tabulu).

5. tabula

LATVIEŠI VĀCIJĀ 1944. GADA VASARAS SĀKUMĀ

Piespiedu kārtā darbos atvestie	ap 13 000
Ar darba līgumiem darbā esošie	ap 2 000
RAD esošie jaunieši	1 100
Koncentrācijas nometnēs ievietotie	ap 2 000
Kopā	ap 18 100

III

Latvijas atstāšana lielā skaitā sākās tikai 1944. gada augusta sākumā. Nākamajos mēnešos līdz gada beigām uz Vācijas reihu aizplūda civilbēgļi (evakuētie), uz turieni pārveda latviešu militārpersonas, kā arī nogādāja cietumos un nometnēs ieslodzītās personas.

Kad 1944. gada februārī vācieši sāka plānot Latvijas atstāšanu, jau tā paša mēneša 21. datumā Vācijas vadonis Ā. Hitlers deva savu principiālo piekrišanu, ka Latvijas iedzīvotāji būtu jāglābj no nonākšanas boļševiku varā. 6. jūlijā Berlīnē pieņēma lēmumu, ka no Baltijas evakuējamās personas varētu uzņemt Vācijas reihā teritorijā. Savukārt 25. jūlijā Austrumzemes reihskomisāram tika dota atļauja sākt izmeklētu Latvijas iedzīvotāju grupu pārvešanu uz Vāciju.²⁵

Sākumā Latviju atstāt varēja tikai C 3 un C 2 grupu piederīgie (vācu puses atzītie kolaboranti un viņu ģimenes locekļi, respektīvi, arodspeciālisti un viņu ģimenes locekļi).²⁶ Papīrus izbraukšanai vajadzēja kārtot centrālajā evakuācijas birojā. Kad dokumenti piedevām vēl bija izgājuši cauri Drošības policijas un SD un

Darba un sociālo lietu pārvaldes pārbaudēm, izbraukt gribētājs 3–4 dienu laikā varēja saņemt izbraukšanas atļauju. Tā nu iznāca, ka bez Drošības policijas un SD piekrišanas nekāda “bēgšana no boļševisma” nebija iespējama. Latviešu vīriešu kārtas personām jaunākām par 48 gadiem izbraukšana vispār bija aizliegta.²⁷

No septembra izbraukt no Latvijas atļāva arī citām ļaužu grupām. Tāpat atvieglināja izbraukšanas atļauju un dokumentu kārtošanu. Vairs nevajadzēja Drošības policijas un Darba pārvaldes apliecību. Tagad “tikai” vajadzēja personas apliecību, caurlaides zīmi, austrumu robežas pārejas zīmi, atutošanas zīmi, kā arī dzelzceļa vai kuģa biļeti. Speciālas papildatļaujas vajadzēja tikai vīriešiem, kas dzimuši starp 1906. un 1926. gadu.²⁸

Tālāka izbraukšanas dokumentu vienkāršošana notika jau 8 dienas vēlāk, kad SS un policijas ģenerālis Frīdrihs Jekelns 29. septembrī aicināja visus rīdziniekus evakuēties. Tagad bija tikai jāizpilda izceļošanas pieprasījums, pēc tam tas kopā ar pasi jāapzīmogo un beigās jāsaņem kuģa vai dzelzceļa “karte” izbraukšanai – un noteiktā dienā un laikā jādodas uz ostu vai dzelzceļa staciju. Šie vienkāršotie izbraukšanas noteikumi attiecās arī uz “bēgļiem” Kurzemē.²⁹

Lai paātrinātu Rīgas evakuāciju, 5. oktobrī atcēla jebkādas izbraukšanas atļaujas. Tagad visi, kas ar saistību rakstiem nebija iesaistīti neatliekamās svarīgos darbos, varēja ar savām mantām doties uz noteiktām sapulcēšanās vietām, kur tiem izsniedza “kuģu kartes” braukšanai uz Vāciju.³⁰ Tika solīts, ka vietu kuģos esot daudz.

Tātad tikai pēc šo divu pēdējo rīkojumu izdošanas, t.i., no 1944. gada 29. septembra, varēja sākties latviešu masveida izceļošana (bēgšana) uz Vācijas reihu.

1944. gada 3. augustā pirmais kuģis ar evakuējamām latviešu tautības personām atstāja Rīgu, tam sekoja citi. Līdz 1944. gada 26. augustam no Rīgas kopumā bija evakuēti 10 500 civilisti,³¹ bet līdz 1944. gada 7. septembrim kopējais evakuēto skaits bija palielinājies līdz 12 848 personām.³² Tomēr ne visi šie cilvēki bija latvieši. To vidū bija 4800 reihā vācieši un “vācu izcelsmes” (*deutschstämmige*) personas – tātad starp šīm no Rīgas evakuētajām personām bija 8048 latvieši. Līdz 1944. gada 26. augustam

izvesto latviešu vidū bija 1700 arodspeciālisti ar ģimenes locekļiem un ap 4000 C grupā ieskaitīto personu, lielākoties sievietes un bērni. Tomēr šai transporta statistikā trūkst sadalījuma pēc dzimuma. Tāds sadalījums ir par turpmākajiem transportiem līdz 7. septembrim. Starp 26. augustu un 7. septembri no Latvijas izvesto latviešu izcelsmes personu (kopskaitā 2348) vidū bija 577 vīrieši (ap 25% no kopskaita), 1264 sievietes (50% no kopskaita) un 507 bērni (ap 25% no kopskaita). Sprotams, ka šai laika posmā no Latvijas izbraukušo vīriešu skaits bija ievērojami mazāks nekā sieviešu un bērnu skaits, jo vīriešiem vajadzēja palikt Latvijā, strādāt vāciešu noteiktajos “svarīgajos darbos”, un tikai pēc zināmas vecuma robežas pārsniegšanas vai ar speciālām atļaujām viņi drīkstēja atstāt Latviju.

Pēc tam kuģu transporti no Rīgas apstājās, jo turpmākajās divās nedēļās visu kuģu kapacitāte bija vajadzīga Igaunijas evakuācijai. Pēc satiksmes, respektīvi, Latvijas iedzīvotāju izvešanas atjaunošanas no Rīgas starp 23. septembri un 8. oktobri uz Vāciju aizbrauca 23 474 Latvijas civiliedzīvotāji.³³ Vēl nākamajās divās dienās vācu kuģi uzņēma evakuējamās personas (bēgļus), tomēr to skaits nav skaidri nosakāms. Pēc Dancigā un Gotenhāfenē ienākušajiem kuģiem šo skaitu varētu vērtēt ar aptuveni 2000 personām. Kopā savelkot, varam konstatēt, ka no 1944. gada 3. augusta līdz 10. oktobrim Rīgu pa jūrasceļu atstāja aptuveni 34 000 Latvijas iedzīvotāju, lai dotos uz Vācijas reihu – “bēgtu” no boļševisma briesmām. Kā gala osta šiem transportiem no Rīgas visumā bija paredzēta Danciga.

Kā jau minēts, no Rīgas uz Vāciju bija iespējams doties arī pa dzelzceļu. Šo iespēju sāka izmantot septembrī, kad, pirmkārt, no Rīgas apstājās kuģu transporti, bet, otrkārt, bija pabeigti jaunās dzelzceļa līnijas – Rīga–Sloka–Saldus–Liepāja – būvdarbi. Šī līnija sāka darboties 15. septembrī. No šīs dienas līdz Rīgas pamēšanai (13. oktobris) vācu pārvalde latviešiem bija izsniegusi 12 000 dzelzceļa “karšu” braukšanai uz Vāciju.³⁴ Tomēr ir zināms, ka ne visi dzelzceļa transporti no Rīgas nonāca Vācijā. Tā, piemēram, divi vilcienu sastāvi – apmēram 2000 cilvēku pa ceļam izkāpa Liepājā un ceļu uz Vāciju neturpināja.³⁵ (Tā no Rīgas uz Vā-

ciju aizbraukušo Latvijas iedzīvotāju kopskaits 1944. gada oktobrī sniedzās pāri 44 000 personu.)

IV

Ievērojot sajukumu, kāds valdīja vācu pārvaldē pēc Sarkanarmijas iebrukuma Latvijā 1944. gada jūlija vidū, kā arī nenokārtoto Latgales un Vidzemes bēgļu stāvokli, kuri plūda uz Rīgu un uz rietumiem bez noteikta mērķa, Zemes pašpārvalde vēlējās bēgļu jautājumu atkal ņemt savās rokās. Agrāk (04.07.1944.) vācieši bija aizlieguši latviešu evakuācijas štāba dibināšanu, bet tagad, septembra sākumā, latvieši vismaz drīkstēja palīdzēt bēgļu izvietošanas un aprūpes jautājumos, kā arī Rīgas iedzīvotāju evakuācijā uz Kurzemi, uz kuriem decentralizācijas pasākumu ietvaros bija jāizved 150 000 Rīgas iedzīvotāju. Pārtikas apgādes dēļ Rīgā drīkstēja palikt tikai 100 000 cilvēku. Decentralizācijas pasākumu ietvaros noteiktā no Rīgas izvedamo personu dienas norma bija 3000.³⁶

Rīgas iedzīvotājiem vispirms vajadzēja izpildīt aptaujas lapas brīvprātīgai izbraukšanai. Tad šīs lapas bija jāpapildina darba devējam. Pēc tam lapas nodeva tālākai apstrādei Rīgas darba pārvaldē. Kad šī procedūra bija izieta, aptaujas lapas iesniedzējs nedēļas laikā saņēma braukšanas norīkojumu. Sākumā šis process noritēja uz tīras brīvprātības pamata, bet vēlāk arvien vairāk sāka izmantot policijas (arī policijas bataljonu) palīdzību, lai īsā laikā iedzīvotājus norīkotu izbraukšanai no Rīgas.

1944. gada 16. septembrī Hitlers deva atkāpšanās pavēli armijas grupai “Ziemeļi”, no Igaunijas atiet uz Kurzemi. Dienu vēlāk tika dota pavēle Latvijā evakuēt visus iedzīvotājus, sākot no Igaunijas robežas (Valkas, Valmieras un Cēsu apriņķi). Arī ja tas īsti neietilpa vācu armijas plānos, tomēr sākās zemnieku pajūgu virzīšanās uz Rīgu. Reizē tālāk virzītas tika tās bēgļu grupas, kas no Latgales un Vidzemes austrumiem bija evakuētas uz Cēsu un Valmieras apriņķiem vai kas uzturējās Rīgas apkaimē. Pamazām, tā lai netraucētu vācu armijas kustību, zemnieku pajūgi tika virzīti cauri Rīgai, tad tālāk uz jūrmalu un cauri Slokai uz Kurzemi. Vācu evakuācijas štābs zemnieku pajūgus skaitīja Slokā, kurai

septembra beigās un oktobrī līdz Rīgas atdošanai 12 dienās cauri bija izbraukuši 11 900 latviešu zemnieku pajūgi.³⁷ Štābs arī uzskatīja, ka pirms skaitīšanas uzsākšanas daudzi tūkstoši pajūgu esot jau nonākuši Kurzemē.

Cik latviešu Rīgas evakuācijas pasākuma ietvaros un cik ar zirgu pajūgiem nonāca Kurzemē, sākumā netika apzināts.³⁸ Tikai 1944. gada 20. novembrī vācieši Kurzemē veica sava veida tautas skaitīšanu, kuras rezultātā Kurzemē (bez armijas) konstatēja 297 000 civiliedzīvotāju.³⁹ Decembra vidū vēl Kurzemē palikušo bēgļu skaitu no citām Latvijas daļām vācu evakuācijas štābs novērtēja ar 70 000.⁴⁰ Ja šim skaitlim pieskaitām līdz 16. decembrim no Liepājas un Ventspils evakuēto latviešu skaitu, kas bija 44 000 personu,⁴¹ mēs kā drošu zemāko latviešu bēgļu skaitu Kurzemē iegūstam jau 114 000 personu.

Būtībā latviešu bēgļu skaits Kurzemē bija lielāks. Kad sākās Sarkanarmijas uzbrukums Latvijas teritorijai, padomju karaspēks jau kontrolēja lielu daļu Lietuvas. Latgales iedzīvotāju evakuācija uz Lietuvu nevarēja notikt, kā tas sākotnēji evakuācijas plānos bija paredzēts. Evakuētie/bēgļi no Latgales un Vidzemes austrumiem klīda Cēsu, Valmieras un Rīgas virzienā. Kad pavērās ceļš uz Kurzemi, pajūgu kolonnas vispirms mēģināja novirzīt uz Ventpils un Talsu apriņķiem. Tikai pēc 1944. gada 25. septembra, kad Himlers bija devis rīkojumu, ka latviešu un igauņu bēgļi jāielaiž Vācijā,⁴² un pēc 29. septembra, kad Jekelns bija atcēlis izbraukšanas atļauju nepieciešamību, no Latvijas pavērās zemesceļš uz Vāciju. Tomēr Austrumprūsijas gauleiters Ērihs Kohs (*Koch*) šos rīkojumus neievēroja un bēgļus no Lietuvas un Latvijas Austrumprūsijā neielaida. Tikai pēc Latviešu leģiona ģenerālinspektora ģenerāļa Bangerska ierašanās Latvijā un sarunām ar SS un policijas vadītāju Ostlandē F. Jekelnu un reihskomisāra vietnieku M. Matīsenu 5. un 6. oktobrī izdevās panākt gauleitera Koha nostājas maiņu un Vācijas robežas atvēršanu.⁴³ Tā no 6. oktobra pa zemesceļu no Kurzemes cauri tai Lietuvas daļai, kas vēl atradās vācu rokās, atļāva uz Vāciju braukt arī ar pajūgiem.⁴⁴ Bēgļiem bija jādodas uz Mēmeli (tag. Klaipēda) un tur jāpārceļas pāri upei – “Mēmeles dziļumam” (*Memeler-Tiefe*) uz Kuršu kāpām. Šo ceļu

bija iespējams izmantot tikai kādas 4 dienas, jo jau 1944. gada 10. oktobrī Sarkanarmija dienvidos no Liepājas bija izlauzusies līdz Baltijas jūrai. Ka bēgļu pajūgi ceļā uz Vāciju pārķerti, liecina informācija, ko bija ieguvusi Tautas Palīdzība Kurzemē. Tautas Palīdzība pat lēš, ka maksimālais skaits “sagūstīto” latviešu bēgļu varētu sasniegt 20 000 personu.⁴⁵ Tas reizē arī varētu nozīmēt, ka pa zemesceļu no Latvijas Vācijā (vispirms Austrumprūsijā) nonāca mazāks skaits latviešu, nekā agrāk aptuveni pieņemts. Ka latviešu zemnieki ar saviem pajūgiem no Rucavas gar jūrmaļu nonākuši Vācijā, par to šaubu nav,⁴⁶ tikai paliek jautājums – cik?⁴⁷ (Ievērojot šos apstākļus, kas saistīti ar Kurzemes atstāšanu pa zemesceļu, mēs Kurzemē nonākušo bēgļu kopskaitu varētu palielināt, tam pieskaitot Dienvidkurzemē Sarkanarmijas pārtvertos latviešus, kā arī tos, kam izdevās iekļūt Vācijā – abās grupās kopā ap 30 000 personu, – un tā bēgļu/evakuēto kopskaits Kurzemē 1944. gada oktobrī varētu būt bijis vismaz 144 000 personu.)

Tomēr pa zemesceļu no Latvijas aizbraukušo personu skaits vēl arvien ir pētniecības problēma. Par personām, kuras pa dzelzceļu aizveda uz Vāciju, ir zināma skaidrība – Rīgā izsniegtās dzelzceļa “kartes” (no kurām izmantoja kādas 10 000). Bet pārbraukšana ar pajūgiem no Kurzemes uz Vāciju (Mēmeli) notika bez kontroles un reģistrācijas, jo bija sācies Sarkanarmijas uzbrukums Mēmeles virzienā un vācu pārvaldē valdīja sajukums. Latvijas Nacionālā komiteja Vācijā nonākušos zemniekus skaitīja zem rubrikas “pa zemesceļu bez reģistrācijas” vai “pa dzelzceļu un zemesceļiem” (ap 30 000 personu – sk. 1. un 2. tabulu). Uz kādiem pieņēmumiem balstījās šis LNK veiktais skaita aprēķins, mēs tuvāk neuzzinām. Tomēr no kopskaitļa izriet, ja atrēķinām ar dzelzceļu atvestos (10 000), ka tajā ietverts ap 20 000 zemnieku.

Šī raksta autors minēto skaitli (20 000 zemnieku pa zemesceļu) šodien uzskata par nepareizu. Tam pamatā divi apsvērumi. Pirmkārt, kā jau norādīts 47. piezīmē, tad pēc kara Rietumos atradās tikai ap 12 500 zemnieku un ar zemes darbu saistītu personu. (Zemniekus arī evakuēja no Liepājas un Ventspils ostām.) Ja pa zemesceļu Vācijā patiesi būtu nonākuši 20 000 zemnieku, tad Rietumos palikušajam skaitam vajadzētu būt lielākam. (Nav

pieņemams, ka visi vai vairums zemnieku kapitulācijas laikā atradās Vācijas austrumos un nonāca Sarkanarmijas rokās.) Otrs apstāklis, kas runā pretī 20 000 zemnieku nonākšanai pa zemesceļu Vācijā, ir tas, ka evakuācija varēja notikt tikai dažas dienas, turklāt pajūgiem Mēmelē bija jāšķērso upe, lai nonāktu Kuršu kāpās. Pārcelšana notikusi ar prāmjiem. Cik zināms, tad pajūgu pārcelšana netika sevišķi veicināta.⁴⁸ (20 000 personu būtu sadalījušās pa kādiem 4000–5000 pajūgiem.) Ievērojot šos divus argumentus, vēlētos to zemnieku skaitu, kas pa zemesceļu nonāca Vācijā, samazināt par 10 000, tā iegūstot jaunu pa zemesceļu Vācijā nonākušo kopskaitu – 20 000 personu, no kurām 10 000 Vācijā nonāca pa dzelzceļu, bet 10 000 – pa zemesceļu.⁴⁹

Ja šodien arvien vēl nevaram precīzi noskaidrot pa zemesceļu uz Vāciju aizbraukušo Latvijas iedzīvotāju skaitu, tad tas vismaz ir izdevies ar no Rīgas, Liepājas un Ventspils ostām uz Vāciju aizvestajiem. Par to jāpateicas 2010. gadā Vācijas Federālajā militārārhīvā Freiburgā (*Bundesarchiv – Militärarchiv*) – fondos *Kriegstagebuch der Seekriegsleitung* (RM 7), *Wirtschaftsstab Ost* (RW 31) un *Wirtschaftsführer Heeresgruppe Nord* (RW 46) – atrastajiem dokumentiem. Sevišķi pēdējais fonds ļāva noskaidrot vairākas izšķirošas skaitļu detaļas attiecībā uz Liepāju un Ventspili.

Kuģiem no Liepājas un Ventspils kā gala osta Vācijā bija noteikta Gotenhāfene. (Raksta beigās kā pielikums atrodams no Latvijas Gotenhāfenē ar latviešiem nonākušo kuģu saraksts.) No Liepājas un Ventspils aizvesto Latvijas iedzīvotāju skaits dažādos datumos sniegts 6. tabulā.

6. tabula

LATVIEŠU EVAKUĀCIJA NO LIEPĀJAS UN VENTSPILS

	No Liepājas	No Ventspils
Līdz 24.10.1944.	16 981 pers.	6400 pers.
15.11.1944.	31 014 “	
15.12.1944.	35 346 “	8026 “

Kopskaitā uz 1944. gada 15. decembri iegūstam 43 372 personas. No šo uz Vāciju aizvesto personu kopskaita 27,4% bija vīrieši, 38% – sievietes, 34,6% – bērni. No pieaugušajiem 65% skaitījās darba spējīgie.⁵⁰

Te pie Liepājas datiem būtu vēl jāpieskaita pēc 16. decembra līdz evakuācijas izbeigšanai 1945. gada janvāra pirmajās nedēļās aizvestās 2256 personas, kā arī aptuveni 2000 uz Pilavu Austrumprūsijā aizvestie latviešu strādnieki. Tā nonākam pie kopskaitļa, noapaļojot uz augšu, – 40 000 no Liepājas uz Vāciju aizvestajiem Latvijas civiliedzīvotājiem. Cik zināms, no Ventspils decembra otrajā pusē uz Vāciju Latvijas iedzīvotājus vairs neveda, un, atkal noapaļojot kopskaitu uz augšu, nonākam pie aptuveni 8500 no Ventspils uz Vāciju aizvestajiem Latvijas civiliedzīvotājiem.

Rezumējot varam konstatēt, ka Latviju 1944. gadā starp augustu un decembra beigām kopumā atstāja 102 500 civilistu, kas atspoguļots 7. tabulā (iekavās pretī jaunajiem skaitļiem ievietoti agrāk literatūrā minētie).

7. tabula

LATVIEŠU CIVILBĒGLI VĀCIJĀ (IEKAVĀS AGRĀK LITERATŪRĀ MINĒTIE SKAITĻI)

No Rīgas ar kuģiem	34 000 (70 000)
No Liepājas ar kuģiem	40 000 (60 000)
No Ventspils ar kuģiem	8 500 (30 000)
No Rīgas un Kurzemes pa zemesceļu	20 000 (30 000)
Kopā	102 500 (190 000)

Tagad iegūtais civilbēgļu skaits ir manāmi, par kādiem 80 000 mazāks nekā agrākajos pētījumos uzrādītais. Absolūta skaidrība tagad ir arī par Latvijas iedzīvotāju skaitu, kas ar kuģiem tika izvesti no Rīgas, Liepājas un Ventspils. Nedrošību vienīgi vēl rada pa zemesceļu Vācijas reihā nonākušo skaits.

Ja vēlamies uzrādīt Latvijas iedzīvotāju kopskaitu, kas kara laikā nonāca Vācijā, tad iegūstam šādus, gribētu teikt, diezgan drošus datus, kas atspoguļoti 8. tabulā.

8. tabula

LATVIEŠU SKAITS VĀCIJAS REIHĀ 1945. GADA SĀKUMĀ

Līdz 1944. g. vasarai ieradušies (dažādas kategorijas)	18 500
Civilbēgļi 1944. g., sākot ar augustu	102 500
Karavīri 1944./1945. g.	40 000
Cietumnieki un noņemti ieslodzītie 1943.–1945. g.	10 000 ⁵¹
Kopā	171 000

Kopskaits ir ievērojami mazāks nekā agrāk pētniecībā minēts (240 000–300 000), jo sevišķi tas sakāms par civilbēgļiem (102 500 un ne vairs 190 000).

V

Lai pētniecībā par Latvijas atstāšanu Otrā pasaules kara laikā, respektīvi, Latvijas iedzīvotāju nonākšanu Vācijas reihā, iegūtu pilnīgu skaidrību, būs vēl jāveic papildus darbs: jāpārbauda Latvijas PSR statistika par repatriantiem, kas starp 1945. un 1947. gadu atgriezušies Latvijā, kurā uzrādīti ap 76 000 cilvēku. No līdz šim publicētajiem darbiem par šo tematiku⁵² nekļūst skaidri saprotami principi, kas tiek uzskatīti par “repatriantiem”. Vai tās ir tikai personas, kuras atgriezušās no Vācijas, vai to starpā ir arī personas, kas 1944. gadā bija evakuējušās uz Kurzemi, vai vēl kādas citas kategorijas? Tādēļ būtu nepieciešams no jauna pārskatīt šos padomju materiālus par “repatriantiem”.

Salīdzinot no Latvijas evakuēto/bēgļu skaitu ar vēlāko repatriantu skaitu, mēs varētu arī izdarīt pirmos secinājumus par iespējamo Vācijā bojā gājušo latviešu skaitu.

Līdztekus šai pētniecības problēmai par repatriantiem izvirzās vēl otra, daudz grūtāka: kā šīs jaunās atziņas, šos jaunus statistikas datus par bēgšanu un evakuāciju uz Vāciju ieplūdināt vēstures zinātnē un tālāk sabiedrības apziņā?

Pielikums

Gotenhafēnā, 1944. g. 11. decembrī.

S a r a k s t s

par Gotenhafēnā iebraukušiem un tālāk nosūtītiem latviešu
tautības bēgļiem, latviešu policijas darbiniekiem un to gl-
menēm.

Nr. Nr. pēc kartas	Kuga nosaukums	Kad iebraucis	Bēgļu skaits	Polic. darbinieki	Starp bēgļiem polic. darb. gime- nes.	Piezīmes
1.	Ostland	18. 8.44.	19	-	-	
2.	Lisa Essberger	19. 8.44.	50	-	-	
3.	M.S.Gertrud II	20. 8.44.	60	-	-	
4.	M.S.Berta	20. 8.44.	104	-	-	
5.	M.S.Orion	20. 8.44.	75	-	-	
6.	Moero	20. 8.44.	2	-	-	
	K o p ā		220	-	-	
7.	Moltkefel	11. 9.44.	5	-	-	
8.	Brake	23. 9.44.	50	-	-	
9.	Kara kugis	23. 9.44.	65	-	-	
10.	Donau	23. 9.44.		-	-	
11.	Ingrid Araber	25. 9.44.	24	-	-	
12.	R.O.l.	25. 9.44.	5	-	-	
13.	R.O.24	27. 9.44.	2	-	-	
14.	Laplant	28. 9.44.	129	-	26	
15.	Johann Arens	30. 9.44.	3	-	-	
16.	Peter Wessel	30. 9.44.	47	-	-	
17.	Minēn	30. 9.44.	60	-	-	
18.	Nezināms kugis	30. 9.44.	34	-	-	
19.	Nezināms kugis	30. 9.44.	2	-	-	
	K o p ā		433	-	26	
20.	Steuben	2.10.44.	3034	-	73	
21.	Bukarest.	3.10.44.	15	-	-	
22.	Drechttdijk	4.10.44.	274	-	2	
23.	Oktant	5.10.44.	88	-	-	
24.	Donau	5.10.44.	1588	-	4	
25.	Jller	6.10.44.	1165	-	-	
26.	Nahtik	7.10.44.	16	-	-	
	Pārnesums		6180	-	79	

Nr. ēc rtas	Kuga nosaukums	Kad iebnaucis	Bēglu skaits	Polic. darbi- nieki	Starp bēg- liem polic. darb.gime- nes.	Piez.
	Pārnesums		6180		79	
27.	Minden	7.10.44.	1336	-	60	
28.	Preussisch Holland	9.10.44.	13	-	-	
29.	Peter Wessel	9.10.44.	181	-	-	
30.	Isar	10.10.44.	472	-	-	
31.	Steuben	11.10.44.	2377	-	103	
32.	Donau	11.10.44.	500	-	-	
33.	Hans	12.10.44.	12	-	-	
34.	Hermann v. Wissmann	12.10.44.	37	-	-	
35.	Drechttdijk	12.10.44.	803	-	-	
36.	Bukarest	13.10.44.	701	-	-	
7.	M.R.S.11	13.10.44.	765	-	-	
38.	Riegel	13.10.44.	198	-	-	
39.	Zenthi	13.10.44.	131	-	-	
40.	Russ	15.10.44.	28	-	-	
41.	M.R.S.12	15.10.44.	641	-	33	
42.	M.R.S.11	15.10.44.	506	-	-	
43.	Essberger	19.10.44.	445	-	-	
44.	Klara Russ	19.10.44.	86	-	-	
45.	M.S.R.12	20.10.44.	519	27	16	
46.	Bukarest	21.10.44.	1576	14	28	
47.	Otterberg	21.10.44.	114	-	-	
48.	Pollux	23.10.44.	65	-	-	
49.	Wischhafen	24.10.44.	792	-	-	
50.	M.R.S.12	25.10.44.	230	155	80	
51.	Lapland	25.10.44.	1210			
52.	Christophersen	27.10.44.	28	-	-	
53.	M.R.S.12	27.10.44.	444	19	16	
54.	Bodeneck	28.10.44.	133	-	-	
55.	Brunhild	28.10.44.	25	19	9	
56.	D.H.27	29.10.44.	1104	-	-	
57.	Esberg	30.10.44.	305	-	-	
58.	Bremerhafen	31.10.44.	300	206	125	
59.	M.R.S.12	31.10.44.	478			
60.	Nezināms Kugis	31.10.44.	194	7	3	
	K o p ā n		22764	447	552	

This photocopy may not be further reproduced and distributed without the specific authorization of the Hoover Institution.

NOTICE: THIS MATERIAL MAY BE PROTECTED BY COPYRIGHT LAW (TITLE 17 U.S. CODE)

Nr. Nr. pēc kartas	Kuga nosaukums	Kad iebraucis	Bēgļu skaits	Polic. darbi- nieki	Starp bēg- liem polic. darbin. ģi- menes	Piezi- mes
61.	M.R.S.11	21.11.44.	112	-	-	
62.	Mar del Plata	2.11.44.	1528			
63.	Marienburg	2.11.44.	4			
64.	August Cord	2.11.44.	35	98	32	
65.	Peter Wessel	2.11.44.	22			
66.	Korfsjord	4.11.44.				
67.	Minna Cord	4.11.44.	900	21	9	
68.	H.27	4.11.44.				
69.	Bukarest	5.11.44.	709	-	-	
70.	Drechtidijk	6.11.44.	645	9	4	
71.	Mar del Plata	8.11.44.	205	115	98	
72.	Isar	11.11.44.	274	27	31	
73.	Fritz Soop	12.11.44.	77	-	-	
74.	Bukarest	12.11.44.	30	-	5	
75.	Frankfurt	12.11.44.	23	-	-	
76.	Donau	12.11.44.	188	-	-	
77.	M.R.S.12	12.11.44.	180	-	10	
78.	Mimi Horn	13.11.44.	148	-	-	
79.	H.27	13.11.44.	13	-	-	
80.	Eichberg	17.11.44.	15	-	-	
81.	M.R.S.11.	17.11.44.	115	-	-	
82.	Bukarest	18.11.44.	185	-	-	
83.	Ingrid Leonhard	21.11.44.	39	19	3	
84.	Mimi Horn	24.11.44.	32	9	1	
85.	Lapland	28.11.44.	24	-	-	
86.	Oktant	30.11.44.	28	-	-	
87.	Maulin	30.11.44.	18	-	-	
K o p ā			5554	298	193	
88.	Drechtidijk	2.12.44.	375	-	10	
89.	Bukarest	3.12.44.	151	-	7	
90.	Lapland	5.12.44.	554	5	20	
91.	Bukarest	8.12.44.	120	-	3	
92.	R.O.1	8.12.44.	29	43	18	
93.	Mar del Plata	12.12.44.	50	4	3	
94.	M.R.12	12.12.44.	150	18	2	
Pārnesums			1429	70	63	

This photocopy may not be further reproduced and distributed
 without the specific authorization of the Hoover Institution.

NOTICE: THIS MATERIAL MAY BE PROTECTED
 BY COPYRIGHT LAW (TITLE 17 U.S. CODE)

pēc ārtas	Kuga nosaukums	Kad iebraucis	Bēgļu skaits	darbi- nieki	liem polic. darbin.gi- menes.	Piezīmes
	Pārnesums		1429	70	63	
95.	Bukarest	13.12.44.	108	13	8	
96.	Warnemünde	13.12.44.	13	-	-	
<u>K o p ā</u>			1550	83	71	

K o p s a v i l k u m s :

Augustā	220	-	-
Septembrī	433	-	26
Oktobrī	22764	447	552
Novembrī	5554	298	193
Decembrī (līdz 12.12.)	1550	83	71
<u>K o p ā</u>	30521	828	842

(J. Bandnieks)
Latviešu policijas virsleitnants.

Turpinājums pie augšā minētā saraksta par decembra mēnesī iebrukušiem latviešu policijas darbiniekiem un to ģimenēm.

Nr. c rtas.	Kuga nosaukums.	Kad iebraucis.	Bēgļu skaits	Polic. darbi- nieki.	Starp bē- gliem polic. darbin.gi- menes.	Piezīme
97.	Bukarest.	20.12.44.	42	-	-	
98.	M. R. S.I2.	24.12.44.	1200	3.	7.	
99.	Sūdsee	24.12.44.	5	-	-	
100.	Bukarests	26.12.44.	50	1	2.	
101.	Pinaw	27.12.44.	37	-	-	
102.	Lapland	27.12.44.	900	-	3	
103.	Bukarests	31.12.44.	17	-	2	
104.	Hildegard	31.12.44.	5	-	-	
<u>Kopā</u>			2256.	4.	14.	
Pēc augšā minētā saraksta laikā no I. līdz I3. dec. iebrukušie.			1550.	83.	71.	
<u>Pavisam kopā</u>			3806.	87.	85.	

/ J. Bandnieks. /

This photocopy may not be further reproduced and distributed without the specific authorization of the Hoover Institution.

NOTICE: THIS MATERIAL MAY BE PROTECTED BY COPYRIGHT LAW (TITLE 17 U.S. CODE)

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ Ā. Šildes vēstule R. Bangerskim, 27.03.1945. No: Rūdolfis Bangerskis (1960). *Mana mūža atmiņas*. 4. sēj. Kopenhāgena: Imanta, 100. lpp.
- ² R. Bangerska vēstule V. Salnajam, 12.05.1945. Kopija šī raksta autora K. Kangeras privātkolekcijā.
- ³ Piemēram, sk.: *Latvijas PSR Mazā enciklopēdija* (1967). I sēj. Rīga: Zinātne, 473. lpp. u.c. Latvijas PSR publikācijas.
- ⁴ *Latvju Vārds*, Nr. 51, 1945.
- ⁵ Jēkabs Rasmanis (1949). *Latviešu trimdinieki Vācijā*. Nepublicēts manuskripts, 14. lp. Sk. arī: Kārlis Ozoliņš (1954). "Mazā Latvija" un latviešu dzīve Vācijā. No: H. Tichovskis (red.). *Latviešu trimdas desmit gadi*. Toronto: Astras apgāds, 295.–320. lpp.
- ⁶ *Latvju enciklopēdija* (1950). Stokholma: Trīs Zvaigznes, 507. lpp.
- ⁷ Ilgvars Veigners (1993). *Latvieši ārzemēs*. Rīga: Latvijas Enciklopēdija, 15. lpp. Jaunajā izdevumā šis skaitlis arī ir 250 000 personu – Ilgvars Veigners (2009). *Latvieši rietumzemēs*. Rīga: Drukātava, 56. lpp.
- ⁸ Kārlis Kangeris (1988). Hitleriešu plāni Baltijas tautu evakuēšanai 1944. gadā. No: *Germaniia i Pribaltika*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 104.–117. lpp. Darbs pārpublicēts grāmatā: Pēteris Krupņikovs (sast.) (1990). *Vācija un Baltija: Rakstu krājums*. Rīga: Avots, 129.–139. lpp.
- ⁹ Kārlis Kangeris (1989). Die baltischen Völker und die deutschen Pläne für die Räumung des Baltikums 1944. In: *Baltisches Jahrbuch 1988*. Bonn: Baltischer Christlicher Studentenbund, 177.–196. lpp., šeit 189. lpp.
- ¹⁰ Heinrihs Strods (1994). *Zem melnbrūnā zobena: Vācijas politika Latvijā 1939–1945*. Rīga: Zvaigzne, 133. lpp.
- ¹¹ Daina Bleiere, Ilgvars Butulis, Inesis Feldmanis, Aivars Stranga, Antonijs Zunda (2008). *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)*. Rīga: Jumava, 470. lpp.
- ¹² Kārlis Kangeris (2000). Trimdas sākumi: Latvijas pavalstnieki kara laikā Vācijā (1939–1945). No: *Trimdas arhīvi atgriežas: Starptautiskās konferences referātu krājums*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 5.–12. lpp., šeit 10. un 12. lpp.
- ¹³ Karlis Kangeris (2006). German plans for retreat from the Baltics: The Latvian case. No: Kaja Kumer-Haukanomm, Tiit Rosenberg, Tiit Tammaru (izd.). *Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ning selle mõjud*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 39.–51. lpp., šeit 47. lpp. Šo kopskaitli – 210 000 personu – esmu vēl apstiprinājis citā, 2009. gadā izdotā publikācijā – "Pēcvārdā" Annas Velēdas Žīgures grāmatai *Viņi. Ceļā*. Rīga: Jumava, 219.–227. lpp.
- ¹⁴ "Latvijas iedzīvotāju skaita zaudējumi Otrā pasaules karā: Latvieši Vācijā un tās okupētajās teritorijās (1941.–1945. g.)" (2009) un "Izmaiņas Latvijas iedzīvotāju skaita sastāvā Otrā pasaules kara laikā (1939.–1945. g.): Migrāciju un karadarbības sekas" (2009). Nepublicēti manuskripti.
- ¹⁵ Heinrihs Strods (2006). Latvijas pilsoņu repatriācija no Rietumiem 1945.–1953. gadā. *Latvijas Vēsture*, Nr. 4, 87.–99. lpp., šeit 90. lpp. Stroda raksta

4. tabulā, 90. lpp., kopskaits ir nepareizi aprēķināts – 200 037, jo pareizi nav uzdots Vācijā un Austrijā esošo skaits. Šai tabulā tas ir 150 112, bet tam jābūt 160 112. Tā kopskaitam faktiski būtu jābūt 210 037, nevis 200 037.
- ¹⁶ Bēgt gribētāju Latvijā bijis ļoti daudz. Tā 18 000 personu vācu izceļošanas komisija kā nevāciešus jau bija noraidījusi pirmajās darbības nedēļās.
- ¹⁷ Par pēcizceļošanu sk.: Kārlis Kangeris. “Der Anteil der Fremdstämmigen an der Nachumsiedlung aus Estland und Lettland im Jahre 1941”. Referāts, nolasīts Baltijas vēstures komisijas konferencē Getingenē 1993. gada 6. jūnijā. Referāta kopsavilkums publicēts *Baltische Briefe*, Nr. 7/8, 1993. Par atgriešanās jautājumiem tuvāk sk.: Kārlis Kangeris (2000). Die Deutschbalten und die nationalsozialistische Okkupationspolitik im Baltikum: Fragen der Rückkehr und des Einsatzes der Deutschbalten in Lettland 1941–1944. In: Boris Meissner, Dietrich A. Loeber, Detlef Henning (Hrsg.). *Die deutsche Volksgruppe in Lettland während der Zwischenkriegszeit and aktuelle Fragen des deutsch-lettischen Verhältnisses*. Hamburg: Bibliotheca Baltica, 187.–206. lpp.; Kārlis Kangeris (2008). Die Rückkehr und der Einsatz von Deutschbalten im Generalbezirk Lettland 1941–1945. In: Michael Garleff (Hrsg.). *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich*. Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 385.–428. lpp.
- ¹⁸ Vācu sastādītā sarakstā par personām, kuras pēc 1941. gada 22. jūnija atgriezušās Igaunijā un Latvijā, tiek minēti 1470 vārdi. Tomēr šis saraksts nav pilnīgs. Sk.: Listen über Baltenflüchtlinge sowie Umsiedler aus dem Jahre 1939, welche die Genehmigung zum kriegsmäßigen Einsatz bzw. endgültigen Rückkehr in das Reichskommissariat Ostland erhalten haben. Vācijas Federālais arhīvs Berlīnē (Bundesarchiv-Berlin, turpmāk: BA-B), R 69/270, Bl. 001-085.
- ¹⁹ H. Himlera birokrātu jēdziens atpakaļsūtīšanai vācu valodā bija “Abschub”.
- ²⁰ Kārlis Kangeris (1990). “Nodeva reiham” – Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 12, 34.–48. lpp., šeit 37. lpp.
- ²¹ Turpat, 39.–40. lpp.
- ²² Turpat, 43. lpp.
- ²³ Turpat, 43.–44. lpp.
- ²⁴ Turpat; Kārlis Kangeris (1998). Piezīmes pie jautājumu kompleksa “Latviešu leģions”. No: Andrievs Ezergailis (sast.). *Latviešu leģions: Varoņi, nacisti vai upuri?* Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 117.–118. lpp.
- ²⁵ Par evakuācijas plānošanu tuvāk sk.: Kangeris. Die baltischen Völker und die deutschen Pläne für die Räumung des Baltikums 1944; Kangeris. German plans for retreat from the Baltics: The Latvian case; Kangeris. “Latvijas iedzīvotāju skaita zaudējumi Otrā pasaules karā: Latvieši Vācijā un tās okupētājās teritorijās (1941.–1945. g.)”, npublicēts manuskripts, 2009.
- ²⁶ H. Lozes telegramma ģenerālkomisāriem un novadu komisāriem [vācu val.], 26.07.1944. BA-B, R 6/358.
- ²⁷ *Rīkojumu Vēstnesis*, 15.08.1944.
- ²⁸ *Tēvija*, 21.09.1944.

- ²⁹ *Tēvija*, 29.09.1944.
- ³⁰ *Tēvija*, 05.10.1944.
- ³¹ Reichskommissar für das Ostland an Ostministerium, Verschiffung von den Ostlandhäfen in das Reich, 01.09.1944. BA-B, R 6/377, Bl. 129.
- ³² Ostministerium an Reichsminister des Innern, 12.09.1944. BA-B, R 6/377, Bl. 138.
- ³³ Hans Jürgen Witthöft (1971). *Die deutsche Handelsflotte 1939–1945. Unter besonderer Berücksichtigung der Blockadebrecher*. Bd. 2. Göttingen: Muster-schmidt, 195. lpp.; *Kriegstagebuch der Seekriegsleitung 1939 bis 1945*. Teil A/Bd. 62/I (1996). Herford; Bonn: E. S. Mittler & Sohn, S. 72, Lage: Adm. Östliche Ostsee, 11.10.1944. Armijas grupas “Ziemeļi” vadība no Rīgas pa jūras un zemes ceļu šai laika posmā evakuēto latviešu skaitu uzdeva 30 000 personu. Helmuth Forwick (1963). *Der Rückzug der Heeresgruppe Nord nach Kurland. Abwehrkämpfe am Nordflügel der Ostfront 1944–1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt (Beiträge zur Militär- und Kriegsgeschichte, Bd. 5), 163. lpp.
- ³⁴ Lagebericht Monat Oktober 1944, 10. lpp. Vācijas Federālais militārārhīvs (Bundesarchiv – Militārarchiv, turpmāk: BA-MA), RW 46/29.
- ³⁵ Osvalds Freivalds (1954). *Kurzemes cietoksnis*. I daļa. Kopenhāgena: Imanta, 80.–85. lpp.
- ³⁶ Zemes pašpārvaldes apspriede kopā ar dažādu iestāžu pārstāvjiem, 07.09.1944. Ģenerāldirektora Jāņa Mieža dokumentu kolekcija. K. Kangera privātkolekcija.
- ³⁷ Martin Matthiessen (1980). *Erinnerungen*. Meldorf: Evers-Verlag, 438. lpp.
- ³⁸ Osvalds Freivalds (1954). *Kurzemes cietoksnis*. II daļa. Kopenhāgena: Imanta, 29. lpp., latviešu bēgļu skaitu Kurzemē dots – 250 000 personu.
- ³⁹ Vierteljahresrückblick des Kommandeurs für die Zeit vom 15.10.–31.12.44. BA-MA, RW 46/29.
- ⁴⁰ KTB der Fachabteilung BB 3. bis 9. Dezember 1944. BA-MA, RW 46/29.
- ⁴¹ Lagebericht Monat Dezember 1944, 15. lpp. BA-MA, RW 46/29.
- ⁴² Fernschreiben Himmler an Höheren SS- und Polizeiführer Nordost, 25.09.1944. BA-B, NS 19/382, Bl. 27.
- ⁴³ R. Bangerska dienasgrāmata, ieraksti 5. un 6.10.1944. Hüvera institūta arhīvs, Latviešu Centrālās komitejas kolekcija, 1. kaste.
- ⁴⁴ M. Matisens savās atmiņās nepareizi min 4. oktobri. Matthiessen. *Erinnerungen*, 437. lpp.
- ⁴⁵ Freivalds. *Kurzemes cietoksnis*. II daļa, 29. lpp.
- ⁴⁶ Kā piemēru bēgšanai pa zemesceļu sk.: Mišķu māju saimnieka Oto Bitana piezīmes bēgļu gaitās no Mārupes līdz Svinemindei Vācijā (1976). No: Ernests Ozols. *Mārupes pagasts: Laiki un cilvēku likteņi*. Lincoln: Vaidava, 185.–237. lpp.
- ⁴⁷ Ka tikai mazam skaitam zemnieku ar saviem pajūgiem izdevies šķērsot Vācijas robežu, uz to netieši norāda mazais zemnieku skaits, kas pēc kara beigām nonāca Rietumu sabiedroto Vācijas okupācijas zonās – tikai nepilni 10% no bēgļu kopskaita, respektīvi, 12 500 personu. Sk., piemēram: Latviešu Centrālā kartotēka. *Tēvzeme*, 14.08.1946.

- ⁴⁸ Mirdzas Rinkuss atmiņas, kura 09.10.1944. pārcēlās ar prāmi uz Kuršu kāpām. Atmiņu autora personīgajā arhīvā.
- ⁴⁹ Kamēr nebūšu atradis jaunus pierādījumus par zemnieku nonākšanu pa zemesceļu Vācijā, turēšos pie šī pieņēmuma, ka pa zemesceļu Vācijā nonāca 10 000 personu.
- ⁵⁰ Cipari ņemti no dažādiem kara dienasgrāmatu dokumentiem. Wirtschaftsführer Heeresgruppe Nord kara dienasgrāmata. *BA-MA*, RW 46/29.
- ⁵¹ Šodien uzskatu, ka šis skaitlis ir par mazu. Tam vajadzētu būt vismaz 12 000. Sk.: Kārlis Kangeris, Uldis Neiburgs, Rudīte Viksne (2016). *Aiz šiem vārtiem vaid zeme. Salaspils noietne 1941–1944*. Rīga: Latvijas Avīze.
- ⁵² Jānis Riekstiņš (1994). Ar varu un viltu. Repatriantu atgriešanās Latvijā 1945.–1953. gadā. *Latvijas Arhīvi*, Nr. 1, 55.–59. lpp.; Strods. Latvijas pilsoņu repatriācija no Rietumiem 1945.–1953. gadā; Heinrihs Strods (2010). Sowjetische Repatriierungspolitik in Lettland. In: Peter Ruggenthaler, Walter M. Iber (Hrsg.). *Hitlers Sklaven – Stalins “Verräter”. Aspekte der Repression an Zwangsarbeitern und Kriegsgefangenen. Eine Zwischenbilanz*. Innsbruck; Wien; Bozen: Studienverlag, 135.–149. lpp.

EVACUATION/FLIGHT OF CIVILIANS FROM LATVIA IN 1944: A NEW EVALUATION ON A NEW DATABASE

Kārlis Kangeris

Dr. hist., researcher at the Institute of the History of Latvia, University of Latvia.

Scientific interests: period of German occupation in Latvia/Baltic, international diplomacy in the space of the Baltic Sea Basin in the 20th century, research into the activities of the KGB of the Latvian SSR.

Until now the number of Latvian residents who arrived in the German Reich from the territory of occupied Latvia during World War II had been evaluated at between 240,000 and 300,000 in scientific literature. The number of civilians (refugees and evacuees in 1944) had been given at between 175,000 and 250,000. The number of civilians evacuated by ship was thought to be 70,000 from Riga, 60,000 from Liepāja and 30,000 from Ventspils. Another 30,000 civilians were considered to have arrived in Germany via the land route. After evaluating files from the Military Archives, of the Federal Archives kept at Freiburg which until now had not been used in research, we came to the conclusion that the actual number is considerably smaller than in previously published research and literature. Only 102,500 civilians left Latvia during 1944 (34,000 persons were transported by ship from Riga, 40,000 from Liepāja and 8,500 from Ventspils. 20,000 persons arrived in Germany via the land route). Including other groups of

people that arrived in Germany from Latvia, by the beginning of 1945, 171,000 Latvians had arrived in Germany.

Key words: World War II, German occupation, evacuation of civilians, flight, Latvians in Germany.

Summary

The dominant view within historical research has so far been that between 240,000 and 300,000 people (citizens of the former Republic of Latvia) had left Latvia for the German Reich during World War II. The number of civilians (refugees and evacuees during the second half of 1944) among them was considered to be between 175,000 and 195,000. Civilians were transported to Germany mainly by ship – 70,000 from Riga, 60,000 from Liepāja and 30,000 from Ventspils. Approximately 30,000 came to Germany via the land route.

As to other groups (soldiers, workers and those confined in concentration camps) there is a broad consensus among researchers regarding the number of people belonging to these groups. Until June of 1944 18,500 people had come to Germany (mainly for work), during 1944 and 1945 around 40,000 Latvian soldiers were transported to Germany and around 10,000 people were confined in different concentration camps across Germany and occupied Poland, giving a total of 68,500 people belonging to these three groups.

For a longer period of time the author of this article has had doubts regarding the correctness of the number of civilian refugees. During recent years, after evaluating materials found in the Military Archives of the Federal Archives (Bundesarchiv-Militärarchiv), Freiburg (Files of Seekriegsleitung, Wirtschaftsstab Ost, Wirtschaftsführer Heeresgruppe Nord) it has been possible to get a clearer picture of the number of civilian refugees. The suspicion that the accepted number of civilian refugees had been much too high was confirmed. The new data are as follows: 34,000 people were transported by ship from Riga, 40,000 from Liepāja and 8,500 from Ventspils. 20,000 people arrived in Germany via the land route (we cannot be completely sure about the accuracy of this number). By the beginning of 1945, 102,500 civilian refugees had reached Germany.

Thus the total number of Latvians (citizens of the former Republic of Latvia) who reached Germany is 171,000, not 240,000 or more people as stated in previous research.

VĒSTURES AVOTI

Ēriks Jēkabsons

LATVIJAS KONSULA ĻEŅINGRADĀ GEORGA BIENIEKA IZRAIDĪŠANA NO PADOMJU SAVIENĪBAS 1934. GADA BEIGĀS

Pagājušā gadsimta 30. gadu pirmajā pusē Eiropas mērogā ievērojami pieauga Padomju Savienības starptautiskā loma un nozīme. Minēto izraisīja pirmām kārtām PSRS nostājas maiņa pret Tautu Savienību (1934. gada septembrī Padomju Savienība tika uzņemta šajā kolektīvās drošības organizācijā) un nosacīta Francijas–PSRS tuvināšanās, sākot ar 1933. gadu plānojot noslēgt t.s. Austrumu paktu, kas garantētu drošību (pirmkārt no nacionālsociālistiskās Vācijas revanšisma, iebiedējot Vāciju). Baltijas valstis un Polija vērīgi sekoja šim norisēm. Latvijas attiecības ar Padomju Savienību bija sarežģītas, kaut arī 1932. gada februārī starp abām valstīm bija parakstīts neuzbrukšanas līgums (šajā gadā PSRS noslēdza šādus līgumus arī ar citām reģiona valstīm – Poliju, Igauniju, Somiju un Rumāniju), turklāt 1934. gada aprīlī tas tika pagarināts. Tāpat 1933. gada jūlijā Latvija kopā ar Igauniju, Poliju, PSRS un citām zemēm parakstīja konvenciju “Par agresijas definīciju”, bet 1933. gada decembrī tika parakstīts jauns Latvijas un PSRS tirdzniecības līgums. Tomēr Latvijas valdībā un Ārlietu ministrijā joprojām pastāvēja nopietnas bažas par PSRS tālejošajiem politiskajiem mērķiem reģionā, kas rezultējās arī piesardzīgajā nostājā pret Austrumu pakta ideju. Vēsturnieks Aivars Stranga pamatoti konstatē, ka Latvija pauda ieinteresētību, lai paktā piedalītos arī Vācija, Polija un PSRS, dalībvalstīm respektējot reģionā esošo stāvokli. 1934. gada otrā puse pagāja veltās cerībās, ka pakts izdosies noslēgt, ko liedza gan Vācijas un Polijas nostāja, gan savstarpējās nesaskaņas un politikas realizētāju ambīcijas.¹

Šādā situācijā Latvijas valdībā ar pamatotām bažām tika uzverts faktiski ārkārtējais incidents, kas zināmā mērā varēja no-

pietni iespaidot Latvijas un PSRS attiecības 1934. gada beigās – 1935. gada sākumā, pat izraisot starptautisku skandālu. Incidents saistījās ar Latvijas konsulātu (1924.–1932. gadā – ģenerālkonsulāts) Ļeņingradā, kas darbību bija uzsācis jau 1920. gadā, turklāt incidenta rezultātā no Padomju Savienības tika izraidīts konsuls Georgs Bisenieks, apvainojot viņu saistībā ar Ļeņingradas apgabala partijas komitejas sekretāra Sergeja Kirova nogalināšanu.

1934. gada 1. decembra pēcpusdienā Ļeņingradā, ierodoties savā darbavietā – Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas Ļeņingradas apgabala komitejā Smoļņija ēkā, atentātā tika nogalināts S. Kirovs – viens no ietekmīgākajiem un populārākajiem partijas lideriem. Uzbrucējs bija Leonīds Nikolajevs,² kurš nošāva Kirovu, koridorā pieskrienot viņam no aizmugures, un pēc tam nesekmīgi centās nošauties pats (turklāt jau 1934. gada 15. oktobrī Kirova apsardzes darbinieki bija aizturējuši Nikolajevu pie augstā priekšnieka nama, pie viņa tika atrasts reģistrēts revolveris, taču pēc dokumentu pārbaudes Nikolajevu atbrīvoja).

Krievu vēsturnieku pētījumi (balstoties pirmkārt uz L. Nikolajeva lietas izmeklēšanas materiāliem) un nesen atklātībai nodotā Nikolajeva dienasgrāmata apliecina, ka līdzšinējās, vēl arvien līdz galam neskaidrā notikuma versijas (pagaidām atslepenota vien daļa no Krievijas Federālā drošības dienesta arhīvā esošajiem vairāk nekā 50 šīs lietas materiālu sējumiem) – par partijas vadības (personiski J. Staļina) lomu atentāta organizēšanā nolūkā atbrīvoties no Kirova kā pārlieku populāra partijas funkcionāra, par Nikolajeva kā organizētas grupas dalībnieka darbību – jāuzskata par nepamatotām. (Tomēr jāatzīst, ka joprojām pastāv arī nopietnas liecības par S. Kirova romantisku saistību gan ar M. Drauli, gan citām sievietēm, piemēram, baletdejojājām.) Ar zināmu lielumkāpiju sirgstošā uzbrucēja motīvs bijis personisks, saistīts vai nu ar ambicioza karjerista aizvainojumu par izslēgšanu no partijas un ērtā ierēdņa amata zaudējumu Partijas vēstures institūtā, vai greizsirdību, jo pastāv nopietnas liecības par romantiska rakstura sakaru starp S. Kirovu un M. Drauli.

Nav izslēdzama abu faktoru esamība, kas netieši izriet arī no Nikolajeva dienasgrāmatas ierakstiem. Turklāt Nikolajevs bijis pārliecināts, ka līdz ar savu bojāeju, līdzīgi kā Krievijas cara

Aleksandra II slepkava, kļūs slavens kā cīnītājs pret netaisnību, bet ģimeni represijas neskar. Pirmajās pratināšanās viņš kategoriski apgalvoja, ka rīkojies viens. No romantiskās versijas izmeklētāji atteicās uzreiz kā augstu stāvošu partijas funkcionāru S. Kirovu kompromitējošas, sākumā mēģinot pierādīt atriebības motīvu bez greizsirdības piejaukuma.

Taču drīz vien tika “izstrādātas” divas citas versijas – darbība noziedzīgā grupā un sakari ar naidīgajām valstīm. Tādējādi jau 2. decembra vakarā uz Maskavu tika ziņots par ierakstu ar Vācijas ģenerālkonsulāta telefona numuru. Sākot ar 5. decembri, izmeklētāji uzstājīgi runāja par Nikolajeva sakariem pārmaiņus ar vienā ielā, gandrīz blakus esošajiem Vācijas un Latvijas konsulātiem (Vācijas ģenerālkonsulāts atradās Hercena ielas 43., bet Latvijas konsulāts – 53. namā), turklāt, pēc izmeklēšanas materiālus pētījušā vēsturnieka Jurija Popova vērtējuma, rodas iespaids, ka izmeklēšanai bijis nepieciešams “ārzemju pavediens”, taču vienlaikus bijušas bažas izraisīt PSRS attiecību saasināšanos ar Vāciju, tāpēc galu galā atlikusi “Latvijas versija”. Tā gan avotos neizskatās pārliecinoši: saskatāma Nikolajeva piespiešana runāt tikai par Latvijas konsulātu, 20. decembrī Nikolajevs atzina, ka lūdzis Latvijas konsulu nodibināt grupas sakarus ar Ļ. Trockī, trešajā vai ceturtajā tikšanās reizē konsuls izsniedzis 5000 rubļus, 23. decembrī – ka konsuls naudu izsniedzis “pagrīdes darbam”, 25. decembrī Nikolajevs nevarēja nosaukt Latvijas konsula uzvārdu, taču “atcerējās”, ka pirmo reizi konsulu apmeklējis 21. vai 22. septembrī. Vienlaikus izmeklēšanas gaitā, sākot tikai ar 4. decembri, parādās atzišanās organizētā grupveida darbībā un sakaros ar “opozicionāriem – trockistiem”, bet 15. decembrī – ar “zinovjeviēšiem – trockistiem”. Rezultātā 22. decembrī PSRS presē tika paziņots, ka izmeklēšana pabeigta, lieta nodota Augstākās tiesas Kara kolēģijai un Nikolajevs Kirovu nogalinājis pēc teroristiska “Ļeņingradas centra” rīkojuma. Bija apcietināti desmitiem cilvēku Ļeņingradā un Maskavā ar it kā apžēloto, taču joprojām par bīstamu uzskatīto Grigoriju Zinovjevu priekšgalā.

1934. gada 28. decembrī Ļeņingradā sākās pirmais process, un 29. decembrī Augstākās tiesas Kara kolēģija piesprieda L. Nikolajevam un vēl 13 apsūdzētajiem (t.sk. daudziem cilvēkiem, kas bija

vienkārši kopā ar viņu strādājuši komjaunatnes komitejā) nāves sodu, kas nekavējoties tika izpildīts. Arestēti un tiesāti tika arī visi zināmie L. Nikolajeva un viņa apcietinātās sievas – partijas apgabala komitejas virtuves darbinieces latvietes Mildas Draules³ tuvinieki, turklāt pati Milda, viņas māsa Olga Kulišere (Viborgas kultūras nama partijas komitejas sekretāre) un māsas vīrs 1935. gada 10. martā tika nošauti kā Nikolajeva līdzzinātāji (Mildas un Olgas brālis Pēteris Draule atentāta brīdī jau atradās apcietinājumā par finansiāliem pārkāpumiem, strādājot par grāmatvedi Ļeņingradas milicijas iestādēs). Uzbrucēja un Mildas Draules bērni – Marks (dz. 1927. gadā) un Leonīds (dz. 1931. gadā; pazudis bez vēsts) Draules tika ievietoti bērnunamā.⁴ Kopumā piecos procesos nāves sods tika piespriests 17, ieslodzījuma termiņi – 76, izsūtījums – 1018 personām. Taču līdz ar šiem procesiem aizsākās masveida represiju vilnis, kas kulmināciju sasniedza dažus gadus vēlāk – 1937. un 1938. gadā. Respektīvi, Staļins un pārējā varas elite faktiski izmantoja atentātu pret Kirovu masveida represiju viņa iedarbināšanai.⁵

1934. gada 29. decembrī par Nikolajeva un “līdzgaitnieku” prāvu ziņoja arī Latvijas prese, īpaši atzīmējot Padomju Savienības laikrakstu publikācijās ievietotos daudzpunktus vietās, kur bija runa par kādas valsts konsulu, no kura atentāta rīkotāji saņēmuši finansējumu.⁶ 29. decembrī sūtis Alfrēds Bilmanis nosūtīja uz Rīgu šifrētu telegrammu (saņemta 30. decembrī četros no rīta, atšifrēta pēcpusdienā), kurā informēja, ka ārlietu tautas komisāra vietnieks Boriss Stomoņakovs “kategoriskā formā padvaldības vārdā pieprasīja Bisenieka izbraukšanu līdz 31. decembrim plkst. 24. Apvaino sakaru uzturēšanā ar Kirova slepkavu Nikolajevu [...] Liku Biseniekam izbraukt uz Rīgu caur Somiju. Komandēju [sūtniecības padomnieku] Filholdu pārņemt konsulātu. Stoms solījās nublicēt presē, lai nebojātu draudzīgas attiecības.” 3. janvārī Ārlietu tautas komisariātā sūtis tika iepazīstināts ar Nikolajevam izvirzītās apsūdzības detaļām saistībā ar konsulu Bisenieku. Savukārt 1935. gada 6. janvārī sūtis A. Bilmanis šifrēti telegrafēja uz Rīgu, ka nākamajā dienā vēlreiz gatavojas runāt ar B. Stomoņakovu un pēc tam ar kurjeru nosūtīs uz Rīgu savākto papildus informāciju.⁷

Janvāra sākumā atklātībā parādījās jau gandrīz tiešas norādes uz Latvijas konsulāta saistību ar notikušo. Šī iemesla dēļ A. Bilmanis 6. janvārī iesniedza B. Stomoņakovam protestu pret presē pausto un Tautas komisāru padomes priekšsēdētāja Vjačeslava Molotova rīcību, gandrīz tieši publiski paziņojot, ka vainīgs Latvijas konsuls. Stomoņakovs protestu noraidīja, skaidrojot, ka Molotovs neesot tieši nosaucis Latviju un Bisenieku, turklāt savu solījumu par konsula vārda neizpaušanu padomju puse uzskata par “labprātīgu, vienpusēju” apņemšanos, un uzsvēra, ka lēmums vērstis tikai pret Bisenieku personīgi, kā arī pārmeta Latvijas pusei, ka tā “mēģina ierobežot Molotova rīcības brīvību”.⁸

Kopš paša sākuma lietai vērīgi sekoja Latvijas pārstāvniecības pārējās ārvalstīs. Sūtniecība Londonā jau 1935. gada 2. janvārī nosūtīja izgriezumus no tās pašas dienas laikraksta “The Daily Telegraph” numura ar detalizētu G. Bisenieka dzīves un izraidīšanas aprakstu. 3. janvārī Ārlietu ministrija izsūtīja apkārtrakstu visām pārstāvniecībām ar rīkojumu sūtīt uz Rīgu visas ziņas no ārvalstu preses par Bisenieka vai Latvijas “vārda piesaistīšanu pie Kirova lietas izmeklēšanas”.⁹ Tas arī tika darīts, un Preses nodaļa sakopoja apjomīgu lietu ar ārzemju preses materiāliem, pievienojot arī diplomātisko pārstāvju ziņojumus par savu darbību “baumu atsaukšanā”.¹⁰ Savukārt pastāvīgais delegāts Tautu Savienībā Jūlijs Feldmanis 20. janvārī no Ženēvas telegrāfiski jautāja, ko atbildēt, ja PSRS ārlietu tautas komisārs Maksims Ļitvinovs savas atrašanās laikā Ženēvā sarunā “prasītu, kādu gandarījumu vēlamies Bisenieka lietā”.¹¹

Visumā Latvijas iestādes bija nopietni satrauktas, ko apliecina arī samērā rūpīgā notikušā izmeklēšana pēc Bisenieka atgriešanās Rīgā. Tā neko nedeļa un nevarēja dot, jo ir diezgan acīmredzams, ka konsuls nekādi nebija saistīts ne ar Nikolajevu, ne Kirova nogalināšanu, bet kļuva par PSRS iekšpolitisko norišu, īpatnējās politiskās kultūras un Iekšlietu tautas komisariāta specifisko darba metožu izraisītas situācijas upuri, ko atzīst arī 5. atsaucē minētie Krievijas vēsturnieki. Latvijas historiogrāfijā būtiskais konsula izraidīšanas jautājums līdz šim pieminēts vienīgi garāmejojot un ļoti vispārīgi, turklāt autori, kas agrākajos gados īpaši pievērsušies Latvijas ārpolitikas attīstības izpētei (Edgars Andersons u.c.), to ne-

piemin vispār. No vēsturniekiem notikušo raksturo vienīgi Aivars Stranga 2015. gadā izdotajā pētījumā par Latvijas ārējiem ekonomiskajiem sakariem (vairāk no notikuma ietekmes viedokļa uz Latvijas un PSRS attiecībām kopumā, padomju pusei jau decembra vidū netieši pārmetot Latvijai un citām kaimiņvalstīm teroristu iekļūšanas veicināšanu Padomju Savienībā u.c.).¹² Atmodas gados, īsi atreferējot un komentējot Maskavas presē publicēto informāciju, notikumu pieminējis arī Bonifācijs Daukšts.¹³

Divas svarīgākās Latvijas Valsts vēstures arhīva uzskaitē esošās arhīva lietas – materiāli par “LR ģenerālkonsula¹⁴ Ļeņingradā G. Bisenieka apvainošanu par sakaru uzturēšanu ar S. Kirova slepkavu Nikolajevu” (2570. f., 1. apr., 386. l.; 200 lapas) un “Sarakste ar Ārlietu tautas komisariāta Rietumu nodaļu par teroristu nokļūšanu Padomju Savienībā caur Latviju, Kirova noslepkavošanu, Padomju Savienības karaspēka daļu novietošanu Latvijā u.c.” (2575. f., 14. apr., 5. l.; lapu skaits nav norādīts) – diemžēl kopš 2001. gada atrodas meklēšanā kā noklīdušas. Savukārt PSRS represīvo iestāžu sagatavotā G. Bisenieka 1940.–1941. gada apsūdzības lieta atrodas Krievijā (Maskavā) un nav brīvi pieejama. Tāpēc tiek publicēti citos Latvijas Valsts vēstures arhīva fondos un Stenforda Universitātes Hūvera institūta arhīvā (ASV) glabātajos Latvijas sūtniecības Zviedrijā materiālos esošie dokumenti, pirmkārt Latvijas pārstāvniecībām 1935. gada janvārī izsūtītais informatīvais materiāls par notikušo. Tas sniedz būtisku informāciju par izraidīšanas diezgan neparastajiem apstākļiem un norisi, Latvijas sūtniecības un Ārlietu ministrijas pirmo reakciju. Tāpat publicētie dokumenti atspoguļo Latvijas sūtniecības viedokli par norisēm Padomju Savienībā un tās augstākajā varas ešelonā, kā arī ļoti svarīgas Latvijas pārstāvniecības – konsulāta Ļeņingradā darbības apstākļus.

Sūtņa Padomju Savienībā A. Bilmaņa¹⁵ ziņojums ārlietu ministram K. Ulmanim.¹⁶ Maskava, 1934. g. 17. decembrī

Š.g. 1. decembrī plkst. ½5 p.p. Ļeņingradā,¹⁷ bij. Smoļnija institūta telpās,¹⁸ kurās pašlaik atrodas Ļeņingradas komunistiskās partijas iestādes, tika nošauts Sergejs Kirovs,¹⁹ politbiroja loceklis, kompartijas centrālkomitejas un Ļeņingradas kompartijas

sekretārs, kā arī PSRS-bas CIK²⁰ loceklis. Kirovs dzimis 1886. gadā Vjatkas gub[erņā], pēc tautības krievu bulgārs, atradies kompartijā apm. 30 gadus. Lielinieku revolūcijas sākumā ticis komandēts uz dažādām svarīgākām kaujas vietām un svarīgu lomu spēlējis sevišķi Kaukāza iekarošanā un lielinieku varas nodibināšanā. Pēc izglītības tehniķis, ar nepabeigtu vidējo tehnisko izglītību. Uz Ļeņingradas vadošo kompartijas posteni ticis sūtīts 1926. gadā, pēc Zinovjeva²¹ uzstāšanās ar savu kreiso novirzienu, kas nebija pa prātam Staļina²² politikai. Kirovs bijis spīdošs runātājs un pratis ar saviem, vienkāršai tautai saprotamiem vārdiem sev līdzīgi aizraut krievu masas.

Šāvējs Nikolajevs dzimis 1906. g.,²³ ir bijis komunistu un strādājis strādnieku–zemnieku inspekcijā (valsts kontrolē), bet pēdējā komunistu partijas tīrīšanā izslēgts no partijas, un šo izslēgšanu esot it kā pats Kirovs sankcionējis. Viņa sieva²⁴ arī esot bijusi nodarbināta Kirova kancelejā. Šeit cirkulē baumas, ka šaušanai par iemeslu ir bijis šis personīgais izslēgšanas gadījums un ka neesot organizēta kāda organizēta sazvērēstība.

Protams, komunistiskā partija un prese vēl līdz šim nav paziņojusi visus slepkavības iemeslus, bet presē jau tagad manāma tendence novelt vainu uz padomju varas ienaidniekiem, kuri atrodas ārpus Krievijas teritorijas. Nekādā ziņā negrib pielaist personīgi starp diviem komunistu biedriem radušās domstarpības. Ar to izskaidrojami arī Radeka²⁵ asie uzbrukumi ārzemju presei ar tendenci vainu par Kirova nogalināšanu uzvelt pēdējai.

Neskatoties tomēr uz visu to, Kirova nošaušana atstājusi uz padomju varas vīriem nospiedošu iespaidu un lielu uztraukumu, kas bija redzams no tā, ka Staļins personīgi ar pavadoņiem izbrauca uz Ļeņingradu lietas apstākļu tuvākai noskaidrošanai.

Pašlaik iet stingra Ļeņingradas GPU²⁶ tīrīšana, kurai pārmet nepietiekošu Kirova apsargāšanu, un sevišķi viņai pārmet to, ka nav aizkavējusi Nikolajeva iekļūšanu Smoļņijā un nav redzējusi, ka viņš piekļuvis pie Kirova kabineta.

1. decembrī, Kirova nošaušanas dienā, padomju izpildu komiteja izdeva rīkojumu, ka visas kontrrevolucionāru tiesas lietas izskatāmas cauri steidzīgā kārtā, tiesu iestādēm neaizturot sprieduma izpildīšanu gadījumos, ja apvainotie iesniedz CIK'am

apžēlošanas lūgumu, jo CIK's neatrodot par iespējamu tādus lūgumus pieņemt. GPU orgāniem uzdots tiesas lēmumu izpildīt neka vējoties pēc tiesas sprieduma.

Sakarā ar šo Iekšlietu komisariāts (agr. GPU) tad arī izpublicēja divus kontrrevolucionāru sarakstus, vienu Maskavā un otru Ļeņingradā, kopā 66 personas, kuru nāves sodi tika otrā dienā izpublicēti. Šiem sarakstiem sekoja arī kontrrevolucionāru lietas Baltkrievijā ar nāves soda izpildīšanu. Raksturīgi, ka šīm izpublicētām lietām nav nekāda sakara ar Kirova nošaušanu, jo Kirova slepkavas Nikolajeva lieta vēl līdz šim no tiesas nav skatīta cauri un pēc nupat lasāmā presē noticies no 11., 12., izmeklēšanas pabeigšana atlikta ar CIK'a piekrišanu uz š.g. 20. decembri.

Jāpiezīmē, ka ārzemju presē izlaistas baumas par karaspēka kaujām Ļeņingradā ir nepamatotas, jo Kirova noslepkavošana nav atstājusi uz plašām iedzīvotāju masām nekādu iespaidu, un padomju vara ir tikpat stipra, kā viņa bija pirms šīs slepkavības.

Pie šī jautājuma vēl atgriezīšos, kad padomju tiesu iestādes būs izpublicējušas tuvāki slepkavības apstākļus. [...]

Paraksts /A. Bīlmanis/

Avots: *Hoover Institution Archives* (turpmāk: *HIA*), Latvian Embassy²⁷ in Stockholm, box 3.

**Sūtņa A. Bīlmaņa ziņojums Ārlietu ministrijas
ģenerālsekretāram V. Munteram.²⁸ Maskava, 1934. g.
23. decembrī**

Sakarā ar 1. decembra atentātu uz Kirovu šeit nemitīgi cirkulē apkārt visdažādākās baumas.

Pēc nostāstiem, vācieši ļoti uztraukti par savu konsulu Ļeņingradā, kurš ir agrāk bijis aktīvs krievu armijas virsnieks, un nobažījušies, ka krievi nemēģina viņu iesaistīt kādā teroristu procesā.

Šodien, 22. decembrī, beidzot izpublicēti visi Kirova slepkavas Nikolajeva iedvesmotāji, kuri piederējuši Zinovjeva–Trocka²⁹ opozīcijas aprindām. Tas pierāda, ka pašā partijā pastāv lielas domstarpības un tur atradušies klusi līdzskrējēji, kuri tikai gaida uz izdevīgu momentu, lai parādītu savu neapmierinātību ar pašreizējo partijas vadību. Iet baumas, ka pats Zinovjevs arestēts kopā ar bij.

ārlietu komisāra vietnieku Sokoļņikovu³⁰ un Ļeņina³¹ sievu – Krupskaja.³² Izmeklēšanā esot nejauši uzdūrušies uz šo nogrupējumu, kas tagad tiek likvidēts. Uz opozīciju partijā aizrāda arī jau tas vienkāršais fakts, ka lielākās Maskavas un Ļeņingradas partkomitejas rezolūcijās visi dievojas un solās paklausīt centrālkomitejas lēmumam izvest dzīvē maizes kartiņu atcelšanu un nosoda Zinovjeva–Trocka pagrīdes darbību.

Slepkava Nikolajevs bijis izslēgts no kompartijas š.g. par partijas disciplīnas neievērošanu, bet ticis atkal uzņemts atpakaļ partijā divus mēnešus pēc izslēgšanas, kad bija nožēlojis savus grēkus. Viņš ir bijis tuvs draugs Ļeņingradas G.P.U. priekšniekam Medvedjam,³³ kurš tagad arī nodots tiesai. Šis pēdējais fakts ļoti uztraucis olimpa vīrus, jo tas pierāda, ka uzraudzības aparāts ir bijis truls. Nikolajevs, kā oficiālā ziņojumā teikts, esot nodevis liecību, ka bij. opozīcijai ar Kirovu esot bijuši sevišķi rēķini sakarā ar to cīņu, kuru viņš organizējis pret Ļeņingradas opozīciju. Rezolūcijās, kuras pēdējā laikā sakarā ar padomju vēlēšanām pieņem, izskan cauri lozungi pastiprināt modrību pret padomju ienaidniekiem. Tas atkal maksās ļoti daudz kontrrevolucionāru galvas, kuras kaut cik apvainotas šinī virzienā.

Paraksts /A. Bīlmanis/

Avots: *LVVA*, 2575–7–2788, 170. lp.

Ārlietu ministrijas ģenerālsekretāra V. Muntera raksts sūtņiem par Latvijas konsulāta Ļeņingradā saistišanu ar S. Kirova slepkavību. Rīga, 1935. g. 15. janvārī

29. decembrī, pl. 23.30 ārlietu komisariāta kolēģijas loceklis Stomoņakovs³⁴ izsauca sūtņi Dr. Bīlmani un tam paziņoja, ka tā sauktā Nikolajeva–Kirova lietā iejaukts konsuls Bisenieks,³⁵ kas apvainots visās apsūdzības aktā pievestās lietās (sk. “Obviņitelņoje zakļučēņije”,³⁶ *Izvestija*,³⁷ No. 302, 1934. g. 27. decembrī).

Stomoņakovs paziņoja, ka, vadoties no vēlēšanās uzturēt joprojām labas, draudzīgas attiecības ar Latviju, padomju valdība nolēmusi nedz konsula vārdu, nedz viņu skarošos datus un materiālus neizpublicēt, bet prasa, lai Bisenieks līdz 31. decembrim, pl. 24

atstātu P.S.R.S. teritoriju. Sūtņa Bīlmaņa prasību viņu iepazīstināt ar tiesas materiāliem toreiz nevarēja izpildīt, jo, kā noskaidrojās vēlāk, tiesas spriedums taisīts tai pašā 29. decembrī (Ļeņingradā, sk. Izvestija, No. 305, 1934. g. 30. decembrī). Tomēr viņam to solīja, tiklīdz būšot saņemtas tiesas aktis. Sūtnim tādos apstākļos nekas cits neatlika, kā dot rīkojumu Biseniekam izbraukt, jo pret viņu celtie apvainojumi (kuri gan vēl sūtnim nebija pierādīti) bija pietiekoši smagi, lai attaisnotu padomju valdības prasību.

Vēl ņemot vērā, ka saruna notiek nakts laikā pussvētku dienā (30. decembrī), īsi pirms gada maiņas, grūti iedomāties citu taktiku, tā ka pirmais slēdziens, ko par visu šo lietu varēja taisīt, bija, ka P.S.R.S. valdība rīkojusies formāli stipri asi un varbūt pat neko-rekti – jo, ja pret Bisenieku pastāvēja smagi apvainojumi, bet viņa vārdu tomēr atklāti Nikolajeva lietā iekļaut negribēja, tad varēja rīkoties agrāk un arī citādā veidā, – bet, ka pēc būtības viņas motīvi atzīstami par pietiekošiem.

Spriedums, ko publicē nākošā dienā (sk. jau minēto Izvestija No. 305), koncentrētā veidā atkārtoti pret Bisenieku vērsto apvainojumu šādi:

“Po porucheniiu etoi gruppy obviniaemyi Nikolaev L. V. neodnokratno poseshchal ... konsula v Leningrade..., s kotorym vel peregovory o vozmozhnykh formakh etoi pomoshchi i ot kotorogo obviniaemyi Nikolaev L. V. poluchil na nuzhdy kontrrevoliutsionnoi teroristicheskoj gruppy 5000 rublei.”³⁸

Pirms izbraukšanas konsuls Bisenieks deva paskaidrojumus uz viņam sūtņa uzdevumā uzstādītiem jautājumiem (Pielikums Nr. 1). Tagad jāatgriežas īsumā pie Kirova noslepkavošanas prāvas analīzes.

Kirovs nošauts no Nikolajeva 1. decembrī. Apsūdzības raksts (obviņiķeļņoje zakļučeniye) sastādīts 25. decembrī. Spriedums taisīts pēc tiesas sēdes 28. un 29. decembrī, šai pēdējā datumā un tai pašā dienā spriedums (visu apsūdzēto nošaušana) izpildīts. Vai Nikolajeva noziegums ir individuāls akts vai organizētas sazvērestības rezultāts – to noskaidrot vairs nekad neizdosies, bet grūti ticēt, ka organizācijas loceklis (kurai taču jāpieraksta tālākejoši nodomi) ietu drošā nāvē un pie tam vērstu ieroci pret cilvēku, kura nāve nekādus nopietnus politiskus rezultātus izsaukt nevarēja. Bet viens

ir skaidrs, ka tiklab individuāla teroristiska akta, kā arī sazvērēstības gadījumā uz padomju iekārtas iekšējo stabilitāti un drošību krita nepatīkama ēna, kuras izskaidrošanai vajadzēja konstruēt parasto formulu par ārzemju inspirāciju.

Pirmo reiz savu solīto klusuciešanu padomju iestādes lauza 4. janvārī, kad Izvestijā un vairākās citās avīzēs parādījās ziņa, ka Nikolajeva lietā iejauktais konsuls atsaukts un 3. janvārī viņa reprezentētās valsts sūtnis iepazīstināts ar izmeklēšanas materiāliem un tiesas stenogrammu attiecīgo daļu.

Tobrīd nedz Maskavas diplomātiskam korpusam, nedz konsulāram korpusam Ļeņingradā nebija vairs noslēpums, ka izraidītais (ne atsauktais) konsuls ir Bisenieks, un līdz ar to ārvalstu pārstāvjiem tapa zināms, ka mūsu sūtnis ir iepazīstināts sīkumos ar apvainojumiem, kas pret Bisenieku celti.

No tā izriet, ka Latvijas valdībai piekrita pienākums taisīt savus slēdzienus par Bisenieka vainīgumu vai nevainīgumu, jo, ja 29. decembra sarunu varēja ar zināmu stiepšanu vēl uzlūkot kā diezgan savāda veida *persona in grata*³⁹ kvalificējumu Biseniekam, tad pēc tam, kad fakts par apsūdzības un tiesas materiālu uzrādīšanu sūtnim kļuva publisks, mums jau bija jālemj par apsūdzības dibinātību vai nedibinātību.

Sūtņa Dr. Bilmaņa ziņojums saņemts Rīgā 6. janvārī un attiecīgais izraksts šeit pievienots (Pielikums Nr. 2). Ministru prezidenta uzdevumā Bisenieku 7. janvārī nopratināja ģenerālsekretārs Munters (attiecīgais protokols pielikts kā Nr. 3).

Abu dokumentu sastatīšana runā skaidru valodu, un to analīze šeit var atkrist. Jākonstatē, ka te stāv nošautā slepkavas liecība pret tiesas prāvā neaicināta cilvēka liecību, pie kam pa lielākai daļai mums darišana ar it kā divatā notikušu sarunu atreferējumu. Vienīgie konkrētie apstākļi, kas ir vēl tagad pārbaudāmi, ir viens datums (20. septembris) un naudas summa 5000 rubļu. Nikolajeva liecība par datumu ir nepatiesa, jo viņš runā par grāmatvedes klātbūtni, kamēr konsulāta grāmatvede 20. septembrī bija atvaļinājumā. Tā kā 5000 rubļu samaksa nostādīta kā pret kvīti izdarīta samaksa par remontu (kādu samaksu neesot izdarījis pats Bisenieks, bet grāmatvede), tad arī šeit bija viegli pārbaudīt apgalvojuma pareizumu (sk. pielikumu Nr. 4).

Slēdziens, ka visi apvainojumi pret Bisenieku nesatur pat kaut kādu ticamības elementu vai provokāciju, bet ir vienkārši rupji sameloti.

Tai laikā, kamēr notiek lietas noskaidrošana Maskavā, ārzemju preses slejas pildās ar Latvijai un Biseniekam, kā arī aiz pārpratumā piesauktam ģenerālkonsulam Dancigā Birzniekam⁴⁰ nelabvēlīgu informāciju, un bez apvainojumiem atbildīgam valsts ierēdnim arī mūsu valsts vārds nokļūst nejēdzīgu apmelojumu krusā. Mēs paši esam spiesti klusēt, jo mūs saista sūtņa dotais solījums un mums arī vēl nav materiālu, kas ļautu taisīt noteiktus slēdzienus šai lietā.

Padomju puse 4. janvārī lauž savu vārdu neko par konsulu nepublicēt, jo konsula un viņa reprezentētās valsts nepieminēšana ir smieklīga taisnošanās – Maskavas diplomātiem un Ļeņingradas konsuliem tas nav noslēpums.

Bet padomju puse iet vēl tālāk: 5. janvārī “Izvestija” publicē rakstu “Posobņiki i pokroviķeļi”⁴¹ un Pravda⁴²: “Maļeņkij konsul i jego boļšije hozjajeva”⁴³.

Šais rakstos vispirms pierakstīti (gan vārdā nenosauktam) konsulam tādi delikti,⁴⁴ kas nav pat minēti sūtnim Bilmanim uzrādītos materiālos: palīdzība teroristu bēgšanai uz ārzemēm, citu teroristu iebraukšanas veicināšana, situācijas sagatavošana, kas atvieglotu bruņotu intervenciju. Tālāk tiek atzīmēts, ka konsuls bija mazas valsts konsuls, ka aiz viņa stāvēja daudz lielāka mēroga spēki, ka pat mazas valsts karaspēks varētu iebrukt lielas valsts teritorijā kā citu svarīgāku valstu izlūki, kuru militāri politiskus un sociālus pasūtījumus tas izpilda.

Vēl skaidrāk izsakās “Pravda”, kura arī piemin lielāku kvantumumu melu ziņu vēl pie tā, kas vēl bez pamata tiek uzvelts “konsulam”. Tā, piemēram, iet runa par to, ka konsuls “sakompromitēts līdzdalībā Kirova slepkavības sagatavošanā”. Konsula darbības mērķis – valsts dezorganizācija un kara sagatavošana pret Padomju Savienību. Arī šeit atkārtota slikti maskēta insinuācija par to, ka “aiz mazas valsts muguras stāv cita valsts, stipra un liela”.

Beidzot, 6. janvāra “Pravda” numurā ievietota karikatūra, no kuras skaidri redzams, ka konsulam aiz muguras stāvošā valsts ir Vācija.

Novērtējot visu šo lietu, jāsaprot, ka te notikusi ne tik daudz provokācija, cik vienkārši patiesības viltošana un pie tam ļoti nemākulīgā kārtā. Neatkarīgi no jautājuma, vai padomju iestādes vēlējušās paasināt attiecības ar Latviju (uz ko norāda daži pēdējos mēnešos reģistrēti fakti, bet kam mēs tomēr negribētu ticēt), mums jākonstatē, ka lieta tagad nostādīta tādā plāksnē, ka mēs to tā atstāt nevaram. Nerunājot nemaz par formālo pusi – Bisenieka izraidīšanas momentu un veidu – padomju oficiālā prese ir cēlusi neslavu mūsu valstij un pie tam tik principiāli apvainojošā veidā, ka tam nevar pāriet pāri. No vienas puses, mums jāreabilitējas starptautiski, no otras puses – lietas nenoskaidrošana var izrādīties par kļūdīgu nolaidību nākotnē, jo, aprokot viņu arhīvos, padomju puse katrā izdevīgā brīdī varēs operēt ar to, ka Latvija klusu ciešot ir atzinusi, ka viņas konsuls un viņa pati nodarbojušies ar citu valstu “militāri-politisku un sociālu pasūtījumu izpildīšanu”.

Ministru prezidents tādēļ uzdeva sūtnim Maskavā prasīt Bisenieka un līdz ar to arī netieši Latvijas vārda reabilitēšanu.

Vēl jāpiezīmē, ka pēc Izvestija un Pravda rakstu parādīšanās sūtnis cēla protestu ārlietu komisariātā, pie kam viņam izteikta nožēlošana un raksti no Stomoņakova apzīmēti par “ļiņņije”.⁴⁵ Citādi Stomoņakovs mēģinājis taisnoties ar to, ka nedz konsula, nedz Latvijas vārds neesot minēts.

Nikolajeva fotogrāfiju komisariāts atteicās dot – ar motīvu, ka Bisenieks tik un tā teikšot, ka to nepazīstot (mūsu nodoms bija fotogrāfiju uzrādīt Apinis kundzei).

Bez tam Stomoņakovs, nojauzdams, ka mēs ar lietas noklusēšanu neapmierināsimies, piedraudējis, ka viņiem esot vēl citi materiāli pret Bisenieku, ko viņi publicēšot, ja mēs izsauktu konfliktu. Tomēr sūtnim šie materiāli nav paziņoti, bet Stomoņakovs gan lietojis bramanīgus vārdus un teicās darām Latviju atbildīgu par visiem sarežģījumiem un konfliktu, kas varētu izcelties, ja mēs lietu nodotu atklātībai.

Visi augstāk izliktie apstākļi pagaidām domāti vienīgi Jūsu ziņāšanai un, pēc Jūsu ieskatiem, Ārlietu ministrijas informēšanai. Var tomēr pienākt brīdis, kad mēs šo lietu nodosim atklātībai vai spersim kādus soļus diplomātiskā korpusā. Tādā gadījumā būtu

vēlams informēt Jūsu kolēģus diplomātus, ar lūgumu informēt viņu valdības. Tāpat varētu neuzkrītošā veidā plandēt šo lietu presē. Bet pirmam signālam jānāk no Rīgas.

Tā kā šī instrukcija ir kolektīva, tad katrā individuālā gadījumā labi jāapsver visi apstākļi. Tas zīmējas it sevišķi uz sūtņiem Lietuvā un Čehoslovākijā.

1. pielikums. Latvijas konsula Ļeņingradā, G. Bisenieka kunga, paskaidrojumi sakarā ar pret viņu celto apvainojumu no PSRS iestāžu puses par Kirova nogalinātāja Nikolajeva piekukuļošanas mēģinājumu

1. jautājums.

Vai Nikolajevs Jums pazīstams, resp., kur, kādos apstākļos un kad iepazīnāties ar viņu, un caur ko?

Atbilde: Nikolajeva vārds man pilnīgi svešs, un, tā kā neesmu redzējis viņa fotogrāfiju, tad arī nevaru pateikt, vai cilvēks ar tam līdzīgu izskatu jebkādā gadījumā konsulatā bijis.

2. jautājums.

Vai Jums ir pazīstama Nikolajeva sieva Milda Draule? Un pozitīvā gadījumā, kur, kad, kādos apstākļos un caur ko ar viņu iepazīnāties?

Atbilde: Personu ar vārdu Milda Draule nekad neesmu pazinis; tā kā konsulatā pienācēji ne katru reizi pasaka savu vārdu, jo atnākuši tikai apjautāties par dažādām formalitātēm vai arī citu personu uzdevumā, tad – kamēr neesmu redzējis Mildas Draules fotogrāfiju, man nav iespējams pateikt, vai konsulatā šāda persona jebkad bijusi.

3. jautājums.

Vai Jūs esat maksājuši kādai personai 5000 rubļu (pērkot kaut kādas mantas no privātpersonā) un par ko?

Atbilde: Mans lielākais un vienīgais pirkums no privātām personām nepārsniedz 250 rubļus par kādu galdautu.

4. jautājums.

Vai jebkad kāda Jums pazīstama jeb nepazīstama persona no devuse Jums kādu vēstuli priekš nogādāšanas Trockim ārzemēs?

Atbilde: Nekad ar tādu fantastisku prasību pie manis neviens nav griezies un arī Trocki nemaz nepazīstu un viņu redzējis esmu tikai uz bildēm, un par viņa atrašanās vietu zinu tikai no laikrakstiem, ka viņš uzturoties kādā neizpaustā vietā Francijā.

5. jautājums.

Kā Jūs izskaidrojat no PSRS iestāžu puses pret Jums vērsto apvainojumu?

Atbilde: Ja izslēdz mistifikāciju, resp., impersonāciju, vai arī provokāciju, tad man nekāda cita izskaidrojuma nav.

6. jautājums.

Vai Jums ir bijis kas zināms, un kas, par Kirova nogalināšanu, pirms un pēc 1. dec. 1934. g.?

Atbilde: Pirms 1. dec. 1934. g. par Kirova nogalināšanu, resp., par tās organizēšanu, man absolūti nekas nav bijis zināms, ko apliecinu pēc vistīrākās sirdsapziņas; pēc 1. decembra 1934. g. par notikušo nogalināšanu man zināms tas, ko rakstīja laikraksti.

7. jautājums.

Vai Jūs esat novērojuši savādu resp. naidīgu izturēšanos no PSRS iestāžu puses pret Jums, izpildot Jūsu amata pienākumus, vai arī ārpus tiem?

Atbilde: Savās amata darīšanās es no PSRS iestāžu puses esmu sastapis tikpat lielu pretimnākšanu kā citi konsuli un kādu to valsts apstākļi paredz; ārpus amata darīšanām man nav bijis gadījuma novērot naidīgu vai īpatnēju pret manīm izturēšanos, un man tā šķīstu, ka pret manīm ārpus amata darīšanām attiecības un izturēšanās ir bijusi draudzīga.

8. jautājums.

Izrietot no Jūsu atbildēm, vai Jūsu novērojumi par Jūsu kancelejas darbinieci Apinis⁴⁶ kundzi, resp., par viņas vietējiem sakariem, nevarētu dot paskaidrojumu par pārrunājamo PSRS iestāžu izturēšanos pret Jums, resp., konsulātu?

Atbilde: Par Apinis kundzes sakariem ar vietējiem ļaudīm man nekādu negatīvu novērojumu nav.

Paraksts /G. Bisenieks/

2. pielikums. Izvilums no sūtņa A. Bīlmaņa 1935. g. janvāra sākumā rakstītā ziņojuma Ārlietu ministrijai⁴⁷

[...] Kirova slepkava Nikolajevs liecina, ka viņa grupai bijuši vajadzīgi sakari ar ārzemēm un nauda, lai finansētu braucienus uz Maskavu un citiem centriem pie “filiālgrupām”, resp., viņa grupas līdzjutējiem. Tamdēļ esot nolēmuši piedāvāt Ļeņingradas konsuliem spionāžas materiālus un par tiem saņemt naudu un dabūt iespēju sazināties ar ārzemēm, sev[išķi] Trocki. Viņam uzdots no grupas bijis apstrādāt Latv[ijas] konsulu, jo viņam sieva latviete (Milda Draule) un vieglāki rast sakarus. Viņš pirmo reizi ieradies 20. sept. pag. gadā pie Bisenieka (sīki apraksta konsulātu, kurā ielā, kurā stāvā, kā iekšā izskatās, sīki apraksta Bisenieku un no 18 uzrādītām dažādām fotogrāfijām, acīmredzot pārējie konsuli un vicekonsuli, pareizi uzzīmē Bisenieka fotogrāfiju) un uzdevies par personu, kas cēlusies no Latvijas, un par pierādījumu uzrādījis savas sievas vectēva (deduška) Rīgā 1917. g. izdoto pasi. Viņam, lūk, pienākoties saņemt no Latvijas mantojumu, kas esot naudā. Prasījis Biseniekam pēc padoma, kā to saņemt, un Bisenieks pateicis, ka tādu lietu varot vispār gan izdarīt. Bet Nikolajevs vairs tālāk neko negribējis runāt, jo klāt bijis sekretārs (vēlāk viņš to apzīmē par grāmatvedi, sieviete – buhgalterša) un tādēļ aizgājis, solidamies atnest dokumentus. Pie pirmās vizītes viņš esot mēģinājis runāt nepareizu krievu valodu, lai rastos iespaids, ka viņš pārkrieverts latvietis. Pēc kādām dienām atkal pienācis (tanī dienā, kad notikuši Ļeņingradā gāzu atakas⁴⁸ manevri) un sastapis Bisenieku vienu pašu un tagad B. pateicis, ka viņš esot “sarkanais profesors”, piederot pie opozīcijas, kas nodibinājusies komunistu partijā kontrevolūcijas nolūkos, ka viņiem esot tādas pat grupas arī Maskavā un citur, ka valdot zemē liels nemiers, ka viņi gatavi sniegt pareizas ziņas par īsto stāvokli Pad. Krievijā, un vispār plaši izrunāties par opozīcijas lietām un organizācijām u.tml. Bet šoreiz vēl naudu nesot prasījis, tikai apprasījis, vai event[uāli] konsuls būtu ar mieru pārsūtīt vai palīdzēt viņiem pārsūtīt uz ārzemēm viņu pastu, p[ar] p[iemēru] kādu vēstuli Trockim. Uz ko konsuls atbildējis apstiprināši, jo Nikolajevs pat solījis sniegt informāciju par tiem apstākļiem, kurus Pad. valdība slēpjot un kuri esot šausmīgi. Trešo reizi

atnācis drīzi un tagad jau saņēmis avansa veidā 5000 rubļu pret kvīti. Naudu viņam uz konsula rīkojumu izsniegusi grāmatvede un it kā par izdarītiem remontiem (pieprasīju ziņas no Filholda,⁴⁹ lai apskatās grāmatās, vai tāds rēķins atzīmēts). Bet nekādus materiālus, nedz arī vēstuli Trockim viņš vēl nebija atnesis. Arī par kādu nodomu terora veidā nogalināt kādu redzamu darbinieku viņš arī Biseniekam neesot stāstījis, jo, lūk, kad viņš atnācis ceturto reizi, tad ieraudzījis pie konsulāta mājas stāvam kādu militāru automobili un baidījies, vai tie nav slazdi, baidījies, vai tikai Bisenieks nav par viņa apmeklējumiem paziņojis pad. valdības iestādēm un ar nolūku ar viņu sarunājies un iedevis naudu, lai pēc tam to nodotu GPU... Tas viss noticis septembra mēnesī... Pēc tam Nikolajevs vairs neesot gājis pie Bisenieka – aiz bailēm iekrist... Tas arī viss.

Lasīju autentisku nopratināšanas protokolu. Tāpat tiesas stenogrammas, kur Nikolajevs stāsta to pašu.

Stoms⁵⁰ lūdza uzskatīt par ļoti slepenu visu to, ko esot lasījis, un ziņot par to tikai valdībai, atkārtojot lūgumu, lai arī mūsu valdība ietur vajadzīgo diskreciju. Solīju viņam to un tamdēļ lūdzu pēc iespējas mazāk personu iepazīstināt ar visu šo lietu.

3. pielikums. Konsulam G. Biseniekam uzstādītie jautājumi un viņa atbildes. 1935. g. 7. janvārī

1) Jautājums. Ko Jūs ziniet par organizācijām “Bratstvo russoj pravdy”,⁵¹ “Rossijskij obščevoiniskij sojuz”⁵²?

Atbilde: Kaut kādas organizācijas minētas Kirova lietas apsūdzības rakstā, bet, vai taisni ar šiem nosaukumiem, neatceros. Citādi šos nosaukumus dzirdu pirmo reizi.

2) J. Vai Jūs pazīstiet kādus šo organizāciju locekļus?

A. Ne.

3) J. Vai kāds ar Jums jebkad par šīm organizācijām ir runājis?

A. Jūs esiet pirmais.

4) J. Vai ar Jums konsulātā kāds apmeklētājs ir runājis par manojuma atdabūšanu no Latvijas? Vai tādu gadījumu bijis daudz? Ko Jūs parasti atbildējāt?

A. Par cik vispār esmu bijis mājās, resp., konsulātā, visi konsulāta apmeklētāji ar manīm satikušies. Mantojuma lietas nāca priekšā samērā bieži; tās piederēja pie konsulāta darbības parastām funkcijām. Esmu sarunājies gan vecās, t.i., agrāk iesāktās mantojuma lietās, gan jaunās, ko ierosināja vai nu konsulāta apmeklētāji, vai Ārlietu ministrija. Lielāko daļu no mantojuma lietām zinu no atmiņas.

5) J. Vai Jūs atceraties, ka kādā mantojuma lietā Jums ir uzrādīta kāda 1917. gadā izdota pase?

A. Neatceros: vairāk sveros uz to, ka mantojuma lietās man vecas pases nav tikušas uzrādītas. Tādas gan kādreiz uzrādītas optācijas lietās.

6) J. Vai Ļeņingradā pēdējos mēnešos notikuši gāzu ataku manevri?

A. Jā, tie ilga veselu nedēļu. Tas bija vai nu septembrī, vai oktobrī, un atceros, ka viņi beidzās mēneša 30. datumā. Drīzāk domājams, ka tas bija septembrī.

7) J. Vai šai laikā konsulātā bija kāds apmeklētājs, kas uzdeva sevi par “sarkano profesoru”⁵³ un teica, ka viņš piederot pie padomju iekšējās opozīcijas? Vai vispār tamlīdzīgs apmeklētājs ir bijis konsulātā?

A. Konsulātā ir bijuši apmeklētāji, kas uzdevušies par mācības spēkiem. Vai kāds no tiem apmeklējis konsulātu minētā laikā, neatceros. Neatceros arī, ka kāds būtu uzdevis sevi par “sarkano profesoru”. Neesmu dzirdējis nevienu runājam arī par iekšējo opozīciju PSRS-bā.

8) J. Vai Jums kādreiz ir piedāvāti materiāli par PSRS-bas iekšējo stāvokli un opozīciju?

A. Ne piedāvāti, ne pieminēti, nedz vispār par tādiem kādreiz ir bijusi runa. Neesmu tādus arī nekad prasījis.

9) J. Vai konsulāta apmeklētāji ir lūguši Jūs palīdzēt pārsūtīt viņiem uz ārzemēm pastu?

A. Tāds gadījums ir bijis vienu reizi 1934. g. pirmā pusē vai varbūt 1933./34. gadu maiņā. Pie manis griežas Latvijas pilsoņi, latviete (šīs pilsoņes vārds Ārlietu ministrijai nosaukts) un lūgusi nogādāt vēstuli toreizējam Saeimas priekšsēdētājam Dr. P. Kalniņam.⁵⁴ Atteicu, ka šo vēstuli varu nogādāt tikai vaļējā veidā kā

adresētu Latvijas oficiālai amata personai. Pilsoņi toreiz no vēstules nogādāšanas atteicās. Vēlreiz tā ieradās konsulātā 1934. g. 28. vai 29. decembrī, bet arī šoreiz nekādu vēstuli nenodeva. Nekad ne no viena cita pasta pārsūtīšana nav lūgta.

10) J. Vai Jūs esiet lūgti pārsūtīt kādu vēstuli Trockim?

A. Ne.

11) J. Vai cilvēks, kas uzdevies par “sarkano profesoru” (vai mācību spēku), ir vairākkārt apmeklējis konsulātu?

A. Atskaitot Latvijas pilsoņus, par kuriem pielaīžu, ka tie bieži ierodas pasu pagarināšanai, atceros kādus 2–3 gadījumus, kur mācības spēki apmeklēja konsulātu vairākas reizes.

12) J. Par ko šie apmeklētāji ar Jums aprunājušies?

A. Ieceļošanas, mantojuma vai pavalstniecības iegūšanas lietās. Neatceros, ka kāds no tiem būtu runājis par politiku, jo tādās sarunās es nebūtu ielaidies.

13) J. Vai Jums pēdējā laikā ir izdarīti lielāki remontu konsulatā? Kad? Kas tos izveda? Cik tie maksāja? Kādā veidā maksājumi izdarīti?

A. Lielāki remontu konsulatā izdarīti gandrīz viscaur 1934. gadā. Tie notikuši divos posmos: pirmais līdz jūnijam un otrs – pēc telpu nomas līguma noslēgšanas septembrī. Remonta darbus izveda privātā kārtā pieņemti meistari, kurus man ieteica konsulatā šofiers, malkas nesējs, mājas pārvaldniece un iecirkņa tehniķis. Remonti, kas izvesti gada otrā pusē kopā ar materiālu, materiālu piegādi un darba spēku, izmaksāja 4000–5000 cv.⁵⁵ rubļu. Atsevišķi maksājumi ir ļoti dažādi, tie visi iegrāmatoti konsulatā grāmatās. Maksājumi izdarīti papīra un Torgzina⁵⁶ rubļos. Vislielākais maksājums bijis malkas šķūņu pārbūves gadījumā, kur par ŽAKTa⁵⁷ ieteikto kopējo darbu (podrjad) samaksāja ap 1400 cv. rubļu.

14) J. Vai Jūs kaut kādā gadījumā esiet izdarījuši kādu maksājumu 5000 rubļu apmēros? Kad? Kam? Pret kvīti?

A. 1933. g. decembrī vai 1934. g. janvārī nopirku kažoku (komisijas veikals, prosp. 25. oktjabrja, starp ul.⁵⁸ Gercena un ul. Gogoļa) par cenu, kas bija starp 5000 un 6000 cv. rbļ. Tieši 5000 rbļ. nekad neesmu izdevis. Par minētā kažoka pirkšanu man izdeva talonu, bet, vai tas man vēl uzglabājies, nezinu. Iemaksu izdarīju

divās daļās. Nekādu kvīti ne personīgās, ne konsulāta lietās par 5000 cv. rbļ. nekad neesmu saņēmis.

15) J. Vai Jūsu sieva⁵⁹ vai Apinis kundze, vai kāds cits no konsulāta ir maksājis Jūsu uzdevumā konsulāta rēķinus? Vai tur kādreiz ir figurējusi summa 5000 rbļ. un kādam nolūkam?

A. Apinis kundze kādreiz maksāja sīkākus rēķinus no konsulāta dienas kases. Mana sieva valodas nezināšanas dēļ rēķinus nekad nav maksājusi. Lielākais parastais maksājums bija īres nauda, kas kopš 1. septembra noteikta uz 1300 cv. rbļ.

16) J. Ja kāda persona Jūs apmeklētu konsulātā divas vai trīs reizes, vai Jūs tad šo personu atcerētos? Vai septembra mēnesī Jums tāds apmeklētājs ir uzkritis?

A. Apmeklētāju, kas nāk divas reizes, ievērotu; pēc trešās reizes droši vien to atcerētos. Septembra mēnesī līdz 26. septembrim konsulātā biju viens pats, jo Apinis kdze bija atvaļinājumā. Tātad katru apmeklētāju būtu noteikti redzējis, un, ja tas būtu noticis vairākas reizes, to droši atcerētos.

17) J. Vai kāds no apmeklētājiem septembra mēnesī Jums solījis informāciju par PSRS-bas iekšējo stāvokli un runājis par iekšējo opozīciju?

A. Ne. (Konsuls Bisenieks pielaiž, ka pie viņa sliktās dzirdes ir iespējams, ka apmeklētājs, kas runājis ļoti klusā balsī, būtu varējis runāt arī par opozīciju.)

18) J. Kas ir Padomju militāro automobiļu ārējās pazīmes? Vai pie konsulāta mājas varēja kādreiz stāvēt militārs automobilis?

A. Militāro automobiļu pazīmes laikam ir to numuri, bet droši to nezinu. Var būt arī karodziņi. Pretīm konsulātam atrodas šoferu kursi, kur piestāj visvisādi automobiļi. Ja nemaldos, tur dzīvo arī kāds GPU ierēdnis, kas varēja lietot militāru mašīnu. Pašā konsulātā militāras personas nekad nav bijušas; varbūt starp 18. novembra apmeklētājiem ir bijusi arī kāda militāra persona, bet to droši nezinu.

Paraksts /G. Bisenieks/

4. pielikums. Konsulāta Ļeņingradā grāmatvedes E. Apines paskaidrojums. Ļeņingrada, 1935. g. 4. janvārī

Sakarā ar sūtniecības padomnieka J. Filholda kunga uzaicinājumu, pagodinot paskaidrot sekojošo:

Konsulāta kases grāmatā ne 1934. g. 20. septembrī, ne arī vēlāk (oktobrī un novembrī) nav ievesta neviena kvīte ne uz remontu, nedz kāda cita posteņa červ. 5000.– apmērā. Vislielākais červ. rub. summas, kas laikā no 1. septembra līdz 1. decembrim ievestas konsulāta kases grāmatā, ir: čr. 1055,15 – 1.IX.34., 1296,90 – 1.XI.34., visas par konsulāta telpu īri. Uz remonta posteņa septembra mēnesī vispār nefigurē nekādas izdevumu kvītes. Oktobra mēnesī ievestas 3 remonta kvītes:

Orlova 23.X.34. rēķins – par konsulāta balkonu logu remontiem – čr. 431.–

Orlova 25.X.34. rēķins – par materiāliem konsulāta balkonu logu remontiem – čr. 41,20, un

Smirnova J. A. 29.X.34. rēķ. – par plīts izlabošanu virtuvē un kamīna izlabošanu melnā kabinetā – čr. 200.–

Novembra mēnesī ievestas 5 remonta kvītes:

Ļengortop'a⁶⁰ 3.X.34. rēķ. Nr. 3192 – par 120 kb/mtr. dēļiem konsulāta garāžas izbūvei – čr. 630.–

Mājas pārvaldes 1.XI.34. rēķins – par malkas šķūnīša pārbūves plāna sastādīšanu – čr. 25.–

Ļensnabsbit'a⁶¹ 2.XI.34. rēķins Nr. 3582 – par cementu un smiltīm konsulāta garāžas būvei – čr. 180,71.

Kostikova S. A., 2.XI.34. rēķins – par cementa pārvešanu 1500 kg garāžas būvei – čr. 150.–

Džerfi J., 3.XI.34. rēķ. – par 400 ķieģeļu atvešanu konsulāta garāžas būvei – čr. 110.–

Ārpus remonta posteņa konsulāta galvenā kases grāmatā ievests 26. oktobrī “Nikolajeva 26.X.34. rēķ. – par 2 vezumu dēļu pievešanu konsulāta malkas šķūņu remontam – čr. 135.–”, kas likti uz apkurināšanas izdevumu posteni. Bet ar šo Nikolajevu konsulātam nebija nekādas darišanas, jo malkas šķūnīšu remontu kārtoja kons[ulāta] pag[aidu] šofers Vasīlijs Patrikejevs (Itālijas konsulāta šofers), kuram šim nolūkam bija izsniegts avanss un kurš pie savas

norēķināšanās iesniedza vairākas kvītes, starp kurām arī atradās min. Nikolajeva kvīte.

Konsuls G. V. Bisenieka kungs nekad man nav licis izrakstīt kādu kvīti par čr. 5000.– uz remonta rēķina. Visas kvītes, kā tās, kas manā klātbūtnē no manis pašas, vai kons. Bisenieka kunga tika izrakstītas konsulātā, vai arī tika iesniegtas konsulātā, tika man neka-vējoši nodotas, jo es vedu konsulāta grāmatas. Bet nekad manās rokās nav bijuse kvīte par čr. 5000.– ar Nikolajeva parakstu.

Paraksts /E. Apinis/

Avots: HIA, Latvian Embassy in Stockholm, box 3.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ Sīkāk sk.: Edgars Andersons (1982). *Latvijas vēsture. Ārpolitika*. I. Stokholma: Daugava, 469.–485. lpp.; Inesis Feldmanis, Aivars Stranga, Jānis Taurēns, Antonijs Zunda (2015). *Latvijas ārpolitika un diplomātija 20. gadsimtā*. 1. sēj. Rīga: Jumava, 225.–233., 287.–319. lpp.
- ² Leonīds Nikolajevs (1904–1934), zemāks partijas ierēdnis. Strādājis komjaunatnes komitejā, Ļeņingradas apgabala partijas komitejā (referents), vēl vairākās vietās, visbeidzot – apgabala komitejas Partijas vēstures institūtā (instruktors). 1934. g. aprīlī izslēgts no partijas un atbrīvots no darba institūtā par “partijas disciplīnas neievērošanu” (atteikšanos doties ilglaicīgā komandējumā uz dzelzceļa un sūdzību rakstīšanu), pēc apelācijas sūdzības maijā atjaunots partijā, taču, izsakot “stingru rājienu”, turpinājis iesniegt apelācijas augstākstāvošās iestādēs, būdams bez darba.
- ³ Milda Draule (1901–1935), cēlusies no Lugas apriņķa zemniekiem (iespējams, latviešu kolonijā). No 1919. g. partijas biedrene, 1925. g. precējusies ar L. Nikolajevu, 1930.–1933. g. strādāja par Statistikas sektora rēķinvedi, Viegļās rūpniecības kadru sektora tehnisko sekretāri Ļeņingradas apgabala komitejā, pēc tam – Smoļņijam blakus esošajā Smagās rūpniecības tautas komisariāta pilnvarotā pārvaldē Ļeņingradā. Viņa tika aizturēta uzreiz pēc uzbrukuma – sanāk, ka Smoļņijā, kur viņas atrašanās nebija likumsakarīga, turklāt tieši pirmā nopratināšanas protokola rakstīšanas sākuma laiks – 15 minūtes pēc uzbrukuma, jau Iekšlietu tautas komisariāta (NKVD) telpās, rada dažādas spekulācijas (turklāt protokolā nav norādīta aizturēšanas vieta, kas obligāti bija jādara). Iespējams gan, ka rakstītājs kļūdījies un patiesībā pratināšana sākta nevis plkst. 16.45, bet 18.45, uz ko netieši norāda arī īsā protokola noslēgšanas laiks – plkst. 19.20, tomēr, kā apliecina M. Draules tiesas materiāli, viņa tika aizturēta tieši Smoļņijā.
- ⁴ Kirova slepkavības norisē kā liecinieki bija iesaistīti vēl vairāki latvieši pēc izcelsmes: sešu cilvēku lielajā Kirova NKVD apsardzes grupā tādi bija divi – K. Pauzers un Auzens, bet viens no pārējiem uzbrukuma tiešajiem

lieciniekiem bija garāmejošais ēkas montieris S. Platočs (visi lietā figurēja kā liecinieki, bet pēdējais 9. decembrī neizprotamu iemeslu dēļ tika pat apcietināts).

- ⁵ Sk., piemēram: Iurii Zhukov (2000). Sledstvie i sudebnye protsessy po delu ob ubiistve Kirova. *Voprosy istorii*, 2, s. 33–51; Alla Kirilina (2002). *Neizvestnyi Kirov*. Sanktpeterburg: Neva, s. 5–542; Irina Stepanova (2009). Ubiitsa Kirova zagovoril 75 let spustia. *Svobodnaia pressa*, 01.01.2009. Pieejams: <http://svpressa.ru/society/article/17753/>
- ⁶ Sk.: Noslēpumainie 30 punkti... Ko stāsta atentatora sieva Milda Draule. *Pēdējā Brīdī*, 29.12.1934.
- ⁷ *Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs* (turpmāk: LVVA), 2570–5–58, 2., 4. lp.
- ⁸ LVVA, 2570–5–58, 2., 13. lp.
- ⁹ LVVA, 295–1–181, 1.–6. lp.
- ¹⁰ LVVA, 2574–6–323, 1.–101. lp.
- ¹¹ LVVA, 2570–5–58, 2., 7. lp.
- ¹² Sk.: Aivars Stranga (2015). *Latvijas ārējie ekonomiskie sakari. 1919.–1940. gads. Attiecības ar lielvalstīm (saimnieciskie, politiskie, diplomātiskie aspekti)*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 314.–315. lpp.
- ¹³ Sk.: Bonifācijs Daukšts. Latviski akcenti “Kirova lietā”. *Latvijas Jaunatne*, 07.03.1991.
- ¹⁴ Nosaukums kļūdaini: runa ir par konsulātu, jo par ģenerālkonsulātu tas pārdēvēts tikai 1937. gadā.
- ¹⁵ Alfrēds Bīlmanis (1887–1948), Latvijas diplomāts. 1932.–1935. g. sūtnis PSRS, 1933.–1948. g. – ASV.
- ¹⁶ Kārlis Ulmanis (1877–1942), Latvijas valstsvīrs. Vairākkārt Ministru prezidents, šajā amatā arī 1934.–1940. g., vienlaikus 1934.–1936. g. ārlietu ministrs, 1936.–1940. g. Valsts prezidents. Miris padomju ieslodzījumā.
- ¹⁷ Ļeņingrada, 1924.–1991. g. Sanktpēterburgas nosaukums.
- ¹⁸ Smoļņijs, bij. dižciltīgo jaunavu institūta ēka Pēterburgā, kurā boļševiku varas laikā strādāja varas iestādes.
- ¹⁹ Sergejs Kirovs (1886–1934; īstais uzvārds Kostrikovs), PSRS politisks darbinieks. No 1926. g. Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas Ļeņingradas apgabala komitejas sekretārs.
- ²⁰ CIK – abreviatūra no Centrālās izpildkomitejas nosaukuma (krievu val.): Central’nyi ispolnitel’nyi komitet.
- ²¹ Grigorijis Zinovjevs (1883–1936; īstais uzvārds Radomisšskis), Padomju Krievijas, PSRS augsts funkcionārs. 1919.–1926. g. Komunistiskās Internacionāles Izpildkomitejas priekšsēdētājs, 1921.–1926. g. partijas Centrālās komitejas Politbiroja loceklis. 1926.–1927. g. par nostāšanos opozīcijā atcelts no amatiem, izsūtīts. 1933.–1934. g. pēc “grēku nožēlošanas” atjaunots partijā. 1934. g. 16. decembrī apcietināts, 1936. g. nošauts.
- ²² Josifs Staļins (1878–1953; īstais uzvārds Džugašvili), PSRS valstsvīrs. No 1922. g. Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas ģenerālsekretārs.
- ²³ Patiesībā L. Nikolajevs dzimis 1904. gadā.

- ²⁴ Domāta Milda Draule.
- ²⁵ Karls Radeks (1885–1939; īstais uzvārds Sobelsons), PSRS valstsvīrs. 1920.–1924. g. Komunistiskās Internacionāles Izpildkomitejas loceklis. 1927. g. par Trocka atbalstīšanu izslēgts no partijas, 1928. g. – izsūtīts. Pēc “grēku nožēlošanas” 1930. g. atjaunots partijā, darbojās laikraksta “Izvestija” redakcijā, partijas Centrālās komitejas Informācijas biroja vadītājs. 1937. g. apcietināts, paraugprāvā piespriesti 10 gadi ieslodzījumā, nogalināts soda nomēnē.
- ²⁶ GPU – abreviatūra no Galvenās politiskās pārvaldes nosaukuma (krievu val.): Главное политическое управление.
- ²⁷ Oficiālais dokumentu kolekcijas nosaukums, īstenībā runa ir nevis par Latvijas vēstniecību, bet sūtniecību.
- ²⁸ Vilhelms Munters (1898–1967), Latvijas valstsvīrs. No 1934. g. Ārlietu ministrijas ģenerālsēkretārs, 1936.–1940. g. ārlietu ministrs. Bija ilgstoši represēts, miris Latvijā.
- ²⁹ Ļevs Trockis (1879–1940; īstais uzvārds Bronšteins), Padomju Krievijas un PSRS valstsvīrs, t.s. trockisma ideologs. 1917.–1918. g. Padomju Krievijas ārlietu tautas komisārs, 1918.–1924. g. Padomju Krievijas, PSRS kara un jūras lietu tautas komisārs, 1919.–1926. g. partijas Centrālās komitejas Politbiroja, līdz 1927. g. – Centrālkomitejas loceklis. 1929. g. izraidīts no PSRS, Rietumos kļuva par galveno PSRS vadības ideoloģisko pretinieku. Nogalināts atentātā Meksikā. 1935. g. 26. janvārī Ļ. Trockis vēstulē “ameriķāņu draugiem” (“Viss pakāpeniski nostājas savās vietās”) atklāti izsmēja Latvijas konsula iesaistīšanu lietā, pamatojot notiekošā nelōģiskumu. Sk.: Vse stanovitsa postepenno na svoe mesto. *Biulleten' oppozitsii* (bol'shevikov-lenintsev), No 42, 1935. Pieejams: <http://web.mit.edu/fjk/www/FI/BO/BO-42.shtml>
- ³⁰ Grigorijis Sokoļņikovs (1888–1939; īstais uzvārds Brilljants), PSRS valstsvīrs, diplomāts. No 1922. g. finanšu tautas komisārs, 1929.–1932. g. pilnvarotais pārstāvis Lielbritānijā, no 1932. g. ārlietu tautas komisāra, no 1935. g. – mežrūpniecības tautas komisāra vietnieks. 1936. g. jūlijā apcietināts, paraugprāvā piespriesti 10 gadi ieslodzījuma, nogalināts cietumā.
- ³¹ Vladimirs Ļeņins (1872–1924; īstais uzvārds Uljanovs), PSRS valstsvīrs. 1917.–1922. g. Padomju Krievijas, 1922.–1924. g. – PSRS Tautas komisāru padomes (valdības) priekšsēdētājs.
- ³² Nadežda Krupskaja (1869–1939), V. Ļeņina dzīvesbiedre.
- ³³ Filips Medveds (1889–1937), PSRS represīvo orgānu ierēdnis. 1934. g. 15. jūlijā – 3. decembrī Ļeņingradas apgabala Iekšlietu tautas komisariāta pārvaldes priekšnieks. Pēc Kirova slepkavības arestēts, piespriesti 3 gadi ieslodzījuma, strādājis vadošos amatos ieslodzījuma vietu celtniecības iestādēs Tālajos Ziemeļos. 1937. g. septembrī arestēts, novembrī nošauts.
- ³⁴ Boriss Stomoņakovs (1882–1940), PSRS diplomāts. 1926.–1934. g. Ārlietu tautas komisariāta kolēģijas loceklis, pārzināja attiecības ar Latviju, no 1934. g. ārlietu tautas komisāra vietnieks. 1938. g. arestēts, nošauts.
- ³⁵ Georgs Bisenieks (1885–1941), Latvijas diplomāts, 1905. g. revolūcijas dalībnieks, ilgstoši atradies cietumā un izsūtījumā. 1912. g. izbēdzis,

- dzīvojis Beļģijā, no 1913. g. Anglijā. No 1918. g. Latvijas diplomātiskajā dienestā, bijis pārstāvniecības vadītājs, pēc tam sūtnis Lielbritānijā, 1924. g. atgriezies Latvijā. 1933. g. iecelts par konsulu Ļeņingradā, 1934. g. decembrī izraidīts, amatā skaitījās līdz 1935. g. aprīlim, pēc tam atradies ārlietu ministra rīcībā, no 1935. g. oktobra – Ārlietu ministrijas pārziņā. Pēc valsts okupācijas un aneksijas 1940. g. 3. oktobrī Rīgā apcietināts, 1941. g. izvests uz cietumu Maskavā, 26. jūlijā piespriests nāves sods, kas 27. jūlijā izpildīts. Sīkāk sk.: Ēriks Jēkabsons, Valters Ščerbinskis (2003). *Latvijas ārlietu dienesta darbinieki 1918–1991: Biogrāfiska vārdnīca*. Rīga: Zinātne, 69.–70. lpp.
- ³⁶ Obvinitel'noe zakliuchenie (krievu val.) – apsūdzības raksts.
- ³⁷ Izvēstija – PSRS Centrālās izpildkomitejas dienas laikraksts Maskavā, dibināts 1917. g. PSRS valdības laikraksts.
- ³⁸ Tulkojums: Saskaņā ar grupas doto rīkojumu apsūdzētais Nikolajevs L. V. vairākkārt apmeklēja ... konsulu Ļeņingradā..., ar kuru veda sarunas par viņa palīdzības iespējamajām formām un no kura apsūdzētais Nikolajevs L. V. saņēma kontrrevolucionārās, teroristiskās grupas vajadzībām 5000 rubļus.
- ³⁹ *Persona in grata* (latīņu val.) – nevēlama persona.
- ⁴⁰ Aleksandrs Birznieks (1882–1952), Latvijas Ārlietu ministrijas ierēdnis, 1925.–1930. g. konsuls Ļeņingradā, 1931.–1940. g. ģenerālkonsuls Dancigā. Miris Francijā.
- ⁴¹ Posobniki i pokroviteli (krievu val.) – Atbalstītāji un aizbildņi.
- ⁴² Pravda – Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās komitejas dienas avīze Maskavā, dibināta 1912. gadā.
- ⁴³ Malen'kii konsul i ego boļšhie hoziaeva (krievu val.) – Mazais konsuls un viņa lielie saimnieki.
- ⁴⁴ Delikts – juridisks termins: tiesību aizskārums.
- ⁴⁵ Lishnie (krievu val.) – lieki.
- ⁴⁶ Elvīra Apine (dz. Karlsonē; no 1919. g. Filipa, no 1934. g. februāra – Apine; dz. 1899. g. Rīgā), Ārlietu ministrijas ierēdne. No 1933. g. goda ģenerālkonsulāta Helsinkos darbiniece, no 1933. g. februāra stenogrāfiste-korespondente konsulātā Ļeņingradā, no 1935. g. tai pašā amatā Ārlietu ministrijas Baltijas valstu, no 1936. g. – Juridiskajā nodaļā. 1939. g. atbrīvota no amata pēc pašas lūguma (sk.: LVVA, 2570–14–62, 1.–33. lp.).
- ⁴⁷ Jādomā, 6. janvārī Rīgā saņemtais ziņojums tapis 3. janvārī, jo šajā dienā sūtnis Ārlietu tautas komisariātā tika iepazīstināts ar apsūdzības cēloņiem, kas šķietami bija Bisenieka atsaukšanas pamatā.
- ⁴⁸ Ataka (krievu val.) – uzbrukums.
- ⁴⁹ Juris Filholds (1891–1942), Latvijas diplomāts. No 1931. g. Ārlietu ministrijas Baltijas valstu nodaļas vadītājs, no 1933. g. sūtniecības padomnieks Maskavā (no 1935. g. janvārī arī konsulāta Ļeņingradā pagaidu pārzinis). No 1935. g. maija konsuls Vinē, vēlāk – sūtniecības padomnieks Vinē, Tallinā. Miris Latvijā. Sīkāk sk.: Jēkabsons, Ščerbinskis. *Latvijas ārlietu dienesta darbinieki 1918–1991: Biogrāfiska vārdnīca*, 102.–104. lpp.
- ⁵⁰ Domāts B. Stomoņakovs.

- ⁵¹ “Bratstvo russkoi pravdy” (krievu val.) – Krievu taisnības brālība, krievu pretboļševistiskās emigrācijas organizācija, dibināta 1921. g., nodaļas darbojās daudzās Eiropas un pasaules valstīs, arī Latvijā.
- ⁵² “Rossiiskii obshchevoiniskii soiuiz” (krievu val.) – Krievu karavīru savienība, lielākā krievu pretboļševistiskās emigrācijas organizācija, dibināta 1924. g., apvienoja krievu karavīru organizācijas visa pasaulē.
- ⁵³ Sarkanās profesūras institūts, 1924. g. izveidota Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās komitejas augstākā mācību iestāde augstāko ideoloģisko kadru un sabiedriski politisko zinātņu pasniedzēju sagatavošanai, isā apmācību laikā gatavoja t.s. sarkanos profesorus. 1930. g. sadalīts 10 atsevišķos institūtos pēc specialitātēm.
- ⁵⁴ Pauls Kalniņš (1872–1945), Latvijas politiķis, viens no vadošajiem Latvijas Sociāldemokrātiskās strādnieku partijas darbiniekiem. 1925. g. martā – 1934. g. maijā Saeimas priekšsēdētājs.
- ⁵⁵ 1922. gadā Padomju Krievijā, lai mazinātu inflāciju, naudas reformas rezultātā tika ieviesta vienība – červoncs, 1925. g. denominācijā 1 červonca vērtība tika noteikta 10 rubļu apmērā. 30. gados tie dēvēti par červoncu rubļiem.
- ⁵⁶ Torgsin – Vsesoiuznoe obēdinenie dlia torgovli s inostrantsami (krievu val.): Vissavienības apvienība tirdzniecībai ar ārzemniekiem, 1931.–1936. g. valsts organizācija ar mērķi iegūt valūtu no ārzemniekiem un materiālās vērtības no PSRS pilsoņiem, darbojās specializētu veikalu tīkls ar kvalitatīvākām precēm.
- ⁵⁷ ŽAKT – Zhilishno arendnoe kooperativnoe tovarishchestvo (krievu val.): Kooperatīva dzīvokļu nomas biedrība.
- ⁵⁸ Ul. – saīsinājums no vārda “ulitsa” (krievu val.) – iela.
- ⁵⁹ Lotija Luīze Henija Biseniece (dz. Hanney; dz. 1885), angliete. 1955. g. PSRS varas iestādes atļāva Lielbritānijas pilsonei L. Biseniecei izbraukt no Padomju Latvijas uz Angliju pie meitām Helēnas Frensisas (dz. 1919) un Stellas Margaretas (dz. 1919).
- ⁶⁰ Lengortop – “Leningrdaskii gorodskoi toplivnyi trest”, Ļeņingradas pilsētas degvielas trests.
- ⁶¹ Uzņēmums “Snabsbyt” Padomju Savienībā pārzināja tirdzniecību ar sadzīves priekšmetiem un materiāliem, šajā gadījumā runa ir par attiecīgās organizācijas Ļeņingradas nodaļu.

ZINĀTNES DZĪVE

SEPTĪTAIS BALTIJAS ARHEOLOĢIJAS SEMINĀRS (BASE-7) LATVIJĀ

2015. gada 23.–25. oktobrī Ventspils novada Tārgales pagastā norisinājās jau septītais Baltijas arheoloģijas seminārs (*Baltic Archaeological Seminar* – BASE), kas pulcēja dalībniekus no četrām Baltijas jūras valstīm – Latvijas, Lietuvas, Igaunijas un Somijas. Baltijas arheoloģijas seminārs norisinās ik pa diviem gadiem kādā no dalībvalstīm un tiek veltīts dažādiem jautājumiem un problēmām arheoloģijas jomā, akcentu liekot uz teorētiskās arheoloģijas virzienu un pieeju. Tāpat kā visā pasaulē, arī Latvijā arvien palielinās sabiedrības ieinteresētība un iesaiste (gan pozitīvos, gan negatīvos aspektos) vēstures un arheoloģijas izziņāšanā, tāpēc tika nolemts šī gada semināru veltīt publiskās arheoloģijas jautājumu un problēmu risināšanai. Semināru organizēja Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte ar Latvijas Arheologu biedrības un Valsts kultūrkapitāla fonda atbalstu. Pasākums norisinājās trīs dienas, kuru laikā dalībnieki prezentēja ziņojumus par dažādiem publiskās arheoloģijas jautājumiem – sākot ar sabiedrības praktisku iesaisti arheoloģiskajos izrakumos un atklāto vēstures liecību inkorporēšanu sabiedrisko ēku interjerā un beidzot ar to, kā labāk maziem bērniem stāstīt par akmens laikmetu un skolās pasniegt arheoloģiju kā mācību priekšmetu. Visi ziņojumi izraisīja produktīvas un idejas rosinošas diskusijas.

Pirmajā semināra dienā prezentētie ziņojumi bija veltīti sabiedrības un arheoloģijas savstarpējai mijiedarbībai Baltijas valstīs. Semināru atklāja arheologs un viens no konferences organizētājiem Andris Šnē ar īsu ieskatu publiskās arheoloģijas idejas dzimšanas un attīstības vēsturē. Viņš arī ieskicēja Latvijas pieredzi publiskās arheoloģijas jomā, minot, ka vislielāko lomu tajā spēlē muzeji. Tieši muzeji, organizējot publiskās lekcijas un ekskursijas, visvairāk nodarbojas ar sabiedrības informēšanu par arheoloģiju un vēsturi kopumā.

Lietuviešu arheologs prof. Alģimants Merkevičs (*Algimantas Merkevičius*) savā ziņojumā ieskicēja Lietuvas arheoloģijas prizmas maiņu, kas norisinājusies pēdējo gadu laikā, iekļaujot pētījumu jomā ne tikai senākās vēstures jautājumus, bet arī nesenās vēstures un sabiedrības

pētniecības jautājumus. Kā piemērs tika minēts 1. un 2. pasaules kara laika arheoloģija.

Somu arheologs Jans Fasts (*Jan Fast*) prezentēja viņa kā arheologa personīgo un profesionālo mijiedarbību ar sabiedrību, izveidojot interneta vietni, kurā katru dienu tika papildināta informācija par viņa vadībā notiekošiem arheoloģiskajiem izrakumiem. J. Fasts secināja, ka cilvēku ieinteresētība vietnes apmeklēšanā pieauga tajā brīdī, kad arheologi izlēma veikt personiskāka rakstura ierakstus par konkrētiem ekspedīcijas dalībniekiem, viņu ikdienu, notikumiem, izjūtām. Piešķirot ekspedīcijas arheologiem “seju”, sabiedrība spēja labāk ar tiem personificēties un iejsties izrakumu vidē, kas savukārt ļāva vieglāk uztvert arī specifiskāku arheoloģiska rakstura informāciju par darbu, atradumiem un secinājumiem.

Igauņu arheologs prof. Valters Langs (*Valter Lang*) stāstīja par topošās dzelzceļa līnijas *Rail Baltic* ietekmi uz arheoloģijas pieminekļiem. Igauņu arheologi trases plānojuma posmā veica pieminekļu apzināšanu, savācot informāciju par visiem arheoloģijas, vēstures un industriālajiem pieminekļiem trases apkārtnē, kā arī izstaigāja potenciālās dzelzceļa sliežu lokācijas vietas, fiksējot jaunus un apsekojot jau esošos pieminekļus. Nākamajā projekta posmā ir paredzēts veikt aizsardzības izrakumus tajos arheoloģijas pieminekļos, kuri atrodas trases vietā vai tiešā tās tuvumā.

Lietuviešu arheologi Rītis Jonaitis (*Rytis Jonaitis*), Irma Kaplūnaite (*Irma Kaplūnaitė*) un Giedre Motuzaitė-Kīna (*Giedrė Motuzaitė-Keen*) prezentēja savu pieredzi ar sabiedrības attieksmi pret arheoloģiskajiem izrakumiem, kas norisinājās pareizticīgo kapsētā Viļņas senpilsētā. Lai gan daudzi cilvēki bija ieinteresēti izrakumu gaitā un rezultātos, daļa sabiedrības izteica nosodījumu arheologiem par kapu “traucēšanu”. Tāpat daļa sabiedrības automātiski sasaistīja pareizticīgo apbedījumus ar krievu tautības pārstāvjiem, kas radīja dažādas etniskas dabas diskusijas.

Otrajā semināra dienā prezentētie ziņojumi bija sadalīti vairākās tematiskās daļās. Viena no tām bija veltīta eksperimentālajai arheoloģijai – jomai, kas spēj piesaistīt vislielāko sabiedrības interesi. Lietuviešu arheologs Klaidis Permins (*Klaidas Perminas*) iepazīstināja ar savu pieredzi vienkoča laivu repliku veidošanā. 2006. gadā, sadarbojoties Klaipēdas Universitātei ar Žemaitijas nacionālo parku, tika atdarinātas divas Ziemeļlietuvus Plateļu (*Plateliai*) ezerā atklātas 15.–16. gs.

vienkoča laivas. Tas paveikts, izmantojot attiecīgā laika metodes un darbariskus. Projekts ļāva ne tikai labāk izprast vienkoča laivu izgatavošanas metodes vēlajos viduslaikos un jauno laiku sākumā, kā arī pārliecināties par to reālajām iespējām ūdens satiksmē, bet piesaistīja arī plašu interesentu loku. Izbraukumi ar šīm laivām, kas vienlaikus ir arī Plateļu muižas muzeja ekspozīcijas daļa, iespējami joprojām.

Ar līdz šim paveikto un nākotnes perspektīvām eksperimentālās arheoloģijas jomā Latvijā iepazīstināja Artūrs Tomsons. Prezentācijā tika uzsvērtā pagaidām līdz galam nenovērtētā eksperimenta kā izpētes metodes loma Latvijas arheoloģijas zinātnē. Kā veiksmīgs eksperimentālās arheoloģijas piemērs minēts 2013. un 2015. gadā realizētais Latvijas Nacionālā vēstures muzeja, Latvijas Universitātes un Latvijas Arheologu biedrības kopīgais projekts Āraišu arheoloģiskā muzejparka teritorijā.

Lietuvas arheoloģe Daiva Steponavičiene (*Daiva Steponavičienē*) pievērsās aizvēstures apģērba atdarināšanas problemātikai Lietuvas arheoloģijā un sabiedrībā kopumā. Pētniece analizēja galvenās kļūdas arheoloģiskā apģērba rekonstrukcijās, ko nereti izmanto dažādu “dzīvās arheoloģijas” festivālu, folkloras kopu utt. dalībnieki, tādējādi arī plašākai sabiedrībai radot nepareizu priekšstatu par aizvēstures apģērbiem. Tika uzsvērtā šīs jomas sarežģītība, ko nosaka ne vien arheoloģijas teorētisko zināšanu, bet arī daudzveidīgu tehnisko prasmju nepieciešamība audumu, apavu, rotu u.c. apģērba elementu izgatavošanā.

Atsevišķa semināra daļa bija veltīta arheoloģijas lomai izglītībā un sabiedrības ikdienas dzīvē. Igaunų arheoloģe Līa Vijanda (*Līa Vijand*) iepazīstināja ar savu pieredzi arheoloģijas pedagoģijā. Igaunijas Nacionālajā izglītības programmā aizvēsturei paredzētas vismaz sešas nodarbības, taču, kā norādīja L. Vijanda, arheoloģijas īpatsvars izglītības programmā ir atkarīgs no katra konkrēta skolotāja. Piemēram, arheoloģijas metodes var tikt apgūtas sociālo zinību nodarbībās, kur tiek stāstīts par evolūcijas teoriju, tāpat arī Senās Grieķijas un Romas vēsture pamatā ir balstīta uz arheoloģiskajiem avotiem un to interpretācijas iespējām utt. Kā lielākās problēmas arheoloģijas veiksmīgai iekļaušanai skolu programmās minētas nepietiekamās skolotāju mūžizglītības iespējas dažādu arheoloģijas semināru veidā, kā arī attiecīgās jomas mācību grāmatu trūkums.

Turpinot aizsākto tēmu, Lietuvas arheoloģe Gabriele Gudaitiene (*Gabrielē Gudaitienē*) aplūkoja pašreizējo situāciju arheoloģijas

pedagoģijas jomā Lietuvā. Arī G. Gudaitiene norādīja uz galvenajām problēmām, kas līdzīgas kā Igaunijas gadījumā. Lai veicinātu izpratni par arheoloģiju, 2014. gadā Viļņas Universitātē uzsākts projekts, kura ietvaros tiek izstrādāta 10–14 gadus veciem bērniem paredzēta grāmata par Lietuvas akmens laikmetu.

Šīs tematiskās daļas noslēgumā Latvijas arheologs Guntis Zemītis un Agrita Lujāne vērsa uzmanību uz arheoloģijas lomu mūsdienu sabiedrības (īpaši jaunatnes) pašidentifikācijā. Kā piemēri tika apskatītas vairākas subkultūru grupas, kuru nozīmīgi atribūti ir dažādi no arheoloģiskā materiāla aizgūti elementi.

Noslēdzošā priekšlasījumu daļa seminārā bija veltīta šobrīd īpaši aktuālai tēmai – arheoloģiskā mantojuma aizsardzībai, kur nozīmīgu lomu ieņem komunikācija ar sabiedrību un ētikas jautājumi. Somu arheoloģe Līsa Sepenena (*Liisa Seppänen*) prezentēja arheoloģisko atklājumu popularizācijas iespējas un nozīmi šobrīd arvien pieaugošās komerciarheoloģijas apstākļos. Komerciarheoloģija lielākoties nosaka straujus izpētes tempus, noslēgtas teritorijas, strikti ierobežotus termiņus utt. un neparedz ne laiku, ne līdzekļus ar konkrēto izpēti tieši nesaistītām lietām, kā, piemēram, sabiedrības informēšanai. Taču, kā piemēru minot 2013. gada arheoloģiskos izrakumus Lahti pilsētā, L. Stepenena parādīja, ka tieši informēšana par arheoloģiskajiem atklājumiem, ļaušana sabiedrībai sekot līdz izpētes gaitai utt. var mainīt sabiedrības nereti negatīvos priekšstatus par būvdarbiem pilsētās un veicināt lokālās identitātes veidošanos.

Latvijas arheoloģe Sandra Zirne turpināja arheoloģiskā mantojuma aizsardzības tēmu, akcentējot arheologu atbildību pret veicamajiem darbiem un dodot ieskatu Latvijas arheologu ētikas kodeksa tapšanas gaitā un saturā. Tieši pašu arheologu darbības piemērs lielā mērā rada sabiedrības attieksmi gan pret arheologu darbu, gan arheoloģisko mantojumu.

Savukārt Igaunijas arheoloģe Nele Kangerta (*Nele Kangert*) prezentēja Igaunijas pieredzi cīņā ar arheoloģisko pieminekļu postītājiem jeb mantračiem. 2011. gadā Igaunijā tika pieņemts likums, kas reglamentē metāldetektoru lietošanu. Tas nosaka, ka bez speciālas valsts iestāžu izsniegtas atļaujas šādas ierīces nedrīkst tikt izmantotas jebkādu kultūrvēsturiskas nozīmes priekšmetu meklēšanā. Atļauja tiek izsniegta tikai personām, kas izgājušas speciālu apmācības kursu, kurā tiek stāstīts par kultūras vērtību (tostarp arheoloģiskas nozīmes

objektu) atpazīšanu un rīcību šādā gadījumā, lai necietu ne pats priekšmets, ne tā atrašanās vieta jeb konteksts. Kopš šāda regulējuma ieviešanas ziņas par jaunu arheoloģisko vietu un arheoloģiskas nozīmes priekšmetu atradumiem strauji pieaugušas. Turklāt tas pamazām palielina visas sabiedrības atbildību par kopīgā arheoloģiskā mantojuma saglabāšanu.

Trešajā semināra dienā dalībniekiem bija iespēja apmeklēt vairākus Ventspils apkārtnes arheoloģiskos pieminekļus, ļaujot dabā iepazīties ar dažādām arheoloģisko pieminekļu saglabāšanas un popularizēšanas jomas problēmām Latvijā. Semināra noslēgumā tika prezentēts ceturtais un piektais Baltijas arheoloģijas semināru rakstu krājums. Turpinot tradīciju, arī septītajā Baltijas arheoloģijas seminārā nolasītie ziņojumi kopā ar sestā semināra priekšlasījumiem tiks publicēti atsevišķā zinātniskā izdevumā. Astotais Baltijas arheoloģijas seminārs notiks 2017. gadā Somijā.

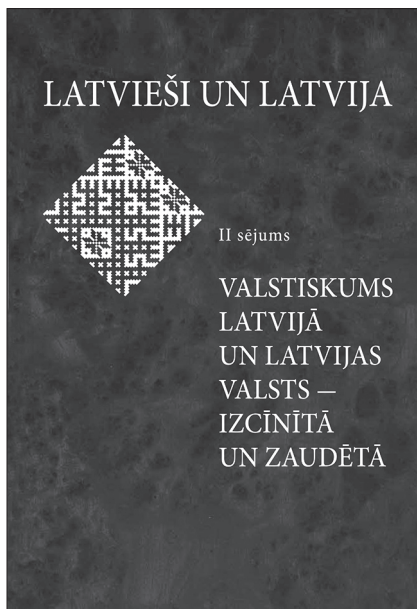
Elīna Guščika, Aija Vilka

RECENZIJAS

Latvieši un Latvija: Akadēmiskie raksti. Galv. red. Jānis Stradiņš. II sēj.: Valstiskums Latvijā un Latvijas valsts – izcīnītā un zaudētā. Atb. red. Tālavš Jundzis, Guntis Zemītis. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2013. 560 lpp.

Latvijas historiogrāfijā nav daudz tādu piemēru, kas liecinātu par vēsturnieku darba aktualitāti plašākā sabiedrībā, pārsniedzot akadēmisko aprindu robežas. Parasti vēsturnieku viedoklim pievērš uzmanību sabiedrībai nozīmīgu pārmaiņu kontekstā. Atmodas laika politiskās diskusijas par 20. gadsimta Latvijas vēstures notikumiem galvenokārt noritēja preses izdevumu slejās, un tolaik izteiktie vēsturnieku viedokļi palika dienas laikrakstu publikāciju formātā iepretim oficiālajai Latvijas PSR vēstures versijai, ko reprezentēja LKP CK Partijas vēstures institūta izdotā brošūru sērija “Latvijas likteņgadi”.¹ Atskatoties tālākā pagātnē, šķiet, ka tikai Karla Širrena (*Carl Schirren*, 1826–1910) polemiku ar slavofiliem Baltijas autonomijas jautājumā 19. gadsimta vidū² var minēt kā piemēru tam, cik lielā mērā vēstures tēmas iegūst papildu nozīmi, saskaroties ar sabiedrībai aktuālām politiskajām problēmām.

Tādēļ izdevuma *Latvieši un Latvija* radītā rezonanse ne tikai vēsturnieku vidē, bet arī plašākā publiskajā telpā ir notikums, kas

¹ Ļubova Zīle, Imants Daudišs, Elmārs Pelkaus (red.) (1987–1990). *Latvijas likteņgadi*, I–IV. Rīga: Avots.

² Irene Neander (1986). Carl Schirren als Historiker. In: Georg von Rauch (Hrsg.). *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Köln; Wien: Böhlau Verlag, S. 175–202.

piesaista uzmanību šim krājumam un mudina atgriezties pie tā izvērtēšanas, ko aizsāka vēsturnieki Metjū Matiss Kots³ un Jānis Šiliņš,⁴ aplūkojot šo izdevumu no dažādiem skatpunktiem. *Latviešu un Latvijas* iznākšanas laikā netrūka notikumu, kas veicināja sabiedrības interesi par vēsturi (Ukrainas krīze, diskusijas par Satversmes preambulu), to ietekme atspoguļojās arī rakstu krājumam veltītajā diskusijā žurnālā “Rīgas Laiks”.⁵ Visos gadījumos *Latviešu un Latvijas* satura vērtējumā var konstatēt divus līmeņus: 1) konceptuālo līmeni, kas saistīts ar krājuma iekļauto rakstu profesionālo kvalitāti, struktūru, krājuma veidošanas teorētisko pamatojumu un arī tajā sastopamo ideoloģiju; 2) reprezentācijas līmeni, kas pieejams recenzentu un diskusijas dalībnieku viedokļos par to, kādā veidā *Latvieši un Latvija* atspoguļo situāciju vēstures zinātnē (un humanitārajās zinātnēs vispār), kā arī sabiedrībā izplatītos priekšstatus par to, kā jāraksta Latvijas vēsture un kādai pieejai jābūt noteicošai.

Viena no izdevuma īpatnībām ir tā, ka atsevišķus tā sējumus iespējams uztvert kā patstāvīgus tematiskos pētījumus. Pateicoties žurnāla redakcijas laipnajam uzaicinājumam, izmantošu iespēju pateikt savas domas par krājuma otro sējumu, kas saistīts ar politiskās vēstures notikumiem un procesiem Latvijas teritorijā no aizvēstures līdz padomju okupācijas perioda beigām.

Recenzijas uzdevums nav novērtēt visu četru krājuma sējumu kvalitāti, jo uzskatu, ka tas nav viena autora spēkos, ņemot vērā *Latviešu un Latvijas* tematisko daudzveidību. Šāda mēroga publikācija par Latvijas vēsturi prasa adekvāta apjoma recenziju un izvērtējumu, pievēršot uzmanību konkrētām tēmām un to atspoguļojumam akadēmisku rakstu krājumā, kas diemžēl nav noticis. Drīzāk rodas iespaids, ka kritika dažkārt nav tikusi tālāk par projekta ievadvārdu analīzi, tādējādi fokusējoties uz jautājumu par rakstu krājuma ideoloģisko ievirzi. Lai spriedums par nama uzbūvi un izskatu būtu pareizs, vēlams doties tālāk par priekšnamu. Tādēļ recenzijā vēlos atzīmēt arī to, kur un kāpēc nepiekrītu dažu kolēģu iepriekš izteiktajam vērtējumam par *Latviešiem un Latviju*.

³ Sk.: *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 4 (2014), 189.–196. lpp.

⁴ Jānis Šiliņš (2015). Zinātnes rēgs Latvijā. *Domuzīme*, 1, 37. lpp.

⁵ Vēsture kā cietoksnis, altāris un piemineklis. *Rīgas Laiks*, Oktobris (2014), 27.–33. lpp.

Politiskā vēsture ierasti ir bijusi noteicošais historiogrāfijas virziens jau kopš Leopolda fon Rankes (*Leopold von Ranke*, 1795–1886) laikiem, turklāt politiskā vēsture veido arī t.s. nacionālās vēstures rakstīšanas tradīcijas mugurkaulu. Valsts un valstiskuma tēma atbilst priekšstatam par valsts izveidošanu kā nācijas vēstures mērķi un piepildījumu. Taču būtu pārsteidzīgi apgalvot, ka tādēļ vien pievēršanās valstiskuma vēstures izpētei automātiski nozīmē arhaisku, šauru un aprobežotu skatījuma perspektīvu.

Arī *Latviešu un Latvijas* II sējums liecina, ka politiskās vēstures nozare ietver plašu aspektu loku, ieskaitot sociālās, kultūras un ekonomikas vēstures jautājumus. Otrā sējuma autori ir pētnieki, kas savā jomā ir labākie (un bieži vien arī vienīgie) speciālisti, tādēļ sējums sasniedz augstu akadēmisko līmeni, izvairoties no citos sējumos sastopamiem trūkumiem, kad “ļoti labu tekstu vidū tiek iekļauti publicistiski raksti vai zemas kvalitātes pētījumi”.⁶ Turklāt autoru kvalifikācija ir samazinājusi disonansi, ko rada atsevišķu rakstu tēmu formālā neatbilstība šī sējuma galvenajai tēmai, ko savā recenzijā ir atzīmējis Metjū Matīss Kots.⁷

Faktiski valstiskuma vēstures izpēte nav iespējama bez ieskata modernās sabiedrības tapšanai būtisko ideju vēsturē, ko piedāvā Aijas Priedītes-Kleinhofas raksts (197.–224. lpp.), tāpat kā bez latviešu nacionālisma diskursa satura analīzes Inetas Lipšas pētījumā par valsts dibināšanas mīta veidošanu (323.–340. lpp.). Šie raksti, tāpat kā M. M. Kota jau atzīmētā “Rīgas izcelsme un tās vieta Latvijā” (99.–121. lpp.)⁸ būtiski papildina krājumā aplūkoto jautājumu kontekstu, atklājot papildu dimensijas politiskās vēstures izpētē. Politiskā vēsture nav tikai valsts institūciju un valstiskuma koncepciju vēsture, tā ir daļa no sabiedrības vēstures, kas parāda politisko ideju rašanos un attīstību plašākā kontekstā. Šo mērķi II sējuma autoriem ir izdevies sasniegt, taču būtu nepieciešama lielāka sējuma redaktoru klātbūtne, lai hronoloģiskais princips, kas ir sējuma struktūras pamatā, nepārvērstos par vienkāršu mehānisku tekstu sakārtošanas paņēmieni.

Otrajā sējumā ir sastopami gan tādi raksti, kas turpina aprakstošo tradīciju, par galveno uzskatot faktu izklāstu, gan raksti, kas reflektē

⁶ Šiliņš. Zinātnes rēgs Latvijā, 37. lpp.

⁷ *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 4 (2014), 193. lpp.

⁸ Turpat, 194.–195. lpp.

par līdz šim pie mums maz pētītajām apgaismības un nacionālisma tēmām. Prasība pēc tādiem vēsturnieku darbiem, kuros “lasītāji atklātu jaunas atziņas un svaigas koncepcijas”,⁹ bez šaubām, ir pamatota un Latvijas historiogrāfijā īpaši aktuāla. Tomēr nav jēgas to pārvērst par pašmērķi, jo vēstures pētījuma vērtību nosaka tā saturs kopumā, turklāt “jauns” un “svaigs” ir visai subjektīvas kategorijas, kas atkarīgas arī no lasītāja erudīcijas. Tādēļ nevaru piekrist arī kolēģa Gustava Strengas diskusijā izteiktajai atziņai, ka *Latviešu un Latvijas* mērķis ir “nevis kaut ko atmaskot un uzdot jautājumus, bet stimulēt mītus, tos radīt no jauna vai papildināt”.¹⁰ Jautājumu par valstiskuma izcelsmi un attīstību izdevuma II sējumā ir diezgan daudz, jo katrā publikācijā iespējams atrast norādes uz tiem tēmas aspektiem, kas būtu pelnījuši plašāku un pamatīgāku izpēti. Apsūdzība mītu radīšanā var likt sarauties ikviena vēsturnieka sirdij, taču der atcerēties franču sociologa Edgara Morēna (*Edgar Morin*) vārdus: “Eiropas intelektuāļu sfēra ir [...] ideoloģiski nestabila un svārstīga. Tā svārstās starp “lielā domātāja” vai “skolotāja” elitāro statusu un margināla dumpinieka, “nolādēta autora” brāļa nošķirtības stāvokli. Tā svārstās starp mītu kritizēšanu un mītu radīšanu.”¹¹ No mīta lamatām nav pasargāts neviens intelektuālis, jo mītiskā domāšana ir arī mūsdienu cilvēka pasaules uztveres sastāvdaļa, kas bieži vien sadzīvo ar kritisku attieksmi pret to, kas pašam šķiet aplams vai novecojis.

Recenzējamam rakstu krājumam nevar pārmest paļaušanos uz Latvijas historiogrāfijā jau zināmo pētījumu autoritāti: līdzās iepriekš jau minētajiem rakstiem arī Dainas Bleieres, Andra Levāna, Mārītes Jakovļevas, Margaritas Barzdevičas, Ērika Jēkabsona un Jāņa Lazdiņa publikācijās netrūkst ne attiecīgās tēmas iestrādes Eiropas historiogrāfijas kontekstā, nedz arī jauna faktu materiāla un tā interpretācijas. Par to var pārliecināties ikviens, kas sekojis līdzī, piemēram, Livonijas un agro jauno laiku perioda Latvijas vēstures pētniecībai.

Kā ikvienā pētījumā, arī šeit netrūkst diskutējamu lietu, piemēram, Jura Pavloviča interesantajā rakstā par 1941. un 1944.–1945. gada *interregnum* periodiem Latvijā izteiktais secinājums par padomju okupācijas režīma izveidotajām operatīvajām grupām: “Operatīvo grupu dar-

⁹ *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 4 (2014), 191. lpp.

¹⁰ *Vēsture kā cietoksnis, altāris un piemineklis*, 28. lpp.

¹¹ Edgars Morēns (1999). *Domājot par Eiropu*. Rīga: Omnia Mea, 93. lpp.

bība paliek kā pierādījums, ko savas zemes labā spētu paveikt šie ļaudis, ja joprojām pastāvētu neatkarība un viņi būtu tās daļa” (442. lpp.) šķiet dīvains un sholastisks, ja zinām, ka operatīvo grupu uzdevums bija ne tikai atjaunot ikdienas dzīvei nepieciešamo tehnisko infrastruktūru, bet atjaunot arī padomju režīma varu, ieskaitot represīvo iestāžu darbu. Turklāt, ja Latvijas valsts Otrā pasaules kara gaitā būtu saglabājusi neatkarību, šādas operatīvās grupas nemaz nebūtu izveidotas.

Rakstu krājuma konceptuālais formāts kopumā izraisa jautājumu par tā tematiskās klasificēšanas iespējām, ko jau minējis *Dr. phil.* Jānis Broks līdz šim plašākajā recenzijā par visiem četriem šī akadēmiskā projekta sējumiem.¹² Šajā recenzijā Broka kungs ir analizējis vairākus būtiskus aspektus, kas attiecas uz valstiskuma izpratni mūsdienu humanitārajās un sociālajās zinātnēs, kā arī uz politikas un vēstures rakstīšanas attiecībām, tādēļ tās apskats būtu atsevišķa raksta vērts. Cerams, ka polemika par Latviju un latviešiem turpināsies tematam atbilstošā līmenī, iespēju robežās izvairoties no virspusējiem, taču visai kategoriskiem apgalvojumiem, kas šī darba sakarā visai bieži ir bijuši sastopami arī intelektuāļu aprindās.

Atgriežoties pie jautājuma par rakstu krājuma klasificēšanu, jāteic, ka, aplūkojot arī viena sējuma ietvaros, *Latvieši un Latvija* nav kolektīvā monogrāfija, taču tas noteikti ir apkopjoša rakstura darbs, kas šajā gadījumā tiecas aplūkot valstiskuma vēsturi kā galveno II sējuma tēmu. Hronoloģisko ietvaru un tēmas izpētes detalizācijas pakāpē *Latvieši un Latvija* atšķiras no līdzīgiem tematiskajiem rakstu krājumiem.¹³ Divdesmitā gadsimta Latvijas vēstures jautājumu salīdzinoši plašākais izpētes līmenis iepretim viduslaiku un jauno laiku periodiem, kā arī sabiedrības intereses piesaiste šim laika posmam ir pamatā tam, ka arī *Latviešu un Latvijas* II sējumā dominē valstiskuma vēsture kopš Latvijas Republikas izveides 1918. gadā. Šajā krājumā pirmo reizi Latvijas historiogrāfijā varam iepazīties ar koncentrētu pārskatu par valstiskumu Latvijas teritorijā pirms nacionālās valsts

¹² Jānis Broks (2014/2015). *Latvieši un Latvija starp letoniku un letonistiku. Akadēmiskā Dzīve*, 50, 127.–140. lpp.

¹³ Sk.: Jānis Bērziņš (atb. red.) (2010). *Latvijas valstiskumam 90: Latvijas valsts neatkarība: ideja un realizācija*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 360 lpp.; Valdis Blūzma (red.) (2008). *Nevardarbīgā pretošanās: Latvijas neatkarības atgūšanas ceļš, 1945–1991*. Rīga: LZA Baltijas stratēģisko pētījumu centrs, 639 lpp.

nodibināšanas, un tas nebūt nav saistīts ar “latviešu faktora” mākslīgu izcelšanu, ko savukārt pamatoti var pārņemt starpkaru perioda nacionālās historiogrāfijas pārstāvjiem. Gan Livonijas, gan Kurzemes hercogistes valstiskuma zaudēšanu droši vien būtu iespējams aplūkot vienlīdz detalizēti kā Latvijas Republikas bojāeju Otrajā pasaules karā, taču tā būtu atsevišķu pētījumu tēma.

Ar šo rakstu krājumu valstiskuma vēsture Latvijā ir ieguvusi kopīgu ietvaru, nešķirojot valstis pēc to izcelsmes “svešajās” un “savējās”. Tas ir būtisks sasniegums Latvijas historiogrāfijas provinciālisma pārvarēšanā, kas pelnījis, lai to attiecīgi novērtētu. Lasot *Latviešu un Latvijas II sējumu*, redzam nevis kāda iepriekš formulēta “ideoloģiskā uzdevuma” izpildi, bet demokrātiskai valstij pašsaprotamu viedokļu un arī metodoloģisko pieeju dažādību.

Mārtiņš Mintauris

Kārlis Kangeris, Uldis Neiburgs, Rudīte Vīksne.
Aiz šiem vārtiem vaid zeme. Salaspils noņemne: 1941–1944. Rīga: Lauku Avīze, 2016. 431 lpp.

Gada sākumā iznākusī triju autoru – Kārļa Kangera, Ulda Neiburga un Rudītes Vīksnes kolektīvā monogrāfija “Aiz šiem vārtiem vaid zeme. Salaspils noņemne: 1941–1944” piedāvā kompleksu pētījumu par Latvijas teritorijā visvairāk zināmo nacistiskās Vācijas okupācijas režīma soda noņemni. Jau tūlīt pēc iz-

nākšanas grāmata sacēla plašu ažiotažu Krievijas un krievu valodā rakstošajos medijos Latvijā. Salaspils noņemne nenoliedzami ir “atmiņu vieta” Latvijā, kas rada problēmjautājumus, kuri liek apzināties atmiņas neviennozīmību. Kolektīvā atmiņa atrodas mainīgā evolūcijā,

tā ir atvērta atcerēšanās un aizmiršanas dialektikai, tā neapzinās deformācijas un ir pakļauta visām izmantošanām un manipulācijām, tā var tikt iemidzināta un to var periodiski atdzīvināt.¹ Pjēra Norā nācijas “atmiņu vietu” koncepcija ļauj apzināt, kāpēc un kādēļ šādi darbi saceļ ažiotažu: no vienas puses, mēs vērojam Krievijas oficiālo vēstures politiku, kas ļoti greizsirdīgi reaģē uz jebkurām padomju Otrā pasaules kara vēstures koncepciju izmaiņām, no otras puses, vērojami nacistu terora un represīvās politikas aizmiršanas procesi latviešu sabiedrībā, ko ietekmē nacisma kā t.s. mazākā ļaunuma paradigma kolektīvajā atmiņā, salīdzinot ar komunistiskā režīma teroru un politiku. Grāmata ir nokļuvusi šo atmiņas reprezentāciju krustpunktā, kur Krievijas puse mēģina tajā saskatīt “nacisma reabilitāciju”, savukārt latviešu sabiedrība par to reflektē atturīgi. Kāda būs grāmatas ietekme uz Latvijas kolektīvo atmiņu, to rādīs laiks, tomēr recenzijā vēlētos skatīties uz grāmatu kā vēsturisku pētījumu, nevis kā kolektīvās atmiņas katalizatoru vai šīs atmiņas sastāvdaļu.

Izlasot grāmatu, tā arī īsti neatradu formulētu pētniecisko mērķi, respektīvi, kāpēc šis darbs ir tapis? Iespējams, tas raksturots gan ar sabiedrības pieaugušo interesi, gan vajadzību atbrīvot vēsturi no svešu totalitāro ideoloģiju klišejām, gan ar Salaspils nometnes ieslodzīto piemiņas saglabāšanu (5., 9.–19. lpp.), gan lai noskaidrotu, “kas tad Salaspils īstenībā bija” (78. lpp.). Nekonkrētība rada zināmu apjukumu un jautājumu: kas ir galvenais aktors šajā pētījumā – nometne, ieslodzītie, represīvā politika vai padomju režīma radītie mīti, kuru atspēkošanai grāmatā veltīts daudz vietas? Autori nav aktualizējuši arī savas pētnieciskās paradigmas, kas ļautu lasītājam novērtēt viņu izmantoto teorētisko un metodoloģisko aparātu, kā arī artikulēt paša pētījuma vietu mūsdienu historiogrāfijā. Protams, tie ir jautājumi, kas “vienkāršo” lasītāju varētu atbaidīt no grāmatas lasīšanas, tomēr zinātniskā pētījumā tie ir nepieciešami.

Grāmatas ievadā tāpat būtu bijis vēlams atrast arī darba struktūras pamatojumu, kas sniegtu priekšstatu par to, pēc kāda principa darbs ir uzbūvēts. Iepazīstoties ar satura rādītāju, tas šķiet loģisks, kaut arī rada dažus jautājumus, ko lieti būtu bijis atrunāt. Piemēram, kāpēc nodaļa par slimībām un epidēmijām ir izdalīta no nodaļas par dzīvi

¹ Pierre Nora (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory, pp. 7–24, here p. 7–8.

Salaspilī, kāpēc no nometnes ieslodzīto kategorijām ir izdalītas militārpersonas un bērni u.c. Neizskaidrojot struktūru, var raisīties arī jautājumi par atsevišķu nodaļu virsrakstiem – piemēram, redzot nodaļu “Represijas” (tajā aprakstīti nometnes iekšējie sodīšanas principi), rodas jautājums: vai ieslodzījums Salaspilī jau nebija represija? Neizpratni var raisīt arī nodaļas virsraksts, kurā minēti transporti uz koncentrācijas nometnēm Polijā, lai gan pareizāk būtu rakstīt – okupētās Polijas teritorijās atrodošajām koncentrācijas nometnēm. Jau vairāk nekā piecpadsmit gadus Polijas diplomātiskais dienests cīnās pret termina “Polijas nometnes” lietošanu, vēl šī gada februārī pasauli pāršalca vēsts par jaunās labējās Polijas valdības vēlmi kriminalizēt “nepareizo” termina lietošanu.² Neanalizējot detalizētāk šo problemātiku, tomēr ir jāatceras, ka arī mēs paši nereti esam jūtīgi pret neprecīziem vēstures jēdzienu formulējumiem.

Ievadam seko plašs un detalizēts avotu un literatūras apskats. Apskats labi parāda gan aplūkojamā perioda avotpētnieciskās problēmas, gan analizē un kritiski izvērtē līdz šim historiogrāfijā izmantotos avotus un literatūru. Autori pamatoti secina, ka tiešo dokumentu trūkums pētnieka uzdevumu padara ļoti grūtu, bet ne neiespējamu – iznīcināto primāro dokumentu vietā plaši izmantojot citas avotu grupas (27. lpp). Darbā to labi var redzēt – autoru stāstījums par nometni tiek veidots no dažādas izcelsmes un ticamības pakāpes avotu “puzles” gabaliņiem, tos kritiski izvērtējot, konfrontējot, salīdzinot, izvirzot hipotēzes un secinājumus. Saprota, grāmatas kritiķi var kāda avota ticamības pakāpi apšaubīt, to nav grūti izdarīt, jo gan biogrāfiskajiem avotiem – memuāriem, tālaika liecinieku stāstījumiem, gan tiesvedības un izmeklēšanas materiāliem ir savas noteiktas īpatnības. Šo īpatnību vispārēja apskata iekļaušana avotu aprakstā, iespējams, padarītu avotpētniecisko daļu spēcīgāku. Domāju, ka grāmatā paustās atziņas ir jāvērtē, ne tikai apšaubot kāda avota īstumu vai ticamības pakāpi, bet kompleksi – vērtējot arī analīzes, sintēzes un spriedumu daļu.

² Marcin Bosacki (MFA Press Spokesmann) (2012). AP bans “Polish camps” – another successful campaign of Polish diplomats and Polish-Americans (16.02.). Pieejams: http://www.msz.gov.pl/en/news/ap_bans_polish_camps (skatīts 25.02.2016.); Ryan McChrystal (2016). Poland: Challenging official history of the Holocaust could see you branded a “traitor”. (24.02.). Pieejams: <https://www.indexonensorship.org/2016/02/poland-challenging-official-history-of-the-holocaust-could-see-you-branded-a-traitor/> (skatīts 25. 02.2016.)

Autori ir detalizēti izvērtējuši arī historiogrāfijas devumu tēmas izpētē. Historiogrāfiskais apskats sniedz gan padomju un mūsdienu Krievijas Salaspils nometnes vēstures kritiku, gan arī analizē tendences un atziņas Rietumu un mūsdienu Latvijas vēstures literatūrā. Par pašu historiogrāfijas analīzi nav iebildumu, tomēr rodas jautājumi par tās klasifikācijas principiem. Pārsteigumu sagādāja tas, ka Marģera Vestermaņa raksts vācu izdevumam pieskaitīts pie Rietumu historiogrāfijas veikuma (61. lpp.), bet Izraēlas vēsturnieks Ārons Šneijers pieskaitīts pie mūsdienu Latvijas historiogrāfiem, balstoties uz to, ka viņa referāta teksts ticis nolasīts un publicēts Daugavpils Universitātes konferences krājumā (68. lpp.). Historiogrāfijas klasifikācijai tomēr svarīgāka ir darba tapšanas vieta, fons, historiogrāfiskā tradīcija, nevis publikācijas zinātniskās aprites lauks. Ja autori bija vadījušies pēc citiem principiem, tad tos vajadzētu izskaidrot.

Nodaļā “Salaspils nometne un nacistu represīvo nometņu sistēma” apskatīts Salaspils nometnes tipoloģijas jautājums, kurš atrunāts jau ievadā, pamatojot neitrālā nosaukuma “Salaspils nometne” lietošanu, paskaidrojot, ka par koncentrācijas nometni to nevar saukt, jo tā neiekļāvās nacistu koncentrācijas nometņu sistēmā, bet sastāvēja no trim dažādām ieslodzījuma struktūrām (18. lpp.); tāpat kategoriski tiek noraidīts nosaukums “nāves nometne”, kas esot padomju propagandas apzīmējums (19., 74. lpp.).

Diskusijas par to, kā pareizi saukt nometni, šķiet, nav vērtējamas, izejot tikai no viena skatpunkta. Ja pieņemam, ka vēstures akadēmiskā tradīcija pieprasa institūciju un dažādu politisko un sociālo institūtu un struktūru dēvēšanu noteiktā laikmeta norišu kontekstā, tad, zinot, ka Salaspils nometnes oficiālais nosaukums bija “Paplašinātais policijas cietums un darba audzināšanas nometne”, mēģinājumi pielipināt tam vēl kādu nosaukumu var tikt vērtēti kā anahronismi. Ja autori būtu padevušies politkorektajiem apzīmējumiem (sk. 77.–78. lpp.), tad viņus varētu vainot par nonākšanu kolektīvās vai politiskās atmiņas ietekmē. Autoru pozīcija nepakļauties šiem diskursiem, bet piedāvāt “neitrālu” nosaukumu vērtējama atzinīgi, jo arī vēlāk pats darbs liecina par to, ka tas ir mēģinājums uz nometni un tās vēsturi raudzīties bez ideoloģizētām vai politkorektām klišejām.

Manuprāt, grāmatas ievadnodaļās bija nepieciešams izvērstāks stāsts par nacistu represīvo politiku un sistēmu gan pašā Vācijā, gan okupētajā Eiropā, kā arī Latvijas ģenerālapgabalā. Tas veicinātu gan

plašāku problemātikas iekļaušanos starptautiskajā historiogrāfijā, gan arī sekmētu lasītāju sapratni par nacistiskās Vācijas terora un represiju vietu būtību. Līdzīgi nepieciešams būtu izskaidrot okupācijas režīma administratīvās un represīvās pārvaldes īpatnības, kurās, pieņemtu, spēj orientēties tikai šī laikmeta vēstures speciālisti.

Nodaļā “Salaspils nometne nacistu administrācijas diskusijās” labi atsegta pašas nometnes būtība nacistu sodu sistēmā – izskaidrots, kāpēc tā nav pakļauta Koncentrācijas nometņu pārvaldei un kāpēc nometnei saglabāts īpašs statuss. Parādīts, ka no 1943. gada Paplašinātais policijas cietums un darba audzināšanas nometne iegūst arī trešo funkciju, kļūstot par soda izciešanas vietu SS un policijas tiesu notiesātajiem baltiešu karavīriem (92.–93. lpp.). Turpmākā izklāstā autori, sekojot struktūranalīzes principiem, atklājuši gan Salaspils nometnes celtniecības gaitu, gan, balstoties uz dažādas izcelsmes un ticamības pakāpes avotiem, centušies rekonstruēt Salaspils nometnes plānu. Veikta arī nometnes administrācijas, apsardzes un ieslodzīto kategoriju analīze, tāpat vēstīts par dzīvi, darbu un sodiem nometnē.

Atsevišķās nodaļās iztirzāta arī Salaspils kā tranzītnometnes vēsture, kad nometnē uz laiku novietoja nacistu pretpartizānu akcijās sagūstītās civilpersonas no okupētās Krievijas un Baltkrievijas teritorijām. Īpaša nodaļa veltīta bērniem, kas minēto akciju rezultātā nokļuva Salaspilī. Savulaik padomju propaganda šo bērnu likteni nometnē izmantoja savām vajadzībām, pārspīlējot gan bērnu skaitu, gan pret tiem veiktās ļaunprātības – medicīniskos eksperimentus, asins noliešanu u.c.

Kā historiogrāfiski nozīmīgas jāatzīmē arī nodaļas par baltiešu karavīru ieslodzīšanu Salaspilī. Nedomāju gan, ka šajās nodaļās vajadzēja pierakstīt ziņas arī par padomju karagūstekņu nometni, tā var tikt vērtēta gan kā zināma novirzīšanās no tēmas, gan kā netieša sekošana padomju historiogrāfijas radītajiem spēles noteikumiem, tos revidējot. Krievu karagūstekņu tēma ir nozīmīga, un tās pētniecība Latvijā nav tikusi artikulēta, taču, iepriekš pašiem autoriem atzīstot, ka tā ir cita – vācu armijas pakļautībā esošo karagūstekņu nometņu daļa (72. lpp.), šķiet dīvaini nodaļā par Salaspilī ieslodzītajām militārpersonām atrast apakšnodaļu, kas veltīta padomju karagūstekņiem. Ja autori būtu grāmatā snieguši ekskursu nacistu okupācijas režīma represīvajā politikā Latvijā, tad stāsts par karagūstekņu nometnēm lieti iederētos tur.

Grāmatu noslēdz stāsts par ieslodzīto transportēšanu no Salaspils nometnes, par nometnes likvidāciju un nobeiguma daļa. Nozīmīgi, ka grāmatas beigās ievietota ne tikai vēstures pētījumiem tradicionālā bibliogrāfija, bet arī darbā pieminēto personu rādītājs, kā arī izvērsti kopsavilkumi angļu un krievu valodā. Jāsaka, ka pielikumā dotā ilustratīvā daļa “Dokumenti un fotoattēli” diemžēl nav saistīta ar tekstu, t.i., atsauču uz fotodokumentiem grāmatā nav, tāpat neredzu īpašu jēgu pielikumā sniegto vācu dokumentu eksponēšanai bez tulkojuma vai piesaistes tekstam.

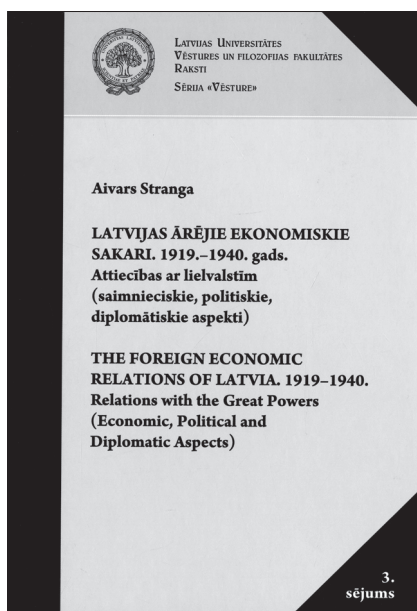
Neskatoties uz dažām iebildēm, jāsecina, ka ir tapis nozīmīgs un kvalitatīvs darbs Latvijas historiogrāfijā. Vispirms jau tā ir pirmā zinātniskā monogrāfija par Salaspils nometni, kura revidē padomju vēstures klišējas, apstrīdot un hipotētiski izvirzot arī savas versijas par nometnē ieslodzīto skaitu, par tās represīvo raksturu, gan arī paplašinot nometnē ieslodzīto cilvēku kategorijas ar latviešu un poļu nacionālās pretestības kustības dalībniekiem, kā arī baltiešu karavīriem. Tāpat nozīmīgi ir mēģinājumi skatīt nometni caur sociālās vēstures prizmu – mēģinot rekonstruēt arī dzīves apstākļus, ikdienu, slimības u.c. nometnē.

Jāpiekrit pašu autoru uzsvērtajam, ka grāmatā veiktā faktu noskaidrošana nebūt nenozīmē faktu relativizēšanu vai falsifikāciju, bet gan patiesības noskaidrošanu (311. lpp.). Provizoriski gaidāmā grāmatas nosodišana no krievvalodīgajiem medijiem Latvijā un Krievijā arī ir notikusi, tomēr par to nebūtu jāsatraucas. Vēstures zinātnes uzdevums ir mītus graut, nevis tos stiprināt vai barot. Savukārt kolektīvās atmiņas pamats veidojās, balstoties dažādos sociālpolitiskajos mītos. Amerikāņu vēsturnieks Džejs Vinters atzīmēja, ka vēsture nav atmiņa ar atsaucēm, savukārt atmiņa nav vēsture bez atsaucēm. Šīs sfēras mēdz pārklāties, bet tās nav identas. Tas, ko sarakstījis vēsturnieks, ir nozīmīgi, bet tikai daži cilvēkiem, kas piedalās un rūpējas par atmiņas saglabāšanu. Šie cilvēki var pakārtot savas atmiņas vēsturei, bet var arī apšaubīt un neticēt tam, kas ir uzrakstīts pētījumā. Tādējādi starp atmiņu un vēstures zinātņi var veidoties nesaskaņas.³ Latvijas (gan krievu valodā runājošo, gan latviešu vidū) sabiedrībā pastāv

³ Jay Winter (2006). *Remembering war: The great war between memory and history in the twentieth century*. New Haven: Yale University Press, pp. 5–6.

daudz mitoloģizētu pagātnes tēmu, to graušana vai nostiprināšana ir pašas sabiedrības ziņā. Savukārt vēsturnieka uzdevums nav apkalpot ne kolektīvo, ne arī politisko atmiņu, bet vairot zināšanas par noteiktiem procesiem vai notikumiem, ko vēlāk dažādas sociālās vai politiskās kopienas var izmantot saviem “atmiņas kariem”. Darbs grauj ne tikai padomju vēstures mītus, bet arī Latvijas sabiedrībā joprojām noturīgo priekšstatu par nacistiem “kā mazāko ļaunumu”, kas palīdz aizmirst gan nacistu plānus attiecībā pret Baltijas tautām, gan arī pašu iedzīvotāju līdzdalību genocīdā, represijās un kara noziegumos.⁴ Kā sabiedrība izmantos vēsturnieku radītās zināšanas – tas jau ir cits jautājums.

Kaspars Zellis

Aivars Stranga. Latvijas ārējie ekonomiskie sakari. 1919.–1940. gads. Attiecības ar lielvalstīm (saimnieciskie, politiskie, diplomātiskie aspekti). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2015. 439 lpp.

Latvijas Universitātes profesora Aivara Strangas zinātniskā monogrāfija ir nozīmīgs ieguldījums Latvijas ekonomikas vēstures pētniecībā. Varētu pat teikt, ka aplūkojamā grāmata šajā jomā ir ievērojamākais notikums kopš Arnolda Aizsilnieka

⁴ Secinājums patapināts, vadoties no ļoti līdzīgās situācijas Igaunijā. Sk.: Olaf Mertelsmann (2012). Das “kleinere Übel”? Das Generalkommissariat Estland im estnischen Vergangenheitsdiskurs. In: Sebastian Lehmann (Hrsg.). *Reichskommissariat Ostland: Tatort und Erinnerungsobjekt*. Paderborn: F. Schöning, S. 349–366, hier S. 366.

monumentālā pētījuma¹ klajā nākšanas tālajā 1968. gadā. Priekam par nozīmīgā pētījuma izdošanu līdzās nāk atskārsmes, ka tieši ekonomikas vēsture ir viena no vājāk attīstītajām Latvijas vēstures disciplīnām. To apliecina arī A. Strangas monogrāfijas sākumā ievietotais historio-grāfijas apskats, kurā pēc Latvijas neatkarības atgūšanas tapušie darbi ir ietilpināti vienā rindkopā un pārstāvēti ar četru autoru sacerējumiem. Vai šis bēdīgais stāvoklis nākotnē mainīsies? Cerēsim, ka profesora A. Strangas veikums pamudinās arī citus vēsturniekus ķerties klāt šai novārtā atstātajai, bet interesantajai un bagātīgai materiāla papildinājai jomai.

Latvijas Universitātes Akadēmiskā apgāda izdotais darbs atstāj solidu iespaidu. To ir recenzējuši divi ievērojami zinātnieki – vēstures doktore Daina Bleiere un ekonomikas doktors Viesturs Karnups. Grāmatas apjoms krietni pārsniedz četrsimt lappušu, tam ir pievienots personu rādītājs un vairāk nekā divi tūkstoši divsimt atsauču un paskaidrojumu. Pētījuma pamatā acīmredzami ir liktas dziļas literatūras, preses un Latvijas arhīvu materiālu studijas. Šeit gan jāatzīmē, ka viens no lielākajiem grāmatas trūkumiem ir Krievijas, Vācijas un Anglijas (šīm valstīm grāmatā pievērsta lielākā uzmanība) arhīvu materiālu neizmantošana. Tiesa gan, autors atsaucas uz šo valstu publicētiem avotiem (dokumentu krājumiem, atmiņām u.c.), tomēr ārzemju arhīvu studijas nenoliedzami varētu grāmatu ievērojami bagātināt.

Monogrāfijas autors ir uzņēmies realizēt grūtu uzdevumu – saistoši stāstīt par komplicētām, detaļām un niansēm bagātām un dinamiskām vēstures norisēm. Varētu pat jautāt: vai tas vispār ir iespējams? Vai var uzrakstīt saistošu akadēmisku ekonomikas vēstures pētījumu? Jāatzīst, ka A. Strangas darbs ir bagāts ar ļoti daudziem interesantiem faktiem, ekskursiem diplomātijas aizkulisēs un pat spiegu sižetiem. Tomēr vienlaikus grāmata prasa no lasītāja lielu uzmanību un spēju koncentrēties. Iespējams, tā varēja būt pārskatāmāka. Šķiet, šis ir viens no retajiem pētījumiem ekonomikas vēsturē, kuram nav pievienota neviena tabula. Bet tās būtu lieti noderējušas, lai pārskatāmi atainotu Latvijas eksporta un importa apjomus, ievesto un izvesto preču grupas u.c.

¹ Arnolds Aizsilnieks (1968). *Latvijas saimniecības vēsture, 1914–1945*. Stokholma: Daugava.

Grāmatas struktūra ir veidota, ievērojot hronoloģisko principu, atsevišķi izsekojot Latvijas ekonomiskajiem sakariem ar Angliju, Vāciju un Padomju Savienību. Dažiem jautājumiem (ārējie aizdevumi, brīvās tirdzniecības sabrukums) ir pievērsta īpaša uzmanība, izdalot tos atsevišķās apakšnodaļās. Grāmatu strukturāli ir sadalīta divās lielās nodaļās. Robežšķirtni starp nodaļām veido pasaules ekonomiskā krīze, kura radīja būtiskas pārmaiņas valstu savstarpējās tirdznieciskajās attiecībās – pakāpenisku pāreju uz protekcionismu un izmaiņas valstu savstarpējo norēķinu sistēmā.

Ļoti pozitīva A. Strangas monogrāfijas iezīme, kas diemžēl ne vienmēr ir raksturīga Latvijas vēsturnieku pētījumiem, ir kaimiņvalstu vēsturiskā stāvokļa detalizēta aplūkošana. Autors pievērš lielu uzmanību Lietuvas un Igaunijas tirdzniecībai ar iepriekšminētajām lielvalstīm, plaši aprakstot norises pārējās Baltijas valstīs. Grāmatā diezgan bieži ir pieminēta arī Somijas, Zviedrijas, Polijas, Dānijas, Čehoslovākijas un citu valstu tirdzniecības iezīmes un īpatnības. Līdz ar to var teikt, ka A. Strangas monogrāfija tematiski pat ir plašāka, nekā varētu gaidīt no tās virsraksta.

Ja runājam par pētījumā aplūkoto tēmu loku, tad jāpiemin arī tās tēmas, kuras nav izpelnījušās autora lielāku uzmanību. Tāds jautājums ir, piemēram, ASV humānās palīdzības nosūtīšana bada pārņemtajai Padomju Krievijai 1921.–1922. gadā. 1921. gada vasaras beigās Rīga kļuva par vienu no galvenajiem tranzīta punktiem amerikāņu kravām (kopējā amerikāņu palīdzība Krievijai sasniedza 72 miljonus dolāru). 1922. gadā caur Latvijas ostām uz Krieviju transportēja vairāk nekā 200 vagonus pārtikas un citu preču dienā.² Grāmatā trūkst arī vispārēju ziņu par Latvijas ārējās tirdzniecības apjomiem (arī ekonomiku kopumā) un sīkākas informācijas par valsts muitas un nodokļu politikas attīstību. Vērtīga būtu arī Latvijas transporta infrastruktūras attīstības analīze, bez kuras grūti adekvāti novērtēt Latvijas tranzīta iespējas. A. Stranga vairākkārt piemin pagājušo cara laika spožumu, bet nesniedz sīkākas ziņas par pirmskara tirdzniecības apjomiem un Latvijas moderno infrastruktūru, kas ļautu labāk izprast Latvijas 20. gadu sākuma stāvokli un lielās cerības uz Krievijas tirgus izmantošanu.

² Ēriks Jēkabsons. Latvijas ostas – taisnais ceļš uz Krieviju. *Latvijas Avīze*, 04.03.2011., 13. lpp.

A. Stranga savā pētījumā pārstāv klasisku ekonomiskā liberālisma pieeju, kritizējot valsts lomas palielināšanu ekonomikā, protekcio-nismu, pārmērīgu institucionālu regulāciju u.c. Piemēram, autors ļoti kritiski vērtē Latvijas īstenoto politiku krīzes pārvarēšanai, kas ietvēra atteikšanos no liberālisma ārējā tirdzniecībā. Tomēr šāda kritika nešķiet pārliecinoša, jo vienlaikus tiek pieminētas Igaunijas sekmes krīzes pārvarēšanā, kura bija izvēlējusies vēl radikālāku politiku nekā Latvija, ieviešot valsts monopolu ārējā tirdzniecībā. Vai tiešām igauņu panākumu atslēga bija tikai kronas devalvācija, ja Latvija pat ar ļoti "stipru" latu protekcionisma apstākļos spēja panākt pozitīvu tirdzniecības bilanci (sk. 176.–178., 209. lpp.)? Interesants būtu arī jautājums, cik lielā mērā Latvijas izšķiršanās par attālināšanos no liberālisma tirdzniecībā bija saistīta ar ekonomiskās domas attīstību pašu zemē un cik lielā mērā – no objektīviem ārējiem apstākļiem. Diezin vai Latvija, pat ja vēlētos, līdzīgi Anglijai, spētu ilgstoši pretoties kaimiņvalstu spiedienam un paturēt savu tirgu atvērtu brīvam importam.

Tāpat līdz galam nav skaidrs, kā vērtēt lata devalvāciju 1936. gada 28. septembrī. No vienas puses, A. Stranga asi kritizē Latvijas turēšanos pie "stipra" lata, kas traucēja eksportu, bet, no otras puses, norāda uz dzīves dārdzības pieaugumu devalvācijas rezultātā (sk. 192.–194. lpp.). Interesanti būtu novērtēt devalvāciju visas Latvijas ekonomikas kontekstā. Vai tā gadījumā nebija pārlietu novēlots solis? Varbūt tā patiesībā izraisīja jaunu krīzes vilni (vismaz daļai Latvijas sabiedrības) un aizkavēja Latvijas pilnīgu atgūšanos no pasaules ekonomiskās krīzes sekām?

Līdzās valsts pārmērīgajai lomai monogrāfijas autors asi kritizē arī starpkaru Latvijas ekonomikai raksturīgo ekstensīvas attīstības modeli un dzišanos pēc vieglas peļņas – cerību bez lielas piepūles nopelnīt ar tranzītu vai izdevīgām spekulācijām. A. Stranga nenogurst atkal un atkal norādīt, ka ilgtspējīga attīstība iespējama, tikai balstoties uz smagu darbu un spēju radīt inovatīvus produktus. Šīm tēzēm var tikai piekrist. Bet tās vienlaikus rada arī virkni jautājumu. Kādēļ Latvijai neizdevās radīt intensīvu ekonomiku ar lielāku pievienoto vērtību? Vai vainojama bija ārzemju investīciju ierobežošana, lauksaimniecības pārspilētais lobijs vai varbūt Latvijas izglītības sistēmas īpatnības?

Diskusijas vērts ir arī jautājums par Latvijas milzīgajiem militārajiem izdevumiem 30. gadu beigās, kurus autors vērtē kā pilnīgi bezjēdzīgus. Tomēr domāju, ka tas nebūt nav tik viennozīmīgi, it sevišķi

ņemot vērā tālaika strauji mainīgo situāciju. Iespējams, ka K. Ulmanis tik tiešām līdz pēdējam brīdim naivi (no šodienas skatpunkta raugoties) pieļāva iespēju bruņoti pretoties agresoram. Otrā, iespējams, ticamāka versija varētu būt, ka iespaidīgie 1939.–1940. gada bruņojuma iepirkumi mums ir jāaplūko vācbaltiešu repatriācijas kontekstā. Desmitiem miljonu latu lieli pasūtījumi Vācijas militārajai industrijai, līdzīgi kā vācbaltiešu īpašumu izpirkšana, varēja būt vērsti uz Latvijas ekonomiskā nozīmīguma demonstrēšanu Vācijai.

Profesors A. Stranga demonstrē apskaužamu erudīciju dažādu politikas un diplomātijas jautājumu izklāstā. Atzinīgi jāvērtē autora spēja iekļaut ārējās tirdzniecības jautājumu plašākā Latvijas politiskās attīstības kontekstā. Sevišķi atzīmējams ir ārējo ekonomisko sakaru atspoguļojums padomju okupācijas sagatavošanas kontekstā. Autors labi parāda Padomju Savienības centienus izmantot ārējo tirdzniecību kā politiska spiediena instrumentu pret Latviju. Parasti vēsturnieki nenovērtē tieši ekonomisko faktoru nozīmi. Ekonomiskais spiediens komplektā ar izsmalcinātu diplomātiju un militāru šantāžu kļuva par tik spēcīgu politisku instrumentu pret Baltijas valstīm, ka tās nespēja pretoties ārējai agresijai.

Bet kādēļ Baltijas valstis nonāca tik ievainojamā stāvoklī? Vai tā bija pārlicka vieglprātība vai objektīvas sistēmiskas nepilnības, kas noveda pie ekonomiskas katastrofas un rezultātā arī politiskas iznīcības? Grāmatas noslēgumā A. Stranga uzskaita 1939.–1940. gada smagās krīzes cēloņus un atzīst, ka nevienu no tiem Latvija nevarēja novērst. Ja nu vienīgi tā varēja būt rezervētāka savās nākotnes prognozēs. Tomēr jāuzdod jautājums: vai intensīvāka reģionāla tirdzniecība ar Skandināvijas valstīm, Somiju un ciešāka Baltijas valstu ekonomiskā integrācija nevarēja būtiski uzlabot situāciju? Varētu uzdot arī citu jautājumu: vai Latvijas liktenis varēja attīstīties citādi, ja tā būtu spējusi divdesmit pastāvēšanas gados radīt konkurētspējīgāku ekonomiku ar augstas pievienotās vērtības produktu ražošanu? Vai tas būtu ietekmējis Latvijas politisko stāvokli? Tie ir jautājumi, kas ir vērsti ne tikai uz Latvijas politiskās vadības, bet visas Latvijas 20.–30. gadu ekonomiskās (tai skaitā arī ārējās tirdzniecības) attīstības novērtēšanas nepieciešamību – vai tā bija sekmīga vai nesekmīga? Cerēsim nākotnē sagaidīt jaunus pētījumus, lai atbildes uz šiem jautājumiem kļūtu skaidrākas.

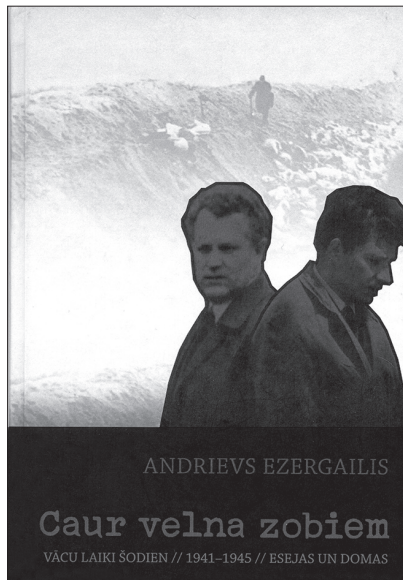
Jānis Šiliņš

NO VĒSTURES PROFESORA PROPAGANDISTOS?¹

Andrievs Ezergailis. *Caur velna zobiem: vācu laiki šodien: 1941–1945: esejas un domas*. Rīga: Atvērtās krātuves, 2016. 479 lpp.

Andrievs Ezergailis, bez šaubām, ir autors, kas raisa diskusijas un neatstāj vienaldzīgu – spilgts, provokatīvs un uz kritiskām diskusijām aicinošs. Tāda ir arī viņa jaunākā publikācija “Caur velna zobiem: vācu laiki šodien: 1941–1945: esejas un domas”. Darbs ir vairāku eseju apkopojums, kas tapušas gandrīz divarpus desmitgažu laikā. Tās liecina par Andrieva Ezergaiļa ieguldījumu holokausta izpētē Latvijā. Būtiski, ka šī kopojuma galvenais fokuss nav vis pats notikums, bet gan process, kurā veidojušās vai tikušas veidotas zināšanas par to. Tādējādi Ezergaiļa jaunākā publikācija primāri ir liecība rūpīgiem un kompetentiem centieniem izsekot zināšanu tapšanas procesam un atspēkot tajā nevilšus vai mērķtiecīgi pieļautās kļūdas. Kā liecina darbā apkopotās esejas, tieši pēdējo analīzei autors veltījis būtiskāko uzmanību.

Iepazīstoties ar darba saturu, tā nosaukumu, manuprāt, iespējams interpretēt divējādi. Vienā versijā tas varētu būt vēstījums par holokausta vēsturiskās patiesības, kuru Ezergailis, vairākkārt atsaucoties uz Leopoldu fon Ranki, pašreizējā un uzticīgi centies meklēt, atrašanos starp divu Latviju okupējušo režīmu radītajiem uzslāņojumiem. Tās ir gan nacistiskās, gan padomju propagandas klišejas, puspatiesības un klaji meli, kas radīti atbilstoši to veidotāju politiskajām

¹ Recenzijas nosaukumā pārfrāzēts Andrieva Ezergaiļa 75 gadu jubilejai veltītās, Ulda Neiburga veidotās intervijas nosaukums: “No piena pudeļu mazgātāja vēstures profesors”. Sk.: Uldis Neiburgs. No piena pudeļu mazgātāja vēstures profesors. *Mājas Viesis*, 09.12.2005. Sk.: http://zagarins.net/sveiks/2005/120905_Ezergailis_Majas_Viesis.htm.

interesēm. Kā liecina Andrieva Ezergaiļa vismaz pusmūža ilgumā veiktie pētījumi, šī sagrozītā pagātnes aina turpina dzīvot arī mūsdienās un tās apstrīdēšana nozīmē nemitīgu savas vēsturnieka reputācijas pakļaušanu riskam stāties pretī nostiprinātām un par patiesām atzītām pārlicībām. Nacistu un padomju mītrades spēku stiprina arī paša Ezergaiļa godprātīga atzišanās, ka dažām no šīm mērķtiecīgi falsificētajām atziņām viņš savulaik ļāvis arī pats.

Citā variantā darba nosaukumu varētu interpretēt, ņemot vērā faktu, ka Andrieva Ezergaiļa bagātīgais akadēmiskais devums un reakcija uz to vienmēr atradusies starp diviem citiem žokļiem. No vienas puses, viņa centieni apstrīdēt dažādas klišejas skatījumā uz pagātni daudziem šķitis kā mēģinājums mazināt vai apšaubīt ebreju traģēdiju Otrajā pasaules karā. Bet, no otras puses, citi šos pašus secinājumus uztvēruši kā nepieņemamus un nepamatotus apvainojumus latviešiem par līdzdalību holokaustā un vēlāko attieksmi pret to. Ezergaiļa darbi un reakcija uz tiem liecina, ka vispāratzītu patiesību apšaubīšana nekad nav bijis viegls uzdevums, bet, neraugoties uz to, viņš nekad nav vairījies no asiem argumentiem un aktuālo diskursu satricinošas polemikas, tieši pretēji – centies to izraisīt. Spilgta liecība tam ir arī recenzējamā grāmata.

Pirms ķerties pie darba saturiskas analīzes, nepieciešams norādīt, ka daudzas šīs grāmatas kvalitātes izriet no tās formas. Respektīvi, recenzējamais materiāls ir lielākoties iepriekš publicētu rakstu apkopojums, kas papildināts ar dažām jaunām nodaļām. Šī nav pirmā Ezergaiļa tāda veida publikācija. Neilgi pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas klajā nāca viņa publicistisko rakstu apkopojums “Emigranta elēģijas un mezglī”.² Būtiski, ka abos darbos vērojamas nozīmīgas uzsvāru atšķirības. 1991. gadā tapušo grāmatu caurauž Ezergaiļa aicinājumi latviešiem, galvenokārt – trimdā mītošajiem, apzināties holokausta traģēdiju, latviešu kolaboracionistu faktoru un nosodīt to, savukārt 2015. gadā izdotajā eseju un publikāciju kopojumā galvenais uzsvārs ir uz centieniem atmaskot neadekvātus vainas piedēvējumus latviešiem kā ebreju slepkavotājiem. Būtiski arī tas, ka no šajā krājumā publicētajiem tekstiem izriet, ka pamatā dezinformācijai par latviešu lomu holokaustā ir nacistiskais un padomju propagandas aparāts jeb

² Sk.: Andrievs Ezergailis (1991). *Emigranta elēģijas un mezglī*. Rīga: Eagles Systems.

“impēriju ārlietu ministrijas un viņu izdotā literatūra” (41. lpp.), bet 1991. gadā Ezergailis problēmas meklēja pašu latviešu (emigrācijas) azotē: “Daudzi no latviešu emigrācijas vadošiem kadriem ir ar smagu antisemitisma tendenci” (145. lpp.) un “Lielā mērā iemesls, kādēļ pasaule mūs uzskata par nacistiem un žīdu šāvējiem, ir Daugavas Vanagu runas vīru nopelns. Šī uzskata ģenēzei, protams, ir plašāka un dziļāka aizmugure, daudzi emigrācijas biedrību runas vīri šā uzskata radīšanā ir līdzdalību ņēmuši. Bet Daugavas Vanagu loma šeit ir bijusi vissvarīgākā” (17.–18. lpp.). Savā jaunākajā publikācijā latviešu attieksmi pret holokaustu Ezergailis vairs gandrīz nemaz neskar. Tā vietā būtiska loma atvēlēta centieniem atklāt senākajā publikācijā pieteikto “plašāko un dziļāko uzskata ģenēzes aizmuguri”, ko papildina iznīcinošas replikas tiem, kuri, lai arī dažos faktos kļūdaini un ne bez pret-runām, pēc Latvijas neatkarības atgūšanas centās akcentēt tieši to, uz ko savulaik norādījis pats Ezergailis, – pastāvošās problēmas latviešu vai Latvijas sabiedrības attieksmē pret holokaustu (sk. nodaļu, kas veltīta Mavrikam Vulfsonam, 141.–191. lpp.).

Atgriežoties pie Ezergaiļa jaunākās publikācijas formas, jānorāda, ka no tās izriet dažas būtiskas šī darba īpašības, vizuāli – grāmatas nevienādība, kas izpaužas vairākos aspektos. Pirmkārt, vēstures vai holokausta tematikas interesenti un arī Ezergaiļa daiļrades kaut vai attāli pazinēji, lasot šo garadarbu, visdrīzāk sastapsies ar triju veidu informāciju: a) tādu, kas tikusi publicēta un viņiem ir labi zināma; b) tādu, kas tikusi publicēta, bet publiskajā telpā ir raisījusi mazāku ažiotažu un tādēļ ir salīdzinoši mazzināma; c) tādu, kas iepriekš nav publicēta vai ir publicēta neilgi pirms grāmatas nonākšanas pie lasītāja un līdz ar to interesentiem būs pilnīga jauna.

Otrkārt, grāmatas vēstījums un autora valoda nav viendabīga, vietām – acīmredzot sākotnēji plašākam lokam domātajās publikācijās – tā ir izteikti publicistiska, savukārt nodaļās, kas primāri publicētas akadēmiskajos izdevumos, vēstījums ir formālāks un valoda vairāk atbilst zinātniskajam stilam. Šīs pārejas un stila maiņas ir visai straujas un traucē uztvert darbu kā vienotu veselumu.

Treškārt, vairāku rakstu sakopojums vienā darbā vismaz šajā gadījumā neveido vienotu veselumu arī tādēļ, ka hronoloģiskās un tematiskās pārejas starp nodaļām un tematiem ir straujas. Turklāt šā paša iemesla dēļ informācija, ko autoram ir bijis būtiski uzsvērt vairākās savās publikācijās, nemitīgi atkārtojas. Grāmatas beigās lasītājs visdrīzāk būs noguris no dažu avotu nemitīgas citēšanas un piesaukšanas.

Tipiskie piemēri, pie kuriem Andrievs Ezergailis atgriežas atkal un atkal, ir Drošības policijas un SD operatīvās grupas A vadītāja Valtera Štāleķera (*Stahlecker*) ziņojums kā liecība, kas noraida versiju par latviešiem kā īpaši efektīviem ebreju slepkavotājiem, Latvijā holokaustu pārdzīvojušā Maksa Kaufmaņa pēckara atmiņas kā būtiskāko padomju mītu avots un propagandista Paula Ducmaņa pamfleti kā padomju ideoloģizētā melīguma spilgtākā izpausme. Man kā šī darba lasītājam galu galā dažās nodaļās, kurās pēkšņi šo atsauču trūka, nevilšus radās ilgas pēc brīža, kad šie grāmatas pilāri atkal tiks iesaistīti vēstījumā. Kaut gan saprotams, ka šāda darba struktūra izriet no tā formas, vairāku rakstu publicēšana vienkopos tomēr prasītu rūpīgāku rediģēšanu, lai šādu nemitīgu argumentācijas cilpu mešanu novērstu un jaunradīto formu padarītu viengabalaināku.

Bez pārdomām par formu iepazīšanās ar darba saturu raisa arī būtiskas pārdomas par morāli. Andrievs Ezergailis pamatoti norāda, ka “holokausta mācīšanas galējie poli ir pārlieka moralizēšana no vienas puses un nogrimšana faktoloģijā – no otras” (63. lpp.). Iespējams, ka iemesls ir vairīšanās pārlieku moralizēt, bet tieši grimšana faktos un ētiskā vērtējuma iztrūkums ir šīs publikācijas būtisks trūkums. Darbā rodamas neskaitāmas atsauces uz dokumentiem, lēmumiem un notikumiem, bet pietrūkst autora morāla vērtējuma. Fakti! Viņaprāt, vieni – nepatiesi un falsificēti, otri, kas viņa izvēlēti, – patiesi un neapgāžami ticami! Fakti! Bet, pat ja mēs noticam autora kaismīgajiem centieniem visiem spēkiem pierādīt, ka Herberts Cukurs pašrocīgi nav nogalinājis nevienu ebreju un vairākus izglābis, grāmata nesniedz atbildes uz jautājumu, kā būtu vērtējama viņa dalība Arāja komandā. Vai kā apstākļu spiesta rīcība bezizvēles situācijā? Varbūt tiešām Ezergailis ir gatavs padarīt Cukuru par svēto, kurš riskēja ar visu un, lai glābtu nabaga ebreju dzīvības, pat bija gatavs stāties Arāja vienībā? Lai cik absurdi tas izklausītos, vietumis Ezergaiļa teksti šādas pārdomas raisa. Īpaši gadījumos, kad autors sāk vilkt paralēles starp Herberta Cukura un koncentrācijas nometnes “Lenta” komandanta, ebreju glābēja Elekes Šervica personībām.³

³ Herbertu Cukuru salīdzinādams ar Eleki Šervicu, Ezergailis raksta: “Lai izvairītos no nošaušanas, abi ielavījās ebreju šāvēju vienībās. Un, kad viņi tika iekšā, abi izmantoja savu privilēģēto stāvokli, lai palīdzētu ebrejiem” (sk. 384. lpp.). Sīkāk par Elekes Šervica personību sk. žurnālistes un vēsturnieces Anitas Kugleres pētījumā: Anita Kuglere (2007). *Šervica noslēpums: Ebrejs, SS virsnieks Rīgā*. Rīga: Atēna.

Būtiskākais neatbildētais jautājums Ezergaiļa koncepcijā ir individuālas izvēles loma. Autors vairumā rakstu atsaucas uz sistēmas spēku. Jo sevišķi, cenšoties atspēkot latviešu vainu ebreju slepkavošanā, viņš noraida jebkādas individuālas motivācijas nozīmi nacistiskā režīma represīvā aparāta funkcionēšanā, kas īpaši attiecies uz nevāciešu iniciatīvām. Interesanti, ka vietumis, piemēram, cenšoties apliecināt, ka vācieši ir bijuši “labāki šāvēji nekā latvieši”, un šim nolūkam izmantojot Rumbulas piemēru, Ezergailis pavisam aizmirst savu sistēmas pieeju.⁴

Jebkurā gadījumā Ezergaiļa sistēmiskais skaidrojums nekādi neļauj atbildēt, kas bija tie faktori, kāpēc vieni cilvēki nacistu okupētajā Latvijā kļuva par ebreju slepkavām, bet citi – par glābējiem. Visdrīzāk, vairums no tiem, kas nokļuva ebreju slepkavošanas vienībās, bija sarežģītu izvēļu priekšā un neviens pie slepkavošanas neķērās ar prieku sirdī. Tomēr vairums tālaika Latvijas iedzīvotāju nenonāca ebreju slepkavotāju brigādēs, bet daži patiešām kļuva par pašai izdzīvotiem glābējiem, pat neraugoties uz vēl lielākiem draudiem no okupācijas varas nekā it kā bezizvēles situācijā nokļuvušais Herberts Cukurs.⁵

Atsevišķas diskusijas vērts ir Andrieva Ezergaiļa debatēšanas stils. Vēsturnieks Uldis Neiburgs pirms desmit gadiem, veidojot publikāciju par godu autora 75 gadu jubilejai, to raksturoja kā uz “pieklājības robežas” balansējošu.⁶ Es domāju, ka akadēmiskās polemikas robežas un normas Ezergailis mērķtiecīgi un agresīvi pārkāpj. Lai gan grūti nepiekrist autora atziņai, ka publiskas, kritiskas viedokļu apmaiņas Latvijas zinātnes telpā trūkst, viņa paša izvēlētais stils bieži vien pamatoti var tikt uzskatīts par neatbilstošu normālai akadēmiskai diskusijai. Diez vai argumentētu patiesības noskaidrošanu veicina kolēģiem veltītie izteikumi par “Staļina anatomiskā centra bučošanu”⁷ un citi

⁴ Pats Ezergailis šo dīvainību pārsapņemas beigās atzīst, bet rodas jautājums, kāda mērķa vārdā rakstīta izvērstā analīze: “Pamatā šeit ir principa, ne nerva starpība, un esmu pārliecināts, ka Jekelns būtu varējis sameklēt divpadsmit Arāja komandas vīrus, kuri uzdevumu būtu veikuši tikpat sekmīgi kā Jekelna vācieši. Fakts tomēr paliek, ka Jekelns rasistisku iemeslu dēļ izvēlējās lietot asinsbrāļus” (sk. 57. lpp.).

⁵ Apzināta norāde uz to, ka Ezergailis būtiski pārspilē, cik ļoti savas biogrāfijas dēļ Cukuram bijusi neapskaužama situācija.

⁶ Neiburgs. No piena pudeļu mazgātāja vēstures profesoros.

⁷ Ezergailis raksta: “Tie komunisti, kuri izdzīvoja līdz 1950. gadam, bija ne tikai Staļina tanku, bet arī dažādu anatomisku centru bučotāji” (sk. 262. lpp.).

nereti nievājoši apgalvojumi, it īpaši, ņemot vērā paša autora atziņu, ka “vēsturnieka nerimstošs darbs ir labot kļūdas, izravēt tekstus no nejausībām un tos papildināt ar dziļākām atziņām. Kļūdu ieviešanās ir dabīgs un nenovēršams process” (61. lpp.), un paškritisku atzišanos, ka arī pats tādas pieļāvis.

Andrieva Ezergaiļa pētītās tematikas kontekstā būtiskus jautājumus un morālas pārdomas raisa arī autora izvēlēto jēdzienu lietošana. Rakstot par ebreju iznīcināšanu, Ezergailis konstanti izmanto tādus apzīmējumus kā “šāva”, “šaušana”, “šāvēji”, kas apzināti vai neapzināti rada priekšstatu par autora ētisko pozīciju. Iespējams, tas šajā gadījumā ir tulkojuma jautājums un autora mītnes zemē runātajā valodā ir citas nozīmju veidošanas prakses, tomēr latviešu valodā ar jēdzienu “šaušana” parasti tiek apzīmēta sacensību disciplīna vai raksturotas darbības medību laikā, savukārt Ezergaiļa minētā “cilvēku šaušana” apzīmē nogalināšanu vai slepkavošanu, tādējādi automātiski arī demonstrējot autora morālo pozīciju pret varmākām un upuriem.

Ētiska rakstura jautājumus liek uzdod arī citas darba iezīmes. Būstisks ir jautājums par korespondences publicēšanu, īpaši ņemot vērā, cik ironiskas un pat satīriskas ir dažas Ezergaiļa kolēģiem adresētās replikas. Biežāk šādos gadījumos pieņemts publicēt abu pušu saraksti. No vienas puses, tā, iespējams, būtu korektāk (īpaši iznīcinošas kritikas gadījumā), no otras puses, tas dod iespēju izprast arī pretargumentus, kas savukārt ļauj pilnvērtīgāk paraudzīties uz problēmu, kas kļuvusi par strīda objektu. Šīs diskusijās pastāvējušās otrās puses iztrūkums (darbā ir publicēta tikai viena vēstule, kas veltīta Ezergailim, holokaustu pārdzīvojušā atmiņu grāmatas “Ebreju noslepkavošana Latvijā”⁸ autora Bernharda Presa sūtīta) rada iespaidu par paštiksmīnāšanos, dažādos veidos izsmējīgi kritizējot savus kolēģus un diskusijas biedrus, kā arī tā nedod iespēju iepazīties ar abu pušu argumentiem. Šāda pieeja vērtējama negatīvi ne tikai ētisku iemeslu dēļ, bet arī tādēļ, ka, piemēram, Marģera Vestermaņa un Andrieva Ezergaiļa domu apmaiņa vietējos medijos deviņdesmito gadu sākumā ir interesanta pozīciju sadursme par holokaustu Latvijā, kuru pilnā apmērā lasīt ir daudz vērtīgāk un bagātinošāk nekā recenzējamajā grāmatā publicēto vienas puses argumentāciju.

⁸ Sk.: Bernhard Press (2000). *The murder of the Jews in Latvia, 1941–1945*. Evanston: Northwestern University Press.

Darbam noteikti ir vairākas pozitīvas iezīmes. Vietām ar īpašu baudu var lasīt Ezergaiļa izteiksmes stilu, kas lasītāju noteikti neatstās vienaldzīgu un ir spilgts piemērs, ka arī šādā formā var rakstīt par vēsturi. Tāpat īpaša nozīme un aktualitāte ir nodaļai par antisemitisma vēsturi Latvijā un pasaulē, kurā autors meistarīgi atklāj dažādu antisemitisko aizspriedumu formu izcelšanos un būtiskākos to veicinātājus. Publikācija kopumā ir vērtīga lasāmviela, kas atklāj daudz būtiskas informācijas pa holokausta norisēm. Tomēr, ja līdz šim publicētajos Andrieva Ezergaiļa sacerējumos ir kāds izteikts trūkums, kas raisa izbrīnu, tad visbiežāk tie ir izteikumi, kas liecina par vietējā (Latvijas vai Latvijas PSR) konteksta nevisai precīzu vai pat kļūdainu pārzināšanu.⁹ Arī šajā darbā daži spriedumi liecina, ka, gūstot priekšstatu īslaicīgu vizišu laikā, raugoties no tālā krasta vai sekojot līdzī norisēm ar mediju starpniecību, iespējams nonākt pie secinājumiem, kuriem vietējā Latvijas sociālpolitiskajā realitātē ir grūti atrast pamatojumu. Tā, piemēram, citviet darbā nemitīgi sludinājis nacistu propagandas mītrades spēku, kā rezultātā latvieši daudzviet joprojām tiek uzskatīti par ebreju slepkavām, Ezergailis vienlaikus pasludina, ka nacistiskās mašīnērijas iedarbība uz mūsdienu Latvijas iedzīvotāju prātiem vairs nav aktuāla: “Ja kopš nacisma sakāves hitleriskais antisemitisms ir lielā mērā atmaskots, piemēram, lozungs “žīds/boļševiks” vairs netiek nopietni tverts ne starp ebrejiem, ne gojiem, man aizdomas, ka vienīgi kā gruzdoša pagale, kas turpina dūmot, palikušas ebreju aizdomas par goju draudzību. Patiesībā tomēr arī “karstākajā” nacisma laikā ebreji nebija bez draugiem, pat ne Vācijā” (62. lpp.). Diemžēl jāatzīst, ka ir jābūt patoloģiskam ideālistam vai optimistam,

⁹ Piemēram, apskatā par attieksmi pret holokaustu Latvijas PSR teritorijā, analizējot kultūras un literārās reprezentācijas, Andrievs Ezergailis savulaik norādījis, ka, izņemot Ojāra Vācieša dzejoli “Rumbula” un vairākos Regīnas Ezeras darbos minētos “ebreju šāvējus”, “ebreji neeksistē padomju Latvijas literatūrā” un “ebrejs kā pastāvīga figūra vai individuāla raksturloma pēc holokausta ir gandrīz izzudusi”. Sk.: Andrievs Ezergailis (1996). Latvia. In: David S. Wyman, Charles H. Rosenzweig (eds.) (1996). *The world reacts to the holocaust*. Maryland: The Johns Hopkins University Press, pp. 375, 358. Par to, ka šādi secinājumi ir pilnīgi nepamatoti, sk., piemēram: D. Berzinš (2013). *Sotsial'naija pamiat' kholokosta v populiarnoi kul'ture Latviiskoi SSR: analiz nekotorykh iarkikh primerov*. V kn.: Svetlana Amosova (otv. red.). *Utrachennoe sosedstvo: Evrei v kul'turnoi pamiatii zhiteliei Latgalii: Materialy ekspeditsii 2011–2012 gg*. Moskva: Sefer, s. 334–356.

lai secinātu, ka nacistiskās propagandas sekas Latvijā ir pārvarētas un iedzīvotāju prātus vairs neietekmē.

Andrieva Ezergaiļa darbs ir arī spilgts – grūti teikt, vai veiksmīgs – avotu kritikas piemērs. Autors vairākkārt uzsver, ka vēsturnieka pamatavotam jābūt dokumentiem, bieži vien kā savu argumentu spēku, iespējams, augstprātīgi, izmantodams apgalvojumus par atšķirībām savu un citu vēsturnieku pieejai pagātnes izziņāšanā: “Pārlasot kolēģu rakstus, mēs redzam, ka visas viņu apskatītās liecības bez izņēmuma balstās uz cilvēku melīgajām acīm un emociju pārslogotās atmiņas. [...] Kolēģi nav aptvēruši, ka es balstos uz tādiem argumentiem pierādījumu skalā, kuri nav atkarīgi nedz no cilvēku emocijām, nedz ideoloģiskajām nosliecēm – pretēji viņu avotiem” (399. lpp.). Lasot darbu, nepamet sajūta, ka Ezergaiļa aizstāvētā nepieciešamība balstīties tikai uz rakstītiem dokumentiem īpaši aktuāla ir tieši Herberta Cukura vainas šķetinājumā, jo tas palīdz stiprināt autora viedokli par šo pretrunīgo personāžu (šis pretrunīgums darbā gan parādās stipri nosacīti). Patiesībā Ezergailis nav nemaz tik noraidošs pret paša kaismīgi kritizētajām cilvēku subjektīvajām liecībām – gadījumos, kad šīs liecības palīdz balstīt viņa pozīciju.

Lai kritiski palūkoties uz Andrieva Ezergaiļa bieži lietoto argumentu par dokumentu kā vēstures avotu ekskluzivitāti, minēšu kādu no vēsturiskā temata dekontekstualizētu piemēru. Mūsdienās daudzi Latvijas iedzīvotāji nedzīvo vietās, kur ir oficiāli deklarējušies. Ja Ezergaiļa kungam kāds palūgtu uzrakstīt šo cilvēku dzīvesgājuma aprakstu un viņš izmantotu savu kaismīgi aizstāvēto principu balstīties tikai un vienīgi oficiālajā dokumentācijā, visdrīzāk secinājumi būtu novērojamajai realitātei neatbilstoši. Šis piemērs liecina, ka nevajadzētu absolutizēt neviena avota nozīmību. Tiem visiem, bez šaubām, ir sava problemātika, kas jāņem vērā, un tikai kontekstā tie var tuvināt mūs “vēsturiskajai patiesībai”. Nešaubos, ka Ezergaiļa kalibra vēsturniekam šī triviālā atziņa nav nekas jauns, tieši tādēļ autora acīmredzamais un dīvainā argumentācijā balstītais selektīvisms liecību izvēlē apliecina nevis sekošanu Leopolda fon Rankes tradīcijai, ko pats autors vairākkārt piemin un kura ideālu nodošanā apsūdz vairākus kolēģus, bet gan centienus visiem spēkiem aizstāvēt savu pārliecību par Cukuru nevainīgumu. Herberta Cukura drāmai veltītā nodaļa liek stipri šaubīties, vai fon Ranke par šo veikumu Ezergailim atzinīgi paklapētu pa plecu par “vēsturiskās patiesības objektīvu atspoguļojumu”. Tam ir vairāki iemesli.

Kā noprotams pēc šī ievada, manuprāt, vairākas veiksmīgās grāmatas iezīmes sagandē, iespējams, tās aktuālākā nodaļa, kas veltīta Herbertam Cukuram un kurā autors acīmredzami pamet savu vēsturnieka mundieri un nostājas vienā kolorītā ierindā ar tādiem Cukura attaisnotājiem un slavinātājiem kā Roberts Klimovičs, Baiba Šāberte, Elita Veidemane, Juris Millers un Armands Puče.¹⁰ Ja no pārējiem visdažādāko, vairāk vai mazāk populārās kultūras produktu veidotājiem vispusīgu un iespējami godīgu un precīzu Cukura fenomena izvērtējumu prasīt īsti nav pamata, kādreizējam vēsturniekam Ezergailim tas gan piederētos... Diemžēl ar Cukura bezierunu attaisnošanu Andrievs Ezergailis ir izdarījis lāča pakalpojumu ne tikai savai reputācijai, bet, tēlaini izsakoties, arī Latvijas vēsturnieku cunftei kopumā.

Lai gan "Latvijas Avīzes" šim darbam veltītā kodolīgā recenzija vēsta, ka "A. Ezergaiļa stils balstās faktos, loģikā un dziļās zināšanās",¹¹ autora stingrās loģikas principus, kurus, pretnostatot sevi oponentiem, vietumis uzslavē arī viņš pats, lasītājam, lasot tieši nodaļu par Cukuru, var nākties vairākkārt apšaubīt. Andrieva Ezergaiļa tā dēvētā loģikā ir vairākas sūces, un man kā lasītājam šķiet, ka tās visas lielākoties radušās no bezkompromisa centieniem reabilitēt Herbertu Cukuru. Aizstāvot vairākas citas savas premisas, viziteiktāk – mēģinot pierādīt, ka holokausts bija nacistu augstākās virsvadības iecerēts noziegums, Ezergailis nenoguris (pamatoti) atkārtoti tēzi, ka daudzi pierādījumi nav un nevar būt atrodam, jo nacisti darīja visu iespējamo,

¹⁰ Visi šie autori radījuši darbus, kuros Herberts Cukurs atainots vienpusēji pozitīvi, būtiski mazināta vai nav izvērtēta viņa līdzdalība holokausta noziegumos, kā arī vērojamas Cukura heroizācijas iezīmes. Roberts Klimovičs līdzās citām aktivitātēm ir producējis Latvijas televīzijas raidījuma "Leģendu mednieku" sēriju ar nosaukumu "Herberts Cukurs". Sk.: <https://www.youtube.com/watch?v=9wISYwXHPb8>. Baiba Šāberte ir grāmatas "Ļaujiet man runāt: Herberts Cukurs" autore. Sk.: Baiba Šāberte (2010). *Ļaujiet man runāt: Herberts Cukurs*. Rīga: Jumava. Elita Veidemane ir vairāku publikāciju/interviju autore laikrakstā "Neatkarīgā Rīta Avīze". Sk., piemēram: Elita Veidemane. Herberta Cukura dēls atklāj patiesību par savu tēvu. *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 27.09.2013. Sk.: <http://nra.lv/latvija/103055-herberta-cukura-dels-atklaj-patiesibu-par-savu-tevu.htm>. Juris Millers ir producējis mūziklu "Cukurs. Herberts Cukurs", bet Armands Puče ir grāmatas "Jūs viņu nekad nenogalināsi" autors. Sk.: Armands Puče (2015). *Jūs viņu nekad nenogalināsi*. Rīga: Mediju nams.

¹¹ Sk.: Viesturs Sprūde. Izaicinošais Andrievs Ezergailis. *Latvijas Avīze*, 12.01.2016. Sk.: <http://www.la.lv/izaicinosais-andrievs-ezergailis>.

lai saglabātos iespējami maz liecību un dokumentācijas. Savukārt, atrotītām piedurknēm metoties Cukura aizstāvībā, Ezergailis potenciāļajiem kritiķiem preventīvi norāda: “Nav spiesta lieta man ticēt, bet tie, kas teikto grib apšaubīt, lai pie mana pusnakts loga neklauvē bez žūkšņa dokumentu rokā” (386. lpp.).

Andrieva Ezergaiļa nelokāmajai loģikai vairākos gadījumos ir tieksme lavierēt. Tad, kad Cukurs kādās liecībās ir pieminēts kā iespējama ebreju slepkavotājs vai arī nav pieminēts kā ebreju glābējs, Ezergailis izmanto visdažādākos gan sociālpolitiskos, gan psiholoģiskos ieganstus, kas varētu izskaidrot šo kļūdu. Savukārt gadījumos, kad Cukura vārds nav atrodams slepkavnieku sarakstos un, retos gadījumos, ir sastopamas liecības par viņa iespējamu līdzdalību ebreju glābšanā, šo liecību ticamība vai iespējama problemātiskums pat netiek pieminēts. Spilgts piemērs ir Ezergaiļa centieni pamatot, ka Rumbulas slaktiņā izdzīvojušo ebreju Matīsu Lutriņu izglābis tieši Cukurs, lai gan virkne liecību uz to nenorāda: “Lutriņš izdzīvojis gan vācu, gan padomju laikus, nomira agros brīvības gados. Viņš vairākkārt tika pratināts un savu izglābšanās stāstu viņš neslēpa, lai gan saprotamu iemeslu dēļ Cukura vārdu nepieminēja. Cukura lomu viņš varēja arī pilnībā nezināt” (397. lpp.). Tātad, ja pierādījumu nav pat izglābtā liecībās, mums atliek vienkārši uzticēties Andrievam Ezergailim. Lieki norādīt, ka tikpat lielas pūles centienos noskaidrot kādus zemūdens apstākļus un to, kāpēc Cukura vārds šķietami neloģiski neparādās kādās atsevišķās apsūdzībās, Ezergailis nepielieto. Savukārt, ja tas pats Lutriņš Herbertu Cukuru liecībā ataino negatīvi, lūdzu, rūpīga konteksta analīze Ezergaiļa izpildījumā: “Lutriņa citāts nāk no ebreju kopienas raksta, kas savukārt nāk no Lutriņa 1976. gada stāstījuma, pierakstīta Rīgā, Hamburgas Zemes Tiesas vajadzībām prokurora V. Busses uzraudzībā. Lai gan tas bija vēl aukstā kara un Brežņeva šaurās ideoloģijas laiks, ebreju vēsturnieki grib, lai mēs ticam, ka liecības tika pierakstītas bezdraudu gaisotnē” (403. lpp.).

Apogeju ‘Ezergaiļa loģika’ sasniedz centienos noraidīt visas tās liecības, kurās Herberts Cukurs apsūdzēts holokausta tiešā vai netiešā īstenošanā. Šķietami pierādījis (tā liecina dokumenti), ka Cukurs kara pirmajās dienās nevarēja pastrādāt viņam inkriminētos noziegumus, jo nav atradies Rīgā, Ezergailis paziņo, ka, “vadoties pēc ASV kriminālliecību standarta, visas tās liecības, kurās liecinieks ir kļūdiņies par Cukura līdzdalību slepkavībās pirmajās vācu okupācijas nedēļās,

automātiski izdzēš tās, kas liecina par slepkavībām Rumbulā – *Wrong in one wrong in all*” (392. lpp.). Tātad, ja Cukura aizstāvībai tas der, tad izmantojam vēsturnieku patiesības noskaidrošanas standartus, ja ne – izmantojam ASV pielietoto juridisko praksi, jo mērķis jau nav metodes tīrība, bet gan Cukura rehabilitācija. Tas nekas, ka vēsturnieki laikam tomēr nestrādā pēc šādiem ASV kriminālliecību standarta principiem un ka ar šādu argumentu var noraidīt praktiski jebkuru liecību. Turpinot ‘Ezergaiļa loģiku’ – jebkurš cilvēks kādreiz ir melojis, līdz ar to varam atmet jebkuru liecību, kas neatbilst izvirzītajai hipotēzei. Arī citos gadījumos Andrievs Ezergailis visiem spēkiem cenšas ķerties pie pierādījumiem, kas ļauj apstiprināt tēzi par Cukura nepamatotu nomelnošanu, piemēram, meklējot apstiprinājumu tam, ka viņa vārds nav atrodams ebreju šāvēju sarakstos (386.–387. lpp.). Patiesi, Herberts Cukurs nebija Arāja komandas ierindas slepkavnieks, to nemaz nevajag censties pierādīt! Par citu gan Ezergailis klusē – piemēram, kāda varēja būt Cukura loma Arāja komandas sastāvā ārpus tiešajiem garāžas pārziņa pienākumiem un ko “nevainīgais Cukurs” varēja darīt atsevišķās sanāksmēs ar augstāko virspavēlniecību? Hiperbolizējot Ezergaiļa apoloģijas paņēmienus – iespējams, kopā ar Arāju piedāvāja pasākuma plānus ebreju glābšanai?

Andrieva Ezergaiļa centieni pierādīt, ka Herberts Cukurs bijis ebreju glābējs, ir atsevišķas diskusijas vērti. Bez šaubām, ja šādi fakti ir bijuši, tad tos ir vērts minēt un skaidrot, taču tiem nav un nevar būt nekāda tālejoša iespaids uz jautājumu, vai Cukurs bija vainojams ebreju slepkavošanā. Tāpat kā kritiku neiztur Latvijas mediju telpā publicētie stāsti, kas paredz, ka Herberts Cukurs ļoti mīlējis savu ģimeni, visu dzīvo radību un dabu,¹² tāpēc nevarētu līdzdarboties ebreju nogalināšanā, nav nekāda pamata uzskatīt, ka šādā argumentācijā būtu izmantojamas liecības par iespējamu atsevišķu ebreju glābšanu. Andrievam Ezergailim noteikti ir zināms, ka holokausta literatūras viena no skaudrākajām atziņām vēsta, ka cilvēki, kas vienā vidē varēja būt mīloši vīri un tēvi, kļuva par visneģēlīgākajiem slepkavām citā. Tāpat šis noziegums liecina arī par vairākiem gadījumiem, kad viskonsekventākie holokausta īstenotāji varēja izglābt kādu ebreju no nāves. Un iemesls tam bija nevis idejiska pārliecība par nepieciešamību palīdzēt nevainīgiem upuriem, bet gan personīgu sociālu saišu noteikta loģika.

¹² Veidmane. Herberta Cukura dēls atklāj patiesību par savu tēvu.

Izglābtie šādos gadījumos izdzīvoja nevis tāpēc, ka glābēja skatījumā bija cilvēki, kas pakļauti necilvēcīgai katastrofai, bet gan tāpēc, ka bija slepkavu mājkalpotāji, strādnieki vai kā citādi noderīgi ļaudis. Arī Cukura gadījumā stāsts acīmredzami nav par humanistisku, ideālos balstītu rīcību kā Žaņa Lipkes piemērā, bet gan konkrētās, personīgās interesēs bāzētā vēlmē pasargāt, piemēram, noderīgu savas darbnīcas mehāniķi vai mīļāko, kas neliecina ne par teorētisku, ne praktisku Cukura attieksmi pret ebreju iznīcināšanu kopumā.

1986. gadā Andrievs Ezergailis asi vērsās pret emigrācijas latviešiem, norādīja uz nepieciešamību kritiski izvērtēt dažādas antisemitisma paliekas kopienas pasaules uzskatā un aicināja apzināties un patiesi nosodīt Otrā pasaules kara laikā Latvijas teritorijā un ar vietējo iedzīvotāju līdzdalību pret ebrejiem īstenoto noziegumu. Lai to īstenotu, Ezergailis trimdas latviešus aicināja publicēt šādu deklarāciju: "Mēs, latviešu brīvās tautas pārstāvji, nožēlojam Latvijas žīdu iznīcināšanu un to uzskatām kā lielu mūsu valsts un tautas traģēdiju. Žīdu iznīcināšana nebija mūsu tautas interesēs, un tā nenotika ar mūsu tautas gribu. Mēs arī atzīstam, ka vairāki simti mūsu tautas locekļu pakļāvās nacistu pavēlēm un kā indivīdi un vienības piedalījās Latvijas žīdu nošaušanā. Vēstures rats nav atgriežams, bet mēs nosodām šo latviešu slepkavu rīcību un deklarējam tos kā latviešu vārda necienīgus."¹³

2015. gadā Ezergailis ir kļuvis par Herberta Cukura bezierunu un bezkompromisu rehabilitētāju, vietumis pat heroizētāju, kas noraida jebkādas apsūdzības un cenšas viņam piešķirt pat ebreju glābēja oreolu. Pat ja mēs noticam Ezergaiļa ļodzīgajai un atbilstoši jebkurai nepieciešamībai pielāgojamajai argumentācijai un pieņemam, ka Cukurs tieši neviena ebreja nāvē nav vainojams, jāatgādina, ka stāsts ir par cilvēku, kura primārā atbildība bija – nodrošināt, lai Arāja vienības transports un ieroči būtu ideālā kārtībā un nerastos ne mazākie tehniskie šķēršļi nacistu mērķa realizācijā, un šis mērķis paredzēja nogalināt visus Latvijas ebrejus. Stāsts ir arī par cilvēku, ar kuru, kā raksta Uldis Neiburgs, Otrā pasaules kara noslēgumā kopīgās organizācijās negribēja iesaistīties pat viņa tautieši.¹⁴ Vai arī šādas liecības ir

¹³ Sk.: Ezergailis. *Emigranta elēģijas un mezglis*, 13. lpp.

¹⁴ Uldis Neiburgs. Herberts Cukurs, varonis un/vai slepkava? *Mājas Viesis*, 05.12.2014. Sk.: <http://www.la.lv/herberts-cukurs-varonis-unvai-noziedznieks>.

norakstāmas uz nacistu vai padomju propagandu? Vai arī tās tapušas iebiedēšanas rezultātā? To būtu grūti pamatot pat ar 'Ezergaiļa staidpīgo loģiku', un, tā kā šādas atziņas neatbilst autora apriori izvēlētajai Cukura upura/varoņa koncepcijai, Ezergailis tādas vienkārši ignorē.

Kādi dzīves likloči Andrievu Ezergailis ir aizveduši līdz Cukura rehabilitētajai un pat heroizētāja statusam, lasot darbu, ir grūti izskaidrot. Tas, ka autora grāmatā Cukuram veltītā nodaļa vairs nav vēsturnieka, kura mērķis noskaidrot patiesību, bet gan propagandista veikums, ir grūti apstrīdams. Latvijas vēsturnieku pienākums ir turpināt rūpīgi izvērtēt jebkādus propagandiskus centienus aizmiglot šo būtisko patiesību, kuriem nu ir pievienojies arī Andrievs Ezergailis, un precīzi noskaidrot un izvērtēt Herberta Cukura lomu holokausta realizācijā Latvijā.¹⁵ Ezergailis par Cukuru ir uzrakstījis, bet patiesību meklēt gan acīmredzami nav centies. Kā tālajā 1986. gadā rakstīja viņš pats: "Propagandas uzdevums, piemēram, nav izvērtēt dažādas patiesības, bet gan uzsvērt vienu vienīgu patiesību – to, kuru tā pārstāv."¹⁶

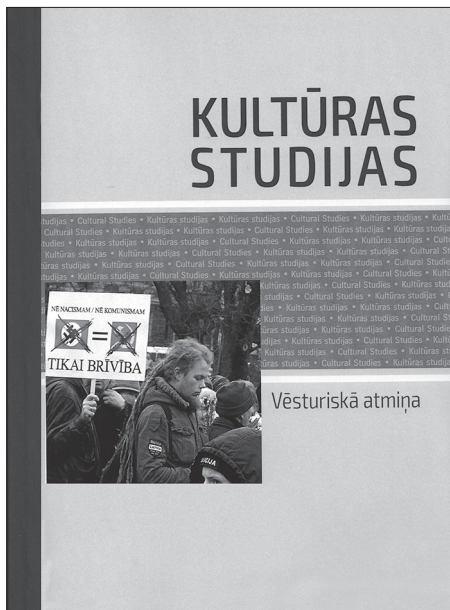
Andrieva Ezergaiļa ieguldījums holokausta izpētē Latvijā nav noliedzams. Viņa 1999. gadā latviski publicētais pētījums par holokausta norisi vācu okupētajā Latvijā¹⁷ ir nozares klasika. Darba nozīmību ir veicinājusi gan tā izstrādes kvalitāte un atziņu novitāte, gan arī citu līdzvērtīga līmeņa monogrāfiju par holokaustu Latvijā ilgstošs iztrūkums. Vairāki būtiski secinājumi un atziņas par holokaustu Latvijas teritorijā populārzinātniskā formā ir skaidroti arī recenzējamajā monogrāfijā. Andrieva Ezergaiļa veikums temata izpētē ir kļuvis par regulāri sastopamu atsauču informāciju vadošo holokausta pētnieku darbos. Tieši tādēļ vienpusējā un nekritiskā forma, kādā tik starptautiski atzīts vēsturnieks ir uzrakstījis Herberta Cukura stāstu, liek pret to izturēties ar vislielāko piesardzību un skrupulozu kritiku. Jo, ņemot vērā tematikas aktualitāti un jūtību, neapšaubīta un neizvērtēta šī versija tiks izplatīta citos žanros un formās un ietekmēs Latvijas sabiedrības priekšstatu par holokausta reālijām Latvijā.

Didzis Bērziņš

¹⁵ Daudz izsvērtāka un precīzāka pozīcija atrodama Ulda Neiburga populārzinātniskajā publikācijā laikrakstā "Mājas Viesis": Neiburgs, Herberts Cukurs, varonis un/vai slepkava?

¹⁶ Ezergailis. *Emigranta elēģijas un mezglī*, 104.–105. lpp.

¹⁷ Andrievs Ezergailis (1999). *Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.

*Kultūras studijas:
Zinātnisko rakstu krājums, VII: Vēsturiskā
atmiņa.* Galv. red.
Anita Stašulāne. Dau-
gavpils: DU Akadēmiskais apgāds “Saule”,
2015. 244 lpp.

Vēsture nebeidzas ar no-
teiktu hronoloģisko robež-
šķirtni kalendārā. Pagātnes
notikumi turpina pastāvēt
tik ilgi, kamēr sabiedrība par
tiem reflektē, refleksijas iz-
mantojot gan aktualitāšu,
gan nākotnes perspektīvas

veidošanā. Vēsture, kā rakstija vācu vēsturnieks Reinharts Kozeleks, balstās pieredzes laukā (*Erfahrungsraum*), kurā atmiņas savijas ar rakstītiem tekstiem, veidojot t.s. gaidu horizontu (*Erwartungshorizont*). Tādējādi mūsu pieredze un gaidas veido nākotnes semantisko lauku,¹ bet tagadne ir vieta, kur rodas nākotne un tiek formulēta pagātne.² Šī lauka izpratne ne tikai ļauj sociālajām zinātnēm izprast sociālo vai politisko kustību vērtības vai mērķus, bet palīdz arī vēsturniekiem saprast šodienu, kurā tiek veidota mūsdienu historiogrāfija, formulētas jaunas izpētes problēmas, pārinterpretēti avoti utt. Tāpēc pētījumi par šodienas kolektīvās atmiņas fenomeniem vistiešākajā veidā ir jāpārzina arī šodienas vēstures zinātnes profesionāļiem.

2015. gada beigās klajā nāca rakstu krājums “Kultūras studijas: Vēsturiskā atmiņa”, kas piedāvā pētījumus, kas tapuši Eiropas Savienības 7. Ietvarprogrammas projekta “Vēsturiskā atmiņa, jaunatne,

¹ T.i., to jēdzienisko kopumu, kurā mēs formulējam savu attieksmi, šajā gadījumā – par nākotni.

² Reinhart Kosellek (1989). *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, S. 354–359.

politiskais mantojums un pilsoniskā aktivitāte” ietvaros no 2011. līdz 2015. gadam, kā arī referātus, kas nolasīti Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes XXV Zinātniskajos lasījumos darba grupā “Vēsturiskā atmiņa” 2015. gada janvārī.

Pirmais jautājums man radās par to, vai konferenču tēzu ziņojumi lieti iederas vienos vāciņos ar rakstiem, kas tapuši četru gadu ilga darba rezultātā. Identificēt pētījumus var gan pēc apjoma, gan rakstu beigās pievienotajām atsaucēm uz projektu. Satura rādītājā vai redaktora ievadā krājuma strukturālā uzbūve un pamatojums netiek atklāts, kas, domāju, ir nekorekti gan pret lasītāju, gan pašiem autoriem. Tādējādi rodas jautājums: vai īsie konferenču ziņojumi, kas ievietoti krājuma beigās, kalpo kā līdzeklis, lai palielinātu pētījumu nozīmīgumu, vai arī šiem ziņojumiem neatradās vieta konferenču rakstu krājumā? Lai izvairītos no šādu jautājumu iztīrījuma, recenzijā runāšu tikai par krājuma pamatu veidojošajiem astoņiem projekta pētījumiem, kuru galvenais mērķis ir bijis izpētīt jauniešu sociālo aktivitāti, un kā to ietekmē totalitārā pagātne un šodienas radikālie politiskie spēki.

Pirms analizēt pētījumus, ar nožēlu jāatzīmē, ka projekta ietvaros tā arī neatradu nevienu skaidrojumu, kas tiek saprasts ar “vēsturisko atmiņu”. Vai nu tā tiek pieņemta kā mediētu pagātnes recepciju un interpretāciju kopums (Irēna Saleniece, 8.–12. lpp.), vai arī cilvēku identitāti veidojošs faktors, kur vērojams konflikts starp “oficiālo vēsturi”³ un sociālo atmiņu, kas esot kolektīvā diskursa komponents (Alīna Romanovska, 46.–47. lpp.). Savukārt atlikušie raksti nemēģina skaidrot “vēsturisko atmiņu”, tādējādi šo problemātiku padarot savu rakstu ietvaros perifēru. Skaidrojumu, ko īsti saprast ar vēsturisko atmiņu, ir daudz, un ne vienmēr tā ir identa jēdzieniem “kolektīvā” vai “sociālā atmiņa”. Jau sociālās atmiņas teorijas klasiķis

³ Nav īsti saprotams, ko krājuma autori saprot ar “oficiālo vēsturi” vai “valsts oficiālo vēstures diskursu” (42. lpp.). Oficiālu valsts vēsturu pastāvēšana ir autoritāru valstu pazīme, domāju, ka Latvijā, runājot par politizētajiem vēstures diskursiem, labāk lietot Aleidas Asmanes piedāvāto jēdzienu “politiskā atmiņa”. Sk.: Aleida Assmann (2010). *Re-framing memory: Between individual and collective forms of constructing the past*. In: Karin Tilmans, Frank VanVreeand, Jay Winter (eds.). *Performing the past: Memory, history, and identity in modern Europe*. Amsterdam: Amsterdam Univ. Press, pp. 35–50, here pp. 42–43.

Morics Halbvaks ieteica nodalīt vēsturisko atmiņu kā vēsturnieku darba lauku no kolektīvās atmiņas un autobiogrāfiskās atmiņas.⁴ Daži zinātnieki strikti iesaka šķirt vēsturisko atmiņu no kolektīvās atmiņas, jo, lai gan tās var pārklāties, tomēr vēsture var tikai rosināt kolektīvo atmiņu, bet tā nevar būt atkarīga no tās.⁵ Savukārt citi atzīmē, ka vēsturiskā apziņa ir jāšķir no vēsturiskās atmiņas. Krievu sociologs Žans Toščenko atzīmē, ka vēsturiskā atmiņa atšķirībā no vēsturiskās apziņas ir fokusēta apziņa, kurā pagātnes nozīme un aktualitāte atspoguļojas ciešā saiknē ar tagadni un nākotni. Savukārt vēsturiskā apziņa ir vairāk izplūdusi, tajā savijas kā nozīmīgas, tā mazāk nozīmīgas pagātnes refleksijas, ko ļaudis iegūst gan kā sistematizētu (izglītības sistēma), gan nesistematizētu (masu saziņas līdzekļi) informāciju.⁶

Teorētisko jautājumu ignorance rada virkni jautājumu krājumā publicētajos pētījumos. Piemēram: vai vēsturiskā atmiņa grāmatā sastopamajā leksikā ir idents jēdziens kā kolektīvā, sociālā atmiņa vai vēstures izpratne un pagātne? Vai, balstoties tikai uz autobiogrāfiskās atmiņas naratīviem, ir iespējams rekonstruēt sociālo atmiņu? Vai – kas tad atšķir vēsturi un atmiņu? Šie jautājumi ir plaši diskutēti zinātniskajā literatūrā,⁷ un to aprobācija pētījumā būtu akūti nepieciešama, kaut vai, lai novērstu jēdzienisko neviennozīmību autoru tekstos.

⁴ Maurice Halbwachs (1991). *Das kollektive Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag, S. 34–78.

⁵ Jay Winter, Emmanuel Sivan (1999). Setting the frameworks. In: J. Winter, E. Sivan (eds.). *War and remembrance in the twentieth century*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, pp. 6–39, here p. 8.

⁶ Zhan T. Toschenko (2011). Historical consciousness and historical memory: An analysis of the current situation. *Russian Social Science Review*, 52 (3), pp. 4–19, here pp. 5–6.

⁷ Piemēram: Jay Winter (2010). The performance of the past: memory, history, identity. In: Karin Tilmans, Frank VanVreeand, Jay Winter (eds.). *Performing the past: Memory, history, and identity in modern Europe*. Amsterdam: Amsterdam Univ. Press, pp. 11–23, here pp. 12–15; James V. Wertsch (2004). *Voices of collective remembering*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, pp. 30–66, 152–170; Martin Zierold (2006). *Gesellschaftliche Erinnerung: Eine Medienkulturwissenschaftliche Perspektive*. Berlin: Walter de Gruyter, S. 60–153; u.c.

Tāpat projekta ietvaros nav analizēta zinātniskā literatūra un pētījumi, kas līdz šim Latvijā tapuši par līdzīgu problemātiku.⁸ Šīs literatūras izmantošana neparādās arī rakstu atsaucēs. Kāpēc? Vai līdzšinējā Latvijas pētnieku darbība tiek uzskatīta par nekvalitatīvu vai neizmantojamu? Ignorēti arī ārzemēs veiktie pētījumi.⁹ Tāpat projekta rakstos neatrodam nekādu norāžu uz pēdējā laikā tapušiem darbiem par postkomunistisko sabiedrību un tās attieksmi pret vēsturi.¹⁰ Domāju, ka šim projekta darbam bija jānosprauž savu pētījumu vieta līdzšinējā zinātniskajā diskursā, citādi nav īsti skaidra šī darba nozīme problemātikas izpratnē.

Nevar nepamanīt akūtu zinātniskās redakcijas trūkumu: tas ir izraisījis jau pieminēto teorētisko neviennozīmību tekstos, kā arī tīri

⁸ Piemēram: Mārtiņš Kaprāns, Vita Zelče (red.) (2011). *Pēdējais karš: Atmiņa un traumas komunikācija*. Rīga: Mansards; Nils Muižnieks, Vita Zelče (red.) (2011). *Karojošā piemiņa: 16. marts un 9. maijs*. Rīga: Zinātne; Mārtiņš Kaprāns, Vita Zelče. Nacionālā identitāte, vēsture un sociālā atmiņa. No: Brigita Zepa, Evija Kļave (red.). *Latvija. Pārskats par tautas attīstību, 2010/2011: Nacionālā identitāte, mobilitāte un rīcībspēja*. Rīga: LU SZF, 37.–47. lpp.; Mārtiņš Kaprāns, Olga Procevska, Laura Uzule, Andris Saulītis (2012). *Padomju deportāciju pieminēšana Latvijā: atmiņu politika un publiskā telpa*. Rīga: Mansards; Klinta Ločmele (2011). *(Ne)izstāstītā vēsture: Skola, mājas, atmiņa*. Rīga: LU SZF SPPI; Viktors Makarovs, Ilze Boldāne (2008). *20. gadsimta pretrunīgo jautājumu pasniegšana Latvijas skolās un muzejos*. Rīga: Sorosa fonds. Pieejams: http://providus.lv/article_files/853/original/viktors_vesture2009.pdf?1326200238 (skatīts 31.01.2016.); Mārtiņš Kaprāns, Olga Procevska (2013). *Latvijas sociālās atmiņas monitorings. Ziņojums Nr. 1*. Pieejams: www.km.gov.lv/lv/doc/jaunumi/.../socialas_atminas_monitorings.pdf (skatīts 31.01.2016.) u.c.

⁹ Vieda Skultans (1998). *The testimony of Lives: Narrative and memory in post soviet Latvia*. London: Routledge; Vieda Skultans (2014). Remembering to forget: Commemoration of atrocities in the Baltic States. *Central Europe*, 12 (1), pp. 32–46; Ammon Cheskin (2012). History, collective memories, and national identities: How Latvia's Russian-speakers are learning to remember. *Nationalities Papers*, 40 (4), pp. 561–584; u.c.

¹⁰ Marta Rabikowska (ed.) (2013). *The everyday of memory: Between communism and post-communism*. Berlin: Peter Lang; Ene Kõresaar (2011). *Soldiers of memory: World War II and its aftermath in Estonian post-soviet life stories*. Amsterdam: Rodopi.

gramatisku nevienozīmību,¹¹ vietām parādoties ne visai pārdomātām izteiksmes formām.¹²

Pirmā projekta pētījuma “Toreiz un tagad: Latvijas vēstures “smagie” notikumi mūsdienu uztverē” autore Irēna Saleniece, pamatojoties uz piecu fokusa grupu (augstskolu un skolēnu intervijām Latvijas Okupācijas muzejā) un četru ekspertu (vēsturnieku, muzeja darbinieces) intervijām, skaidro, kā “mūsdienu Latvijas sabiedrībā tiek nodota [labāk iederētos runāt par atmiņas pārmantošanu, meditēšanu vai kopīgošanu nekā divdomīgi izprotamo “nodošanu”. – K. Z.] vēsturiskā atmiņa un interpretēti pagātnes notikumi” (10. lpp.). Diemžēl raksts balstās galvenokārt uz kvalitatīvo vai brīžiem deskriptīvo metodi, kvantitatīvos rādītājus sniedzot tikai par fokusa grupu vispārējo raksturojumu – reģionu, etnisko piederību, vecumu. Virknei ļoti vērtīgu secinājumu neatradu pierādījumus arī kvalitatīvajos rādītājos. Piemēram, tas, ka internetu, medijus vai kultūras produkciju jaunieši neuzskata par nozīmīgiem vēsturiskās informācijas nesējiem (17. lpp.); tas, ka no ārzemēm nākošo (kultūras) produkciju jaunieši nesaista ar pagātnes realitāti un vēsturi (17. lpp.).

Balstoties uz četru ģimeņu intervijām, saistoši ir uzrakstītas nodaļas, kurās atklāta ģimenes un paaudžu loma vēsturiskās atmiņas pārmantošanā, atklājot tās formu daudzveidību. Noslēgumā autore secina, ka Latvijas jauniešu attieksmi pret sabiedrību, politiskajiem uzskatiem, vērtībām un pagātni veido skola un ģimene. Vēstures refleksijas ir pakārtotas “Latvijas valsts oficiālajam diskursam”, tajā pašā laikā padomju laikus padarot par nostalgisku mītu arī jauniešu apziņā (42.–43. lpp.).

Diskusiju vērts ir autore mēģinājums Latvijā saskatīt četras vēsturiskās atmiņas paaudzes. Klasifikācijas kritērijs – kādos apstākļos veidojās šo paaudžu vēsturiskā atmiņa – nešķiet pārliecinošs, jo kolektīvā atmiņa atrodas nemitīgā transformācijā: atbilstoši t.s. nacionalizētajai atmiņai jeb lielajiem, politiski ietekmētajiem naratīviem tā mēģina pakārtot arī indivīdu atmiņu. Autore arguments, ka par pagātni “cilvēki spriež atbilstoši tām vērtībām, kuras viņos ieaudzinātas kopš bērnības” (9.–10. lpp.), prasa pierādījumus. Iespējams, ir jāmeklē citi

¹¹ Piemēram, fokusa grupas (10. lpp. u.c.) vai fokusgrupas (49. lpp. u.c.).

¹² Piemēram, “Latvijas brīvvalsts” (10. lpp.), “Latvija ir daudz nacionāla valsts jau vairākus gadsimtus” (47. lpp.), “negatīvā vēsturiskā atmiņa” (61. lpp.) u.c.

kritēriji šo paaudžu identificēšanai. Piemēram, vācu vēsturnieks Norberts Frejs, rakstot par pēcnacisma paaudzēm, tās saista ar vēstures politikas fāzēm.¹³ Domāju, arī mums, runājot un pētot kolektīvās atmiņas fenomenus Latvijā, nevajadzētu turēties pie principa, ka fiksējam tikai to, kas ir te un tagad, bet ignorējam tos kolektīvās atmiņas procesus, kas bija raksturīgi Latvijas sabiedrībai ilgākā laika periodā.

Alīnas Romanovskas rakstam “Vēsture un atmiņa: analītisks ieskats lauka pētījuma sagatavošanā” būtu jāsniedz informācija ne tikai par Latvijas sociāli politisko fonu un fokusa grupu raksturojumu, bet arī par vispārējo problemātikas izpētes līmeni, taču tas diemžēl nav darīts. Toties rakstā ir daudz vispārinātu secinājumu, kas izrietējuši no respondentu un ekspertu aptaujām, uz kurām tekstā nevaram atrast atsauces vai pierādījumus. Šāda veida secinājumi iederētos projekta izpētes kopsavilkumā, pēc tam, kad šādi secinājumi izrietējuši no aptauju datiem vai respondentu pausto naratīvu analīzes konkrētos pētījuma rakstos. Šim rakstam, manuprāt, vajadzēja pamatot paša pētījuma vietu zinātniskajā diskursā, aprakstīt teorētiskās un metodoloģiskās nostādnes.

Raksta nobeigumā A. Romanovska pauž ideju, ka jauniešu politiskā socializācija Latvijā esot vāji attīstīta, jo 1) izglītības sistēma neparedz jauniešu politisko izglītošanu; 2) tagadējo jauniešu vecāki esot audzināti PSRS, kur savu viedokli neviens neesot varējis paust (61. lpp.). Vispirms jau ir jautājums: vai ar “politisko audzināšanu” autore ir sapratusi to pašu, ko ar “pilsonisko audzināšanu” (55. lpp.), vai, ironiski varētu vaicāt, tā ir prasība pēc “poļitruku” parādīšanās izglītības sistēmā? Tā kā pilsoniskās izglītības trūkums atzīmēts arī citos rakstos (77. lpp.), tad, iespējams, būtu nepieciešams izteikt arī kādu rekomendāciju, ko šajā jautājumā, pēc pētnieku domām, vajadzētu darīt. Par otro secinājumu man ir šāda iebilde: šķiet, ka šodienas jauniešu vecāki nebūt nav stagnējošās PSRS sistēmas produkti, šī vecuma grupa vairāk piederētos t.s. “perestroikas” vai “Trešās Atmo-

¹³ Norbert Frei (2009). *Deutsche Lernprozesse: NS – Vergangenheit und Generationenfolge seit 1945*. In: Norbert Frei. *1945 und wir. Das Dritte Reich im Bewusstsein der Deutschen*. München: DTV, S. 38–55, hier S. 41–42. Lieti noderētu arī ieskatīties Aleidas Asmanes piedāvātajā vēsturisko paaudžu problemātikā un tipoloģijas iespējās. Sk.: Aleida Assmann (2007). *Geschichte in Gedächtnis. Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*. München: C. H. Beck, S. 31–69.

das” paaudzei, kurā politiskā aktivitāte, diskusijas bija ļoti izteiktas. Diemžēl šādas paaudzes esamība ir ignorēta arī Irēnas Salenieces veidotajā paaudžu klasifikācijā iepriekšējā rakstā.

Ilzes Koroļevas rakstā “Latvijas jauniešu politiskās attieksmes un aktivitāte vēstures izpratnes gaismā”, interpretējot un korelējot Dau-gavpils un Rīgas jauniešu izvēles, tiek skaidrots, kā veidojas jauniešu politiskā līdzdalība un kādu iespaidu uz jauniešu politisko un pilso-nisko aktivitāti atstāj vēsture. Nozīmīgi ir dati, kuri atklāj, ka negatīvā attieksme pret krieviem ir daļēji balstīta vēsturē, saistot tos ar okupā-ciju vai migrāciju. Autore secina, ka, “liekot uzsvāru uz noteiktiem vēsturiskajiem notikumiem, var palielināties etniskā spriedze” (74. lpp.). Tāpat vājā politiskā un pilsoniskā iesaiste un interese par politiku esot saistīta ar mazo interesi par vēsturi, ko nepieciešams uz-labot, iesaistot jauniešus ar vēsturi saistītās aktivitātēs un diskusijās (78. lpp.). Vērtīgas atziņas rakstā varam gūt arī par sociālā stāvokļa, dzīvesvietas, mediju u.c. faktoru ietekmi uz jauniešu pilsoniskās so-cializācijas procesu.

Intas Mieriņas pētījums “Jauniešu pilsoniskās un politiskās līdzda-lības formu tipoloģija” atsedz Latvijas jauniešu politiskās līdzdalības tipus. Rūpīgi izstrādātais un pamatotais raksts gan vairāk varētu pre-tendēt būt par apskatāmā krājuma ievadrakstu, jo tajā atsegta otra pē-tījuma dimensija – jauniešu pilsoniskā līdzdalība.

Gatis Ozoliņš rakstā “Vēsturiskā atmiņa, politiskais process un jauniešu dzīvesveids”, balstoties uz 60 padziļinātajām intervijām, “ap-raksta nozīmīgākos intervijās aplūkotos pētnieciskos tematus”¹⁴ un analizē jauniešu viedokli par vēstures jautājumiem un to ietekmi uz ikdienu, izpratni par politisko procesu u.c. (107. lpp.). Raksts balstās tikai uz interviju deskriptīvu aprakstu, secinājumi ir interesanti, bet tie nav balstīti analizē; autora lietotie kvantitatīvie apzīmējumi – “daži”, “daudzi”, “lielākā respondentu daļa”, “apmēram trešdaļa” utt. man ne-ļauj šo rakstu uztvert nopietni. Piedevām, šķiet, tā ir pirmā reize, kad redzu rakstu, kas tiek uzdots par akadēmisku, kaut gan tāds nav, jo tajā ir atsaucis TIKAI uz intervijām un viena skaidrojoša piezīme!

¹⁴ Es nespēju saprast, kas tad ir pētnieciskie temati, kurus aplūko (kas?) intervijās, kas tos izvirza – pētnieks vai respondents? Iespējams, autors ir ļoti neveikli noformulējis sava raksta uzdevumus, aizmirstot, ka rakstam ir jābūt arī mērķim, bet, iespējams, jārūnā par pētnieciskās metodoloģijas nepārzināšanu, jo savā darbā autors to nav ne atrunājis, ne arī pieminējis.

Anitas Stašulānes raksts “Pagātnes interpretācija: lauka pētījumu rezultāti” ir gadījuma studiju pētījums, kurš analizē labējā spārna radikālās Latvijas Nacionālās frontes (LNF) jauniešus, atklājot, kāpēc jaunieši iesaistās radikālās organizācijās, kā arī to, kāds ir šo jauniešu skatījums uz vēsturi. Analīzes rezultātā autore nonākusi pie virknes ļoti vērtīgu secinājumu par LNF publiskā tēla neatbilstību lauka pētījumu novērojumiem (140.–141. lpp.). Politologu vidū neizpratni varētu radīt autore izvirzītā versija organizāciju kvalificēt nevis kā radikālu, bet kā natīvisma (*nativism*) izpausmi (141. lpp.). Radikālisms vai mērenība ir politiskās taktikas klasifikators, turpretī natīvisms – politiskā pozīcija, kuras paušana vai realizēšana var būt gan mērena, gan arī radikāla.

Vēlams būtu, ja rakstā tiktu salīdzināta LNF jauniešu un citu Latvijas jauniešu vēstures izpratne, tādējādi ļaujot lasītājam saprast, ar ko tā atšķiras/neatšķiras no “neradikālo” jauniešu vēsturiskās apziņas.

Pēdējo projekta pētījumu “Biedrības “Latvija Tibetai” jauniešu sociālpolitiskā aktivitāte” veikusi Marika Laudere. Nevaru piekrist, ka šī biedrība rakstā tiek pasniegta kā sociāla kustība, pēc kritērijiem tā vairāk atbilstu interešu grupai. Rakstā atzīmēta biedrības jauniešu zemā interese par Latvijas vēsturi, par tradicionālo politisko līdzdalību, tā vietā izvēloties “netradicionālās” politiskās aktivitātes – piedalīšanos protesta akcijās vai petīciju parakstīšanā. Manuprāt, tās ir visumā tradicionālas politiskās līdzdalības aktivitātes, kas piedevām prasa augstāku politiskās līdzdalības līmeni nekā regulāri vēlēšanu iecirkņa apmeklējumi vēlēšanu vai referendumu dienās.

Manuprāt, šis visumā Latvijas pilsoniskajā sabiedrībā netipiskās interešu grupas izvērtēšanai lieti būtu noderējuši salīdzinājumi, kas pausti citos pētījuma tekstos. Būtu arī jāuzdod jautājums: vai zemā interese par Latvijas valsts vēsturi liecina arī par zemu globālo vēstures jautājumu izpratni? Neskatoties uz šīm dažām iebildēm, raksts vērtējams kā nozīmīgs, nopietns un patstāvīgs pētījums.

Neskatoties uz rakstu krājuma trūkumiem, tomēr jāatzīmē tajā publicēto datu un autoru secinājumu nozīme, kas lieti noderēs ne tikai humanitāro un sociālo zinātņu pārstāvjiem, bet kurus, cerams, vērā ņems arī Latvijas politikas veidotāji.

Kaspars Zellis

IN MEMORIAM

ETNOGRĀFE AINA ALSUPE (10.12.1926.–29.12.2015.)

2015. gada 29. decembrī mūžībā aizgājusi etnogrāfe, habilitētā vēstures doktore, valsts emeritētā zinātniece Aina Alsupe.

Aina Alsupe dzimusi 1926. gada 10. decembrī Smiltenes apriņķa Launkalnes pagastā. Pēc Latvijas Valsts universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes beigšanas 1952. gadā A. Alsupe uzsāka darbu Latvijas Etnogrāfiskajā brīvdabas muzejā par zinātnisko līdzstrādnieci, bet no 1954. līdz 1990. gadam bija zinātniskā līdzstrādniece Latvijas Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta Etnogrāfijas nodaļā, kur viņa strādāja pie amatniecības vēstures un tautas lietišķās mākslas attīstības (īpaši aušanas un audumu vēstures) problēmām.

Nozīmīgs devums Latvijas etnogrāfijas disciplīnas attīstībā ir A. Alsupes izstrādātās amatnieku un daiļamatnieku aptaujas anketas “Amatniecība Latvijā” un “Latvijas PSR daiļamata meistarū u.c. lietišķās mākslas studiju un pulciņu aptauja”, pēc kurām arī pati zinātniece veica aptaujas un iegūto materiālu zinātniski izvērtēja.

A. Alsupes plašais praktiskais un teorētiskais izziņas darbs, pētot amatniecības un tautas lietišķās mākslas attīstības problēmas, ir apkopots viņas zinātniskajās monogrāfijās un rakstos. A. Alsupe ir trīs monogrāfiju autore. Pirmais lielākais A. Alsupes patstāvīgais pētījums

ir monogrāfija *Audēji Vidzemē 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā* (Rīga: Zinātne, 1982, 255 lpp.). Ši pētījuma loģisks turpinājums ir 2008. gadā ar Latvijas Nacionālā kultūras centra atbalstu izdotā A. Alsupes monogrāfija *Audumi Latgalē 20. gadsimtā* (Rīga: Tautas mākslas centrs, 2008, 276 lpp.), kas uzrakstīta uz 1955.–2005. gadā savākto materiālu bāzes. Sadarbībā ar Tautas mākslas centra metodiķi Ausmu Kargāni A. Alsupe uzrakstījusi grāmatu *Tautas lietišķā māksla Padomju Latvijā. 1970–1985* (Rīga: Zinātne, 1988, 225 lpp.).

A. Alsupe ir sastādījusi izdevuma *Latviešu tautas māksla 2. sējumu – Tekstilijas* (Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1962), rakstījusi par tautas lietišķo mākslu kolektīvajā darbā *Padomju Latvijas lauku iedzīvotāji un viņu kultūra mūsdienās* (Rīga: Zinātne, 1985). Starp A. Alsupes 70 zinātniskajiem rakstiem kā nozīmīgākie minami: “Latvijas linaudēju rakstraudži 18.–20. gs.” (grāmatā *Ornaments Latvijā*. Rīga: Zinātne, 1994, 85.–99. lpp.) un “Dāvināšana mūža godos Smiltenes apkārtnē 20. gadsimta pirmajā pusē” (izdevumā *Etnogrāfs profesors Dr. habil. hist. Saulvedis Cimermanis: Biobibliogrāfija. Darbābiedru veltījumi 70 gadu jubilejā*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999, 65.–88. lpp.).

Līdztekus pētnieciskajam darbam 1963. gadā aizsākās A. Alsupes ilggadējā, radošā sadarbība ar Latvijas Nacionālo kultūras centru (agrāk Tautas mākslas centrs). Viņa ir bijusi Tautas daiļamata meistarību kvalifikācijas komisijas locekle, vairākus gadus arī šīs komisijas priekšsēdētāja un līdz pat 2008. gadam piedalījies Latvijas tautas lietišķās mākslas izstāžu darbu atlasēs. No 1997. līdz 1999. gadam ir bijusi arī Latviešu tautastērpu vērtēšanas komisijas locekle un zinātniskā konsultante. Aktīvi iesaistoties Latvijas jaunās daiļamatnieku paaudzes zināšanu līmeņa celšanā, A. Alsupe ir nolasījusi neskaitāmas lekcijas par latviešu etnogrāfiju.

A. Alsupe ir saņēmusi vairākus nozīmīgus apbalvojumus: 2005. gadā par ieguldījumu zinātnē viņai piešķirta LZA Friča Brīvzemnieka balva; 2009. gadā par monogrāfiju *Audumi Latgalē 20. gadsimtā* – Latvijas Republikas Kultūras ministrijas Gada balva kultūrā; 2012. gada 4. maijā, Latvijas Republikas Neatkarības atjaunošanas dienā, Rīgas pils Ģerboņu zālē A. Alsupe tika iecelta par Triju Zvaigžņu ordeņa virsnieci par mūža ieguldījumu etnogrāfijas zinātnes un lietišķās mākslas attīstībā un tautas atmiņas saglabāšanā un popularizēšanā.

Sit tibi terra levis!

Aija Jansone

MŪŽĪBĀ AIZGĀJUSI MĀKSLINIECE
EDĪTE KRASTENBERGA
(10.05.1929.–01.02.2016.)

Edīte Krastenberga ilgus gadus strādājusi Latvijas vēstures institūtā par mākslinieci arheoloģes Annas Zariņas vadītajās arheoloģiskajās ekspedīcijās. Viņa zīmējusi attēlus 1974. gadā izdotajai “Latvijas PSR arheoloģijai”, Annas Zariņas, Elvīras Šnores, Jāņa Graudoņa monogrāfijām, viņas zīmējumi atrodami arī citu arheologu publicētajos darbos.

Edīte Krastenberga ar izcilību absolvējusi Latvijas Mākslas akadēmijas Glezniecības nodaļu (1958). Izstādēs piedalījusies kopš 1958. gada un no 1966. gada bijusi Latvijas Mākslinieku savienības biedre. Māksliniece darbojusies glezniecībā, grafikā un grāmatu grafikā.

Lai viegļas smiltis!

AUTORI

Viesredaktore **Daina Bleiere** – vēsturniece, Dr. hist., asoc. prof., Rīgas Stradiņa universitāte, LU Latvijas vēstures institūts, Kalpaka bulv. 4, Rīga, LV-1050
daina.bleiere@rsu.lv

Didzis Bērziņš – sociologs, Dr. comm., LU Sociālo zinātņu fakultāte, Lomonosova iela 1a, Rīga, LV-1019
didzis.berzins@lu.lv

Valdis Bērziņš – arheologs, Dr. archaeol., LU Latvijas vēstures institūts, Kalpaka bulv. 4, Rīga, LV-1050
valdis-b@latnet.lv

Baiba Dumpe – Mg. hist., Mg. art., Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, Brīvības bulvāris 32, Rīga, LV-1050
baibadumpe@inbox.lv

Edvīns Evarts – vēsturnieks, Dr. hist., LU Latvijas vēstures institūts, Kalpaka bulv. 4, Rīga, LV-1050
edvins_e@hotmail.com

Elīna Guščika – arheoloģe, Mg. hist., LU Latvijas vēstures institūts, Kalpaka bulv. 4, Rīga, LV-1050
elinaguscika@gmail.com

Aija Jansone – etnogrāfe, Dr. hist., LU Latvijas vēstures institūts, Kalpaka bulv. 4, Rīga, LV-1050
jansone.a@gmail.com

Ēriks Jēkabsons – vēsturnieks, Dr. hist., LU Latvijas vēstures institūts, Kalpaka bulv. 4, Rīga, LV-1050
eriks.jekabsons@lu.lv

Kārlis Kangeris – vēsturnieks, Dr. hist., LU Latvijas vēstures institūts, Kalpaka bulv. 4, Rīga, LV-1050
carolusk@inbox.lv

Mārtiņš Mintauris – vēsturnieks, Dr. hist., LU Vēstures un filozofijas fakultāte, Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050
martins.mintauris@lu.lv

Silva Pocīte (*Pocytė*) – vēsturniece, Dr., Klaipēdas Universitātes Baltijas jūras reģiona vēstures un arheoloģijas institūts, Herkaus Manto gatvė 84, Klaipėda, LT-92294, Lietuva
silva.pocyte@gmail.com

Ojārs Spārītis – Dr. habil. art., profesors, Latvijas Mākslas akadēmija, Kalpaka bulv. 13, Rīga, LV-1867
osparitis@gmail.com

Jānis Šiliņš – vēsturnieks, Dr. hist., Latvijas Valsts vēstures arhīvs, Slokas iela 16, Rīga, LV-1048
janis2404@inbox.lv

Aija Vilka – arheoloģe, Mg. hist.
vilka.ajja@gmail.com

Kaspars Zellis – vēsturnieks, Dr. hist., LU Filozofijas un socioloģijas institūts, Kalpaka bulv. 4, Rīga, LV-1050
kaspars.zellis@gmail.com

AUTHORS

Guest Editor **Daina Bleiere** – historian, Dr. hist., assoc. professor at the Political Science Department, Riga Stradiņš University, senior researcher, Institute of the History of Latvia, University of Latvia, 4 Kalpaka Blvd., Riga, LV-1050, Latvia
daina.bleiere@rsu.lv

Didzis Bērziņš – sociologist, Dr. comm., Faculty of Social Sciences, University of Latvia, 1a Lomonosova Street, Riga, LV-1019, Latvia
didzis.berzins@lu.lv

Valdis Bērziņš – archaeologist, Dr. archaeol., senior researcher, Institute of the History of Latvia, University of Latvia, 4 Kalpaka Blvd., Riga, LV-1050, Latvia
valdis-b@latnet.lv

Baiba Dumpe – Mg. hist., Mg. art., researcher, National History Museum of Latvia, 32 Brīvības Blvd., Riga, LV-1050, Latvia
baibadumpe@inbox.lv

Edvīns Evarts – historian, Dr. hist., researcher, Institute of the History of Latvia, University of Latvia, 4 Kalpaka Blvd., Riga, LV-1050, Latvia
edvins_e@hotmail.com

Elīna Guščika – archaeologist, Mg. hist., Institute of the History of Latvia, University of Latvia, 4 Kalpaka Blvd., Riga, LV-1050, Latvia
elinaguscika@gmail.com

Aija Jansone – ethnographer, Dr. hist., senior researcher, Institute of the History of Latvia, University of Latvia, 4 Kalpaka Blvd., Riga, LV-1050, Latvia
jansone.a@gmail.com

Ēriks Jekabsons – historian, Dr. hist., senior researcher, Institute of the History of Latvia, University of Latvia, 4 Kalpaka Blvd., Riga, LV-1050, Latvia
eriks.jekabsons@lu.lv

Kārlis Kangeris – Dr. hist., researcher, Institute of the History of Latvia, University of Latvia, 4 Kalpaka Blvd., Riga, LV-1050, Latvia
carolusk@inbox.lv

Mārtiņš Mintauris – historian, Dr. hist., Faculty of History and Philosophy, University of Latvia, 5 Aspazijas Blvd., Riga, LV-1050, Latvia
martins.mintauris@lu.lv

Silva Pocyte – historian, Dr., Institute of Baltic Region History and Archaeology, Klaipėda University, Herkaus Manto 84, Klaipėda, LT-92294, Lithuania
silva.pocyte@gmail.com

Ojārs Spāritis – Dr. habil. art., professor at the Latvian Academy of Arts, 13 Kalpaka Blvd., Riga, LV-1867, Latvia
osparitis@gmail.com

Jānis Šiliņš – historian, Dr. hist., Latvian State Historical Archives, 16 Slokas Street, Riga, LV-1048, Latvia
janis2404@inbox.lv

Aija Vilka – archaeologist, Mg. hist.
vilka.ajja@gmail.com

Kaspars Zellis – historian, Dr. hist., Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia, 4 Kalpaka Blvd., Riga, LV-1050, Latvia
kaspars.zellis@gmail.com